

**О. В. Вознюк,
І. Г. Грабар,
М. А. Козловець**

**СОЦІОСИНЕРГЕТИКА
ТА ІДЕОЛОГІЯ
ДЕРЖАВИ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Житомир - 2002

УДК 11 122

В 64

ББК 87

Вознюк О. В., Грабар І. Г., Козловець М. А.
СОЦІОСИНЕРГЕТИКА ТА ІДЕОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ : На-
вчальний посібник – Житомир, 2002. – 187 с.

Відповідно до нової нелінійної наукової парадигми пізнання світу, яка виявляє риси діалектичного підходу до аналізу дійсності, не тільки буття обумовлює свідомість, але й свідомість здатна зумовлювати буття, коли ідеї можуть поставати, і постають матеріальною силою. У книзі, запропонованої читачам, автори обґрунтовують ефективну державницьку ідеологію як систему ідей, покликану привести Україну до розквіту. Побудову основ даної ефективної ідеології автори здійснювали за допомогою комплексного дослідження відомих проблем на стику філософії, соціології, педагогіки, психології, економіки та синергетики, як науки про об'єднання знань.

Вченим, що працюють в зазначених наукових напрямках, а також усім тим, кому небайдужа доля нашої країни, адресується ця книжка, котра є поки ще стислим, поверховим і схематичним дослідженням, яке очікує поглиблення і серйозної доробки.

*Рекомендовано Вченою радою Житомирського
інженерно-технологічного інституту*

Р е ц е н з е н т и :

Калашніков В. Г., кандидат філософських наук, доцент;

Кізіма В. В., доктор філософських наук, професор;

Левківський М. В., доктор педагогічних наук, професор;

Овандер Л. М., доктор фізико-математичних наук, професор.

© Вознюк О. В., 2002

© Грабар І. Г., 2002

© Козловець М. А., 2002

ISBN

ЗМІСТ

Вступ	4
Глава 1. Загальнолюдські та соціально-політичні засади державницької ідеології	8
Глава 2. Соціально-економічні засади ідеології держави	25
Глава 3. Про особливу духовну роль українського етносу.	33
Глава 4. Про фундаментальні принципи самоорганізації соціумів: соціально-історичні засади ідеології України.....	40
Глава 5. Соціосинергетика принципи маніпуляції індивідуальною і масовою свідомістю	75
Глава 6. Аналіз американських подій 11 вересня 2001 року з позиції соціосинергетики	142
Глава 7. Психолого-поведінкові, медико-біологічні засади державницької ідеології	159
Глава 8. Освітні пріоритети державницької ідеології.....	169
Висновки	182

ВСТУП

Більше десяти років тому, коли містами та селами України тріумфально крокувала національна ідея, значна частина населення республіки, здавалося, була у захваті від спокусливої перспективи здобути незалежність, звільнитися від оков комуністичної імперії і розквітнути буйним цвітом на ґрунті національного самовизначення.

Скептики, однак, закликали не поспішати виходити зі складу союзної держави, котра була єдиною економічною зоною, де рука центру авторитарним чином десятиліттями узгоджувала і приводила до відповідності господарські потужності держави, розгортаючи їх у безкрайому просторі планової економіки в єдиний народногосподарський комплекс – колосальну національну корпорацію. Руйнація самодостатнього економічного організму, відділеного від світового економічного ринку “залізною завісою”, загрожувала серйозними наслідками для економічно однобоких регіонів союзної держави. Можливість швидкої і безболісної інтеграції в європейське і світове співтовариство цілком виключалася: занадто нерівні були ділові партнери, потребувалися десятиліття для того, щоб уламки імперії в економічному відношенні розвинулися до рівня більшості європейських держав, котрі, всупереч колишнім республікам СРСР, швидкими темпами рухаються до єдиної європейської держави – “Сполучених Штатів Європи”, про які свого часу писав В. І. Ленін.

Прихильники національної ідеї висували не менш вагомі контраргументи, які переконували у тому, що Україна просто приречена за короткий час влитися на правах рівноправного економічного партнера до родини європейських та світових держав. Стверджувалося, що для цього в неї є всі можливості, не скористатися якими було б просто нерозумно: потужний потенціал росту аграрної сфери, пов’язаний із наявністю величезних площ чорноземних ґрунтів, за якими Україна посідає одне з перших місць у світі. У 1991 році, коли обговорювалася можливість союзного договору, фігурувала листівка, випущена Бориславською міською друкарнею (Зак. № 430-500000), котра закли-

кала бойкотувати союзний договір. У ній говорилося, що Україна із виробництва найважливіших видів промислової і сільськогосподарської продукції на душу населення в 1988–1989 роках серед головних європейській країн, таких, як Великобританія, Італія, Франція, ФРН посідає провідне місце, тому вона може ігнорувати союзний договір.

Крім вищезазначеного, прихильники національної ідеї могли б скористатися й аксіомою, яка стверджує, що всі імперії рано або пізно розпадаються, що “усьому свій час... час збирати камені і час розкидати камені” (Єсклезіаст). Тому інтегративна тенденція європейських держав не виключала дезінтегративної тенденції республік колишнього СРСР.

Минуло більше десяти років із моменту подій, коли Україна скористалася правом на самовизначення і стала самостійною державою. Ми не будемо оцінювати історичну правомірність та економічну доцільність цього кроку: історія не терпить умовного способу, тому всі міркування з приводу того, що було б, якби Україна не виходила зі складу союзної держави, гіпотетичні й непродуктивні.

Що ж сталося за ці десять років? Україна поступово наближалася до економічного краху. Багато в чому унікальний людський, природний та економічний потенціал держави виявився не затребуваним (на початку 90-х років економічна потужність України складала 7% валового світового продукту, при питомій вазі 1% світового населення), і за багатьма показниками вона тепер плететься у хвості всіх розвинених країн світу і багатьох країн, що розвиваються. Спостерігається загальносуспільний стрес та зростання смертності населення: від’ємний дисбаланс зараз складає близько 300 тис. осіб на рік. За темпами поширення таких хвороб, названих бичем ХХ сторіччя, як СНІД і туберкульоз Україна посідає перше місце в Європі, а ріст смертності населення в нас один із перших у світі. За період 10 років з України було вивезено близько 500 тис. жінок. Демографічна ситуація в Україні ускладнюється з кожним роком [1]. Екологічний стан довкілля, природного та соціального оточення може вважатися одним з чинників поширення вживання наркотиків

серед молоді в Україні: тут кількість наркозалежних щорічно зростає приблизно на 45 %, а ВІЧ-інфікованих – у 6,3 рази, серед яких – 86 % є наркоманами. При цьому близько 1 % населення України зараз ВІЧ інфіковане.

Чому ж Україна, де протягом десяти років декларується ідея вільного підприємництва, не змогла реалізувати свої колосальні можливості? Відомо, що справжні, а не задекларовані, ринкові засади здатні створити диво і ще й ще демонструвати, що немає меж творчості людини, яка прагне до щастя і працює у цьому напрямку. Диво, породжене вільним підприємництвом, демонструють світові США протягом останнього століття: Японія – з 60-их років 20 століття, Південна Корея, Гонконг, Сінгапур, Туреччина – з 70-80-их, Польща, Чехія, Словачія і Словенія – з 90-их.

На жаль, поки що в цьому переліку немає України. Немає тому, що ринкові перетворення тільки задекларовані, а наяву – десятиріччя незалежності втрачено, замість вільного ринку – всі ознаки номенклатурно-олігархічного капіталізму, в умовах якого ні талант, ні інтелект, ні особисті ділові якості, ні активність та працездатність не роблять більшість працюючих громадян України заможними та успішними. Бо в більшості випадків доступ до прибутків і надприбутків реалізується виключно через приналежність до класу неономенклатури.

Одна із причин такого становища полягає в тому, що на початку свого незалежного існування Україна не виробила державницької ідеології, яка б поєднала український народ під прапором певної національної ідеї, спрямованої на досягнення розквіту Української держави в цілому, а отже, розквіту всіх верств її населення, оскільки, як свідчить історія людства, держава багата через багатство її підданих. Ця думка добре ілюструється орієнтальною мудрістю, яка говорить, що “коли в державі є Дао, соромно бути бідним, а коли ж в державі немає Дао, – соромно бути багатим”. Концептуальні засади ефективної державницької ідеології автори намагаються окреслити в книзі, що пропонується читачеві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Steshenko V., Irkina T. Some aspects of the Demographic Situation in Ukraine: Reproductive Health and Family Planning. – Kyiv, 1999.

ГЛАВА 1

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Питання щодо правомірності, необхідності та доцільності існування державницької ідеології є сьогодні предметом гострих дискусій [1]. Зазвичай на це питання відповідають негативно, бо, мовляв, державної ідеології взагалі не повинно існувати, вона може бути лише класовою або партійною. А оскільки в нашому суспільстві нині спостерігається протистояння різноманітних партійних ідеологій, то відкидається будь-яка надкласова, надпартійна ідеологія.

Упереджене негативне ставлення до ідеології відбилосся навіть у новій Конституції України, яка, зауважимо, й сама є продуктом певного ідеологічного розвитку суспільства. Так, у статті 15 зазначено: “Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова” [2, 7].

Однак, якщо таке трактування є допустимим щодо філософських, релігійних, естетичних, художніх поглядів, то можливість подібного підходу до політичних, економічних та екологічних викликає сумнів. Як можна “різноманітно” ставитись до визначених законодавчими актами норм і нормативів щодо економічних, соціальних та інших відносин?

Зневажливе ставлення до ідеології неконструктивне. Уже саме поняття “ідеологія”, навіть без його конкретного наповнення є соціальною цінністю. Цілком деідеологізовані суспільства історії невідомі. Скоріш за все, і в майбутньому таких суспільств не виникне, оскільки людина не може жити без думок, творчості, ідей. Це її відмінна родова особливість, що може зникнути тільки із загибеллю всього людства. Жодні зміни в суспільному ладі, політиці неспроможні знищити те, що закладено в природі людини – потребу в ідеології як усвідомленій меті суспільної діяльності.

Невдала спроба побудови комуністичного суспільства в СРСР призвела до повного заперечення ідеології як такої, хоча,

якщо розібратися неупереджено то понад 70 років не ідеологія пронизувала все життя радянського суспільства, а єдина для всіх утопія, уособлена в комуністичній конструкції. Це була не стільки ідеологія, скільки соціальна міфологія.

Між державою та ідеологією існує природна залежність. Досвід історії свідчить: в основі кризи будь-яких цивілізацій і суспільних систем лежить насамперед ідеологічна криза, так само, як і будь-яке суспільне відродження починається з очищення й оновлення суспільних ідеалів, з утвердження нової системи цінностей, тобто, з формування нової ідеології [3]. Не випадково першим грандіозним проектом у цій сфері була ідея “ідеальної держави” Платона як реакція на розклад античного полісу і гарантія відомої стійкості соціуму, що розвивається.

На жаль, Україна, маючи багатий історичний досвід ідеологічної боротьби і гостру потребу в чіткій концепції національного розвитку, не спромоглася поки що її виробити. Нинішні спроби розбудови української державності скоріше нагадують спроби звільнитися від соціалізму, втечу від радянської державності, ніж продуману стратегію державотворення. Відсутні світоглядні основи державотворення та суспільного розвитку. Ми так і не усвідомили того, що, власне, будуємо, яка, власне, Україна, нам потрібна. *Суспільство зупинилося переважно на обговоренні символіки, герба і прапора, але так і не знає, що робити далі.*

Більше того, настанова “української громадсько-політичної й наукової думки на деідеологізацію та плюралізм, проголошена на початку 90-х рр., незабаром обернулася витвором найгіршого варіанту ідеології – *ідеологією некритичного наслідування, запозичення чужого досвіду* – в поєднанні із досить сильною інерцією радянського стереотипу мислення і дії” [4, 14].

Як видається, саме *брак у нас об’єднаної національно-державницької ідеології* є однією з причин розгулу сепаратизму, анархії, войовничого націоналізму та інших деструктивних тенденцій. *Відсутність державницької, демократично орієнтованої ідеології призвела до штучної ідеологізації функцій регіонального рівня влади, до проблем свободи слова і розвитку інститутів громадянського суспільства.* Її відсутність гальмує і ду-

ховно-культурний розвиток української нації та національних меншин, цілком і повністю спростовує певною мірою прийнятне змістове підґрунтя існування української державності.

Відсутність певної ідеї, що консолідує суспільство і не зводиться лише до реалізації особистісних інтересів членів цього суспільства, невідворотно веде до внутрішнього, морального загнивання й маргіналізму в духовному житті, що відкриває перспективу деградації суспільства.

Нігілістичне ставлення до єдиної державної ідеології на практиці часто веде до *підміни загальнонаціональних інтересів груповими, клановими* або, в кращому випадку, до політичних інтересів, а найчастіше – до *політиканства*.

Без ідеології державу не побудувати, бо це буде об'єднання постійно конфліктуючих груп, незадоволених своїх становищем і місцем у соціальній ієрархії. *Ідеологія примирює громадян, об'єднує і спрямовує їх незадоволення на обраний об'єкт*. Так, у Росії більш-менш працює ідеологія імперської держави, “збирання земель руських”, а тому завжди знаходиться ворог, як зовнішній, так і внутрішній, на якого і треба спрямовувати своє незадоволення. В США теж державницько-імперська ідеологія, але вона спрямована на саму людину, яка використовує можливості вільного підприємництва і процвітає, або ж не використовує, а тому винна сама і незадоволення може спрямувати на того, кого побачить у дзеркалі.

Порушення ідеалів і системи цінностей радянського періоду, вакуум конструктивної державницької ідеології за відсутності соціальних передумов розвитку демократичної особистості (яка мала б внутрішні потреби в державності і переймалася відповідним ступенем відповідальності за неї) – все це, безумовно, свідчить про нагальну потребу суспільства в новій ідеології як дієвому, століттями перевіреному засобі його збереження від катастрофічного розвалу.

Якщо скористатися термінологією відомого російського історика та етнографа Л. М. Гумільова, то громадяни України за характером їхньої соціально-політичної активності відзначаються низьким рівнем пасіонарності. Пасіонарність – це здатність

людини чи певної групи людей підпорядкувати своє життя, свою соціальну діяльність досягненню ідеальних (навіть, якщо вони є ілюзорними) цілей, часто нехтуючи задоволенням своїх реальних матеріальних потреб. Особи з високим рівнем пасіонарності згуртовуються навколо нової соціальної ідеї, яка не є для них засобом забезпечення матеріальних потреб, а має самодостатнє значення. Наприклад, *комуністична ідея* з моменту свого зародження мала значний пасіонарний потенціал, оскільки *створювала образ майбутнього щасливого суспільства, позбавленого соціальних протиріч*. Однак, з часом, внаслідок дискредитації названої ідеї в країнах “реального соціалізму”, цей пасіонарний потенціал був нею втрачений.

Виступаючи на науково-практичній конференції “Нові політичні реалії на рубежі тисячоліть” Президент України Л.Д.Кучма зазначив, що формування, творення нової української нації “передбачає вироблення адекватної викликам сучасності загальнонаціональної ідеології. Зрозуміло, йдеться не про повернення до ідеологічного диктату, надання якійсь партійній ідеології статусу обов’язкової. Однак принцип ідеологічного плюралізму аж ніяк не заперечує потреби суспільства в певному консолідуючому началі, консенсусі у найбільш принципових питаннях і поглядах на способи їх вирішення, забезпечення суспільної злагоди й гармонії” [5, 6].

Отже, йдеться не про доцільність чи необхідність повернення до того феномена, який колись називався ідеологією наукового комунізму, або про створення будь-якого аналогу. Ідеологія як нарочито практично-духовна форма освоєння дійсності через призму корпоративних інтересів себе вичерпала, вона стала фактом життя. Ідеологія сьогодні, як слушно зауважує відомий політолог В.Бабкін, має бути “не довільним набором догм, упереджених уявлень панівних верств населення, приправлених міфами та облудними обіцянками, а чітко визначеною, глибоко обґрунтованою програмою суспільного розвитку, що спирається на наукові дослідження і висновки” [6, 70].

Ідеологія – це універсально широкий контекст існуючих у суспільстві уявлень про сутність суспільства і мету його розвит-

ку, про можливості людини в цьому суспільстві ставити і досягати власних цілей, реалізовувати і вкорінювати себе, досягати успіху та ін.

Як відомо, *ідеологія визначає мету, мотивацію й оцінку діяльності, елемент суспільної свідомості, формулу поведінки, відповідальність, схему поділу власності, влади та забезпечення інформацією, правила взаємодії громадян, громадянського суспільства і владної та політичної еліти*. Як система світогляду, цінностей і життєво важливих орієнтирів людини і суспільства, ідеологія – необхідний і конструктивний елемент суспільного розвитку, але за умови, що вона посідає місце, відведене їй природою речей.

Ідеологія не тільки і не стільки відображає світ соціальних відносин, скільки є активним джерелом творення і трансформації цих відносин. Вона закладає базову (символічну) структуру розуміння соціального світу, базову модель ставлення до всіх значущих виявів соціального життя: виховання, праці, освіти, сім'ї, моди та ін. Ідеологія – це і соціальний проект (сценарій), і його метарежисюра (акторами є усі, навіть ті, хто вважає себе глядачами). Вона зосереджується на межах можливого для суспільства, пропонуючи йому канали звільнення творчої енергії, реалізації соціального капіталу, здобуття людиною задовільного становища, безпеки, нових вимірів свободи тощо [7, 129].

Будь-яка ідеологія затверджує, що саме і чому вважати справедливим у взаєминах між людьми, оформляє систему цінностей певної групи, специфічну ієрархію цілей. Вона не є принципом справедливості, однак дає відчуття справедливості, що далеко не одне і те ж саме. Важливими атрибутами ідеології є інтровертованість і доцентрованість, у яких, зрозуміло, закладена потенційна й реальна небезпека для суспільства та особистості.

Ідеологія є дійовим і гнучким інструментом управління, який забезпечує державі приплив соціальної енергії, схиляє до думки про підтримку держави відтворювальною діяльністю. Вона зберігає розколоту державність від краху, забезпечує управлінню засадну основу для орієнтації. Більш чи менш адекватну – це вже інша справа, бо все тут залежить від того, наскільки ідеоло-

гія стає предметом науки й наскільки наука стає елементом ідеології.

І, нарешті, найголовніше – *ідеологія може* те, чого не можуть інші форми систематизації ідей: *виявляти суб'єктивні уявлення бажаного, тобто фактично певний суспільний і політичний ідеал*, тому ідеологія тісно пов'язана з політикою.

Якщо в наявності є головні складники ідеології суспільний ідеал, соціальна база, соціальні орієнтири, погляди на суспільство і державу, до того ж активно діючі, то перед нами – ідеологічно озброєна спільнота на шляху до своєї перспективи. Без перебільшення можна вважати, що кожна нація має свою ідеологію. *Бо нація, як писав І.Франко, це сублімація ідеалів.*

Українське суспільство, вступивши у XXI століття, поставлене цивілізаційним викликом історії перед необхідністю паралельного вирішення, поряд із завданням раціоналізації й гармонізації традиційних і сучасних елементів соціального розвитку, завдання формування нових і синтезу існуючих фрагментів пост-сучасності. Переосмислення минулого, глибоке усвідомлення історичної правди з усіма її суперечностями та співвіднесення його з сучасністю необхідні нам з метою переорієнтації соціально-історичного досвіду у площину практичної політики щодо функціонування громадянського суспільства і побудови правової держави.

Після проголошення незалежності перед Україною об'єктивно постала проблема національної самоідентифікації, яка потребує насамперед визначення основного принципу життєдіяльності нації (національної ідеї), стратегічної мети історичного поступу, шляхів і засобів досягнення поставлених цілей, основних соціальних і політичних сил, спроможних виступити носієм національного прогресу.

Сьогодні очевидним є те, що для нашого кризового суспільства завдання розробки і поступового вкорінення (зрозуміло, не шляхом тиску і примусової індоктринації) консолідуючих і мотивуючих ідеологічних засад є надзвичайно актуальними. Нагальною потребою для нашого суспільства є вироблення і впровадження прийнятих і зрозумілих ідеологічних орієнтирів, які мо-

гли б показати пересічній людині, на що вона в перспективі може сподіватися, що вона має робити, як їй треба жити (щось на зразок “української мрії”). У свідомлення цього є необхідною умовою будь-яких успішних заходів, спрямованих на активізацію громадян, їх залучення до соціальної дії, свідомих перетворень.

Основні завдання, які покликана виконувати загальнонаціональна ідеологія, це:

- 1. на основі об'єктивної наукової картини дійсного стану суспільного життя та наявних панівних інтересів визначити стратегічну мету суспільного розвитку на нинішньому історичному етапі;*
- 2. відшукати засоби та шляхи здійснення наміченої стратегічної мети;*
- 3. визначити суб'єкти (соціальні та політичні сили), спроможні реалізувати стратегічну мету;*
- 4. створити конкретну політичну програму суспільних перетворень відповідно до поставленої мети;*
- 5. розробити механізм політичної боротьби за реалізацію намічених перетворень (тобто розробити стратегію і тактику);*
- 6. запропонувати найбільш ефективні способи впливу на масову відомість (просвітницькі заходи, агітація, пропаганда, спеціальні інформаційні операції тощо);*
- 7. консолідувати усі зацікавлені соціально-політичні сили, спрямувати їх активність на виконання програмних цілей [4, 13–14].*

Ідеологія як своєрідний консолідуючий фактор в масштабах держави можлива лише у вигляді функціонування обґрунтованої, розшифрованої і не насадженої примусово ідеологеми та системи ідей, яка її супроводжує. Відомо, що національна ідеологія є згустком системи політичних, правових, економічних, етичних, художніх і філософських поглядів. Історично погляди мають властивість зазнавати змін під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. І це природно. Тим часом їхня невизначеність в окремі періоди призводить до розмитості ідеології та суспільного життя країни, хоча ця ідеологія мала б користувати-

ся народною підтримкою. Адже вирішувати загальнонаціональні проблеми без участі народу, який їх усвідомив і сприйняв, практично неможливо [8, 122].

Оскільки українська держава ще не має прийнятої для більшості громадян ідеї (мрії), здатної згуртувати і повести за собою українське суспільство, то, насамперед, *треба задекларувати «точку відліку» у вигляді тієї безумовної соціальної і громадянської цінності, яка була б зрозумілою і близькою якщо не всьому населенню країни, то переважній його більшості*, яка тільки й здатна об'єднати людей для досягнення відповідної мети [3, 3].

З одного боку, здається досить очевидним фактом, що такою соціальною і громадянською цінністю є українська національна ідея. Що лише вона може бути справжньою детермінантою як державницького, так і національного поступу, основою розвитку країни.

Справді, без національної ідеї не буває навіть народу як нації, творця власної історії та політики. Але ж погодьмося, що зміст національної ідеї сьогодні далеко не той самий, що вчора. Він вже *не зводиться до гучних гасел, прекраснодушних мрій, переписування чи перелицьовування на свій смак і розсуд вітчизняної історії*. Зміст національної ідеї нині – *це творення ринкової економіки, здатної сформувати сучасну українську людину та забезпечити їй гідне людське існування*. Це також *творення сучасної української політичної нації, де всі народи рівні, нації, яка, пам'ятаючи та шануючи своє минуле, живе сьогоднішніми турботами і завтрашніми проблемами*. Бо перспектива нації, як і кожної людини, тільки в майбутньому, яке ми творимо сьогодні [9, 414].

Однак, у наукових колах (як і серед більшості громадян) національна ідея все ще є продуктом абстрактно-теоретичного аналізу, сутність її характерних ознак майже ні в кого не збігається. В ім'я осмислення державності України потрібно переосмислити сутність національної ідеї, бачити в ній не лише ідею національно-етнічну, а й національно-політичну.

Україна, обравши шлях демократії, опинилася перед вибором тих цінностей, які повинні стати основою суспільного жит-

тя. Зрозуміло, гуманістичному суспільству необхідна і гуманістична ідеологія.

Нам потрібно вибудувати суто свою ідеологічну систему, із загальнозначущим стрижнем – ідеологією державотворення. Саме “ідеологія державотворення покликана згуртувати українську націю, визначити ієрархію вищих національних інтересів та завдань. Наш народ спроможний витворити величну й амбітну “українську мрію”, яка стане відповіддю на виклики нового тисячоліття. Адже історія вчить: лише ті народи, що мали таку мрію, виявилися здатними поставити перед собою великі цілі й досягти їх”[5, 6].

Серцевиною цієї ідеології повинна стати людина, її матеріальне благополуччя, розвиток духовного потенціалу, творчих здібностей і фізичної досконалості. Держава буде весь час вкрай крихкою, національні заклики – не дуже переконливими, *доки громадяни України (не має значення, чи то приватний підприємець, вчитель чи фермер, службовець чи солдат) не переконуються раз і назавжди, що це їхня держава, держава, яку створено не задля Москви, Ради Європи чи Вашингтону, не задля олігархічних кланів, а задля них самих та їхніх дітей*. Україні потрібно докласти максимум зусиль, щоб змінити ставлення держави до громадянина.

Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет слушно зауважив, що людей у суспільстві *об’єднує не те, ким вони були вчора, а те, ким вони будуть завтра*. Інакше кажучи, суспільна солідарність – не спадок, а принада майбутнього. Тому так важливо, щоб у суспільстві постійно існували і залишалися привабливими ідеї, навколо яких люди могли б гуртуватися. Необхідна відповідна, цілком певна ідеологія, яка розкриватиме сутність української державності через систему життєво важливих цінностей.

Як уже зазначалось, ця ідея передусім має ґрунтуватися на патріотизмі, адже це стрижень будь-якої об’єднавчої ідеї. Другий постулат української ідеї мусить згуртовувати всі народності, які утворюють сучасну українську націю: не може бути “України лише для етноукраїнців” – ця українізована доктрина Монро є нищівною для нашої незалежної держави. Саме її адеп-

ти суб'єктивно чи об'єктивно (тут важливий лише результат) закладають під ідею соборної України міну непередбачуваної дії. Те ж саме стосується прибічників поділу нації за ідейними чи будь-якими іншими ознаками, бо тепер настає момент, коли єдино конструктивними є примирення і злагода.

І ще одна складова української ідеї – її соціальний аспект, ті реальні суперечності між капіталом і найманою працею, які не в змозі ліквідувати жоден лад, хоч би в які модні й яскраві форми його не пакували. Головне тут – не переводити ці суперечності в антагоністичну форму протиріч, не доводити справу до революційної ситуації. А для цього треба *не виходити за межі соціального партнерства, єдино можливого з погляду “розумного егоїзму” як для роботодавців, так і для робітників*. І гарантом таких узгоджених відносин (зовсім не гармонійних) та антивекторних явищ має бути держава. Зняття суперечності між тими, хто вважає, що “Бог любить багатих”, і тими, хто бідний – основа спільності поглядів, вироблення об'єднавчої ідеї, зближення різноманітних поглядів [10, 75–76].

Тому в ідеології поряд з питаннями політичного устрою, власності і добробуту, мають стояти і питання соціального партнерства. Соціальне партнерство, в свою чергу, спирається на такі цінності, ідеали та орієнтири, як солідарна і суб'єктивно взаємовідповідальна система норм і цінностей, які перетворюють розрізнені індивідуальності і локальні групи в морально цілісну людську спільноту.

Українська ідеологія повинна бути ідеологією національного самоствердження, концептуальним баченням розвитку нації як цілісного організму, у якому гармонійно поєднані зусилля кожного елемента забезпечують задоволення індивідуальних потреб через реалізацію спільної мети” [5, 15].

Саме у такому контексті демократична державна ідеологія цілеорієнтує, регулює, мотивує життя, виступає його правдою (обґрунтовує його правду); вимагає стійкості від системи.

На першому її етапі консолідуючуроль у суспільстві виконувала також ідея державності. Нерідко її розуміють дуже обмежено – як розбудову інститутів держави, утвердження її символіки

та атрибутики. За минулі десять років це завдання в основному виконане. Тому не дивно, що ідея державності швидко втрачає свою привабливість. Вона вже не збуджує і не надихає людей так, як це було на початку 90-х років ХХ ст., коли з нею безпосередньо асоціювалася ідея незалежності. Насправді ж найскладніше завдання не тільки не виконане, а й не сформульоване належним чином. Адже державність – це ще й навички підтримувати спільне життя в межах держави, це розвинуте відчуття належності до неї, усвідомлення людиною своїх прав та обов'язків, а також – стосовно інших людей. У цьому сенсі державність є наслідком координованих зусиль громадян, спрямованих на стабілізацію і поліпшення умов спільного існування.

Нинішня офіційна ідеологія приховує в собі суперечності, які можуть спричинити її кризу і сприяти появі в Україні нових опозиційних ідеологій. Насамперед, слід відзначити суперечність між заданою цією ідеологією метою демократизації суспільного життя та слабким розвитком соціальних інститутів, які б дозволяли впливати громадянам на поточну політику органів влади як на загальнодержавному, так і регіональному та місцевому рівнях.

Одним із основних положень офіційної ідеології періоду економічних реформ була теза про швидку результативність цих реформ, які найближчим часом повинні були б підвищити рівень життя населення. Неспроможність виконати ці обіцянки знижує рівень легітимності як політичного режиму, так і ідеології, якою він користується, породжує кризу ідентичності.

Якщо ж вдатися до аналізу того, що відбувається в Україні, то побачимо невтішну картину “вестернізації”, яка нерідко отожднюється з сучасністю і навіть цивілізацією. Так, українське суспільство встигло “вестернізуватися” за смаками і домаганнями своєї молоді, але при цьому залишилось значно віддаленим від “цивілізаційних стандартів” у галузі техніки, управління, організації. Легко запозичувати моду, складніше – техніку виробництва, сучасні новітні технології, і надзвичайно складно – протестантську трудову етику, яка лежить в основі західних успіхів.

Частина населення України почала ідентифікувати себе із Заходом, не маючи на те достатніх підстав, інша, переважно люди пенсійного віку, – з радянським минулим, а дехто – з “третім світом”, що також неправильно, оскільки не відповідає їх реальному потенціалу і статусу.

Ототожнення з “третім світом” є хибним підґрунтям державотворення і реформаторства, оскільки *замість того, щоб стимулювати “енергію піднесення”, посилює “енергію падіння”*, породжує занижені самооцінки, творить образи паріїв і маргіналів світової цивілізації, яким “немає чого втрачати”. Ця загроза перетворення населення України (як й інших країн СНД) у “зовнішній пролетаріат” (А.Тойнбі) щодо країн Заходу несе небезпеку дестабілізації суспільства, посилює ентропійні, саморуйнівні тенденції.

Як твердить один з найвідоміших сучасних футурологів О.Гофлер, в суспільствах, що потрапили в коло швидких змін, формується аура надзвичайної агресивності, що зрештою призводить до *саморуйнації соціуму*, оскільки люди не встигають адаптуватися до нового і сприйняти його адекватно [11]. У таких суспільствах руйнування старих цінностей часто призводить до нищення будь-якої культури взагалі, крім найпримітивніших її виявів. *Формується негативна агресивна психологія. Взаємини спрощуються до проблем виживання, боротьби з до себе подібними, не гребуючи навіть фізичним знищенням. Ідеал “крутого”, розтиражований маскультом, уже сформував покоління молоді, зараженого глибокою зневагою до будь-якої культури.* Такі ситуації закінчуються або самознищенням суспільства у фізичному розумінні, або знищенням його як історичної одиниці й витісненням на задвіркі історії.

Сьогодні українському суспільству потрібен “струс”, переворот, подібний до Реформації чи Просвітництва в Європі. Насамперед, це перетворення структури потреб. Наше суспільство ніколи не досягне стабілізації, якщо домагання людей будуть сконцентровані на матеріальній сфері й орієнтуватися на еталони західного зразка. Немає сумніву в тому, що в найближчому майбутньому (і навіть у віддаленій перспективі) Україна не

зможе наздогнати найбільш розвинуті країни, тому наша свідомість приречена тривалий час залишатися “нешасною свідомістю” – сумішшю незадоволеності, заздрощів і комплексу неповноцінності.

В таких умовах ніщо не зможе повернути суспільству самоповагу й гідність. Однак історія знає й “нетривіальні рішення”, коли суспільні очікування і самооцінки різко переводяться в іншу площину, долається попередній горизонт. Одна справа – бідність, зовсім інша – аскеза, яка виступає як добровільне самообмеження в ім’я тих чи інших вищих цілей.

Людям необхідна позитивна соціальна ідентичність. Тому неабиякого значення набуває формування в людині нових життєвих стратегій, посилення гнучкості й мобільності соціальної поведінки. Особистість має виявляти певну активність, стимулюючи процес адаптації до нових умов існування.

Парадигмальним вектором перспективного цілепокладання, який здатен мобілізувати суспільство, створити реальні передумови для здійснення намічених економічних, соціальних і політичних змін, може бути політичний ідеал і державна ідеологія. Така ідеологія має запропонувати свою інтерпретацію здатності суспільства до подолання невідповідності між традиційними цінностями масової свідомості й реальними суспільними відносинами.

У нинішній ситуації відображенням боротьби соціальних інтересів є протистояння ринкової та комуністичної соціальної міфології. Однак, як переконує десятирічний досвід, набутий після проголошення незалежності України, таке протистояння неконструктивне, адже у його процесі у межах цих двох соціально-міфологічних концепцій не було вироблено жодної нової ідеї. На нашу думку, існують реальні передумови, щоб протистояння названих соціальних міфологій було “зняте” виробленням нової, принципово відмінної від цих двох, соціально-ідеологічної концепції.

Реакцією на рефлексію суперечностей соціального життя, які не можуть бути розв’язаними за допомогою існуючих соціальних міфологій, є виникнення нових морально-етичних концепцій.

цій. Характер соціальних конфліктів, вектори соціальної напруженості значною мірою визначатимуть характер майбутньої соціальної міфологічної концепції. Не обов'язково, щоб ця нова соціально-міфологічна концепція розвинулася до ідеології. Вона може також існувати і як стереотип громадської думки, норма соціальної поведінки тощо.

Останніми роками поступово приходить усвідомлення того, що подолання суспільної кризи неможливе без забезпечення відповідних ідеологічних передумов і чинників. Наші негаразди триватимуть доти, доки у свідомості населення не буде поширена *ідеологія подолання кризи – як пролог, інтродукція до ідеології гідного існування*.

Будуватися така антикризова ідеологія повинна “знизу догори”, як багаторівнева структура – ієрархія ідеологічних підсистем, які репрезентують послідовно різні рівні соціального буття, передбачають наявність різних соціальних суб'єктів як носіїв і агентів реалізації, таких як:

- *індивідуалізм* – фундамент усієї будови суспільної ідеології, осердя нормального суспільства, принцип освіти і виховання;
- *комунітаризм* – форма асоціативної інтеграції індивідів, включеність людини у життя місцевої (сусідської) громади, культивування і вкорінення цінностей і принципів кооперативності, самоврядування, сусідської солідарності, взаємності;
- *муніципалізм* – ідеологія і практика місцевого самоврядування на рівні населеного пункту в цілому, на рівень вище порівняно з територіальною (сусідською) громадою; це реалізація основних засад, принципів і можливостей міської (селищної, сільської) автономії;
- *регіоналізм* виходить з необхідності розкріпачення і реалізації можливостей територій, областей, врахування і збереження їхньої соціально-економічної та історико-культурної самобутності шляхом перерозподілу владних повноважень;
- *секулярний цивілізм* увінчує ієрархію рівнів суспільної ідеології, він репрезентує ідеологію української політичної нації, ідеологію активного громадянства, віддзеркалює громадянсь-

ку акцентуваність соціального світогляду. Секулярність полягає у послідовному виведенні релігійно-конфесійних проблем з поля політичного процесу, власне релігійні духовні цінності не можуть виступати конструктами суспільної ідеології, а є виключно об'єктом вільного вибору і самовизначення окремої людини [7, 131–132].

Тобто ідеологія національного самоствердження має бути водночас й *ідеологією соціального самоствердження, ідеологією розвитку громадянського суспільства і самореалізації особистості як самоцінності. Ідеологічна творчість повинна передусім ставити за мету залучення найширших верств суспільства до вияву ініціативи і подолання апатії, до соціальної творчості, діяльної і ефективної практики реального самоврядування і самовизначення, виявлення і найповнішої реалізації особистих, сімейних, локальних інтересів.*

Отже, ідеологія є необхідним складником творення й існування української держави [12]. І якщо хочемо зберегтись як народ, нація і незалежна спільнота, роботу по створенню єдиної державної ідеології треба проводити – чітко, поступово і наполегливо, не кидаючись у різні боки, не поступаючись обраним шляхом іншим інтересам, навіть, на перший погляд, дуже необхідним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Лісовий В.С. Ідеологія – Політика – Культура – К., 1997. – С. 308–314; Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження починається з формування нової ідеології // Віче. – 2000. – № 3; Гош О. Ідеологія держави – чи можлива вона? // Комуніст України. – 1999. – № 1. – С. 42–49; Ковалев А.М. Государственная идеология. Что это такое? // Вестник МГУ. Сер.12. – Социально-политические исследования. – 1994. – № 1; Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні: Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1993; Панасюк Б. Основа ідеології суспільного життя // Економіка України. – 1999. – № 12. – С. 4–6; Корнієнко

- В.О. Ідеал-ідеологія тандем чи патологія в суспільстві? // Наукові записки Національного університету “Кієво-Могилянська академія”. – Том 18. – Політичні науки. – К., 2000. – С. 55–60; Ситник П. Ідеологічні засади розвитку українського суспільства // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук: Матеріали “круглого столу”, Київ, 13 квіт. 2001 р. /За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. – К., 2001. – С. 13–16; Кудринський В. Проблеми державної ідеології в Україні // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук. – С. 17–22.; Гавриленко І. Чи потрібна державі ідеологія // Віче. – 1996. – № 4. – С. 46–53.
2. Див.: Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – С. 7.
 3. Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження починається з формування нової ідеології // Віче. – 2000. – №3. – С. 3.
 4. Ситник П. Ідеологічні засади розвитку українського суспільства // Концептуальні засади реформування політичної системи в Україні. Стан і перспективи розвитку політичних наук: Матеріали “круглого столу”, Київ, 13 квіт. 2001 р. /За заг. ред. І.Лугового, В.М.Князева. – К., 2001. – С. 13–16.
 5. Нові політичні реалії України на рубежі тисячоліть. Заключне слово Президента України Л.Д.Кучми на науково-практичній конференції 16 червня 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2001. – 19 червня. – С. 6.
 6. Бабкін В.Д. “Наукова ідеологія” чи “ідеологічна наука”? // Правова держава: Щорічник наукових праць. – Випуск 8. – К., 1997. – С. 70.
 7. Заблоцький В.П. Соціальні функції ідеології (аспект суспільних трансформацій) // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Наукові доповіді і повідомлення першої Всеукраїнської соціологічної конференції /Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України; М.О.Шульга (наук. ред.) та ін. – К., 2001. – С. 128–132.

8. Див.: Чудинова И.М. Идеология и политика // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 4. – С. 122.
9. Див.: Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. – К., 1999.
10. Див.: Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія / Під ред. М.О.Шульги. – К., 1999.
11. Див: Тоффлер А. Футурошок – Санкт-Петербург, 1997.
12. Козловець М. А. До проблеми формування державницької ідеології в Україні // Україна: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали обласної научно-практичної міжвузівської конференції, присвяченої 10-й річниці незалежності України. 30 травня 2001 р. – Житомир: Полісся, 2001. – С. 36–52.

ГЛАВА 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ІДЕОЛОГІЇ ДЕРЖАВИ

Ідеологія – це сукупність поглядів і ідей, у яких усвідомлюються й оцінюються відношення, взаємини та ставлення людей, класів або держави в цілому до дійсності і один до одного, відбиваються соціальні проблеми та конфлікти, а також містяться цілі соціальної діяльності, спрямованої на утвердження, закріплення або розвиток тих або інших суспільних відносин, на перетворення і зміну того або іншого соціально-економічного “статусу кво”.

Ідеологія того або іншого суспільного утворення перебуває в постійному становленні, зазнаючи впливу як із боку певних класів, соціальних інституцій і форм суспільної свідомості (таких, як філософія, політика, наука, релігія тощо), так і з боку ідеологій інших суспільних утворень, тобто інших держав.

Крім того, ідеологія, як система ідеальних уявлень людини, виявляє системні якості, тому що саме вона покликана виконувати функцію *синергізації*, добровільного сполучення певного суспільства, розділеного соціально-демократичними, територіальними, економічними, статевими, віковими, світоглядними й іншими чинниками. Тобто саме завдяки ідеології та або інша маса людей постає цілісними соціальним утворенням, у якому певний суспільний порядок підтримується на основі принципу суспільного договору – негласної згоди більшості людей жити разом у спільному соціально-економічному і культурно-історичному просторі і “грати” за “правилами гри”, встановленими у межах цього простору.

Якщо певна ідеологія перестає виконувати свою інтегративну функцію, то це сигналізує про появу умов для зміни (руйнації) певного суспільного ладу з можливим формуванням іншого, функцію інтегратора якого буде виконувати вже інша ідеологія.

Грапляється, що суспільний лад, який зазнає руйнацію (а разом із ним руйнується й ідеологія, котра розпадається), намагаються реанімувати за допомогою заходів, спрямованих на

зміцнення цієї ідеології, завдяки чому темпи розпаду суспільного ладу можуть сповільнюватися. Дане зміцнення ідеології передбачає використання так званих механізмів впливу на індивідуальну та масову свідомість [1]. З іншого боку, трапляється, що розхитати той або інший суспільний лад намагаються за допомогою спрямованої руйнації ідеології за принципом “троянського коня”, коли в неї інспірують певні деструктивні елементи, покликані зруйнувати фундамент ідеологічних побудов. У цьому випадку може мати місце такий феномен, як ідеологічна боротьба (війна), наслідки котрої часто бувають трагічними для однієї з протидіючих сторін.

Трапляється, нарешті, і така ситуація, коли аморфний соціальний лад, а також та або інша спільнота людей, що переживає системну кризу, може кристалізуватися в цілісне і тривке соціальне утворення за допомогою формування *ефективної ідеології*.

Необхідно відзначити, що *якою б не була ефективна ідеологія, вона обов'язково має відповідати основним особливостям і закономірностям ефективного функціонування тієї або іншої людської спільноти на певному історичному проміжку*. І часто саме усвідомлення цих особливостей, їх наступна ідеологізація, тобто зведення їх у ранг офіційної ідеології не тільки допомагає перебороти кризу, але і приводить до процвітання спільноти, яка ще нещодавно знаходилася на межі безодні.

Що стосується України, то можна твердити, що хоча ідеологія тут знаходиться на шляху становлення, в Україні виявляється сильна потреба саме в ефективній ідеології, спроможної виступити потужним системним чинником, який би інтегрував і докорінним чином перебудував наше суспільство.

Побудова ефективної ідеології базується на усвідомленні як глибинних особливостей існування українського етносу, так і певних фундаментальних закономірностей становлення і буття будь-якого соціуму.

Зупинимося на останньому. Поговоримо про загальні соціально-економічні закономірності становлення соціального устрою, що перебуває у так званому перехідному стані.

Одна з азбучних істин економічної теорії полягає в тому, що соціально-економічний розвиток держав підкоряється *хвильовому принципу*, тобто фіксує підйоми і спади у зміні відповідних соціально-економічних параметрів [2].

Можна говорити про два полярні стани співтовариств (і взагалі будь-якої живої системи): відкритий, хаотичний (економічний, або капіталістичний) і закритий, стагнаційний (політичний, або соціалістичний), що послідовно змінюють один одного [див. 3; 4]. Перехід від одного соціально-економічного стану до іншого супроводжується переходом через “точку біфуркації” або каскад біфуркацій.

Тоталітарно-ізоляційний, закритий стан (подібно до натурального господарства або тоталітарної держави) є початковим етапом економічного розвитку будь-якої країни. Цей стан має певні характеристики – протекціонізм та планове регулювання економіки. Так, на початкових етапах промислового становлення Англія, США, Японія використовували політику протекціонізму: уряд регулював рівень заробітної плати, умови праці, тарифи, котрі захищали сільське господарство та промисловість. Встановлювалася заборона на експорт обладнання й еміграцію кваліфікованої робочої сили.

Стан ізоляції рано чи пізно неминуче замінюється станом відкритості, коли країна починає процвітати, а її протекціоністські бар’єри знищуються. Люди починають більше працювати, а країна переходить у дискретний, атомарний стан вільної конкуренції, до анархії, економічного “хаосу”, що виступає, як учитель синергетики, найважливішим чинником економічної рівноваги. Однак, згодом продуктивна і робоча активність поступово падає разом із насиченням базових потреб людей, які починають менше працювати і більше споживати. Наступне падіння економічної активності примушує людей відкладати гроші на “завтрашній день”. Настає період стагнації, економічна тенденція розвитку держави починає витіснятися політичною.

Якщо говорити про стан стагнації, то її рушійними силами є бюрократизація політичного й економічного життя, бажання створити деякі переважні умови для тих чи інших господарсь-

ких організацій, обмеження конкуренції та монополізм. Стагнація йде слідом за падінням темпів економічного росту, коли промисловий лідер відходить на другорядні позиції. Це призводить до росту інфляції, національної ізоляції, протекціонізму, економічного націоналізму, котрий йде на зміну міжнародної кооперації. Коли ж країна починає програвати в економічній конкуренції і при цьому має достатню економічну міць, вона може розв'язати війну зі своїми економічними суперниками.

У стані стагнації, припинення економічного росту багаті країни перестають розвиватися, оскільки в них спостерігається орієнтація на споживання, а посилення тенденції до споживання призводить до розвитку сфери послуг, спостерігається ніби процес “деіндустріалізації”.

Таким чином, разом із збільшенням багатства, держава починає втрачати активність і прагне зберегти зайняті позиції. З метою зберегання робочих місць і зниження конкуренції на внутрішньому ринку вона вдається до протекціоністських бар'єрів. Однак, подібна тенденція бумерангом вражає цю державу, оскільки після стану економічної стабілізації, який підтримується на основі конкуренції і ринкового “хаосу” (що примушує людей багато працювати і багато виробляти), має місце зміна цього стану, коли інтенсивність праці та темпи економічного росту починають падати. Тут на перше місце виходить бажання безпеки, спостерігається нахил до політики (юриспруденції, бюрократизації). При цьому запановує політична (соціальна) тенденція розвитку суспільства, яка орієнтується на забезпечення соціальної справедливості, законності, влади, у той час як економічна тенденція орієнтується на підвищення ефективності виробництва, на його оптимізацію.

Як бачимо, економічні і політичні цілі не збігаються, тобто, можна говорити про економічну (праву) і політичну (ліву) тенденції розвитку суспільства.

Потрібно сказати, що економічне мислення політиків сфокусовано в основному на періоді між виборами, однак діяльність, що орієнтується на прискорення темпів економічного росту і підвищення продуктивності праці, часто вимагає більш трива-

лих термінів для її реалізації, що посилено тоталітарним режимом.

Подібна диспозиція соціально-економічних сил відбивається на політичних тенденціях суспільного розвитку. Можна говорити про праві (економічні), ліві (політичні) сили і центристів. Праві характеризуються прагненням до соціальної асиметрії, соціально-політичного “хаосу”, їх гаслом є “свобода для кожного”, тобто стан соціальної дискретності. Ліві ж, навпаки, прагнуть до соціальної симетрії, спаяності, ізольованості, їхнє гасло – “справедливість для всіх”. Центристи інтегрують позиції правих і лівих. Прототипом правих, лівих і центристів можуть слугувати три мети Великої Французької революції – свобода, рівність, братерство. Остання мета характеризує центристів, які прагнуть примирити принципи свободи і рівності, тому що саме на основі братерства (споріднення) досягається соціальний баланс прагнень до свободи і рівності всіх членів суспільства. Це ілюструється первіснообщинною, родовою суспільно-економічною формацією – “бідним (злидненим) комунізмом”.

Отже, становлення будь-якої держави починається з ізольованого, тоталітарного, політичного, соціалістичного, “лівого” стану, що цементує співтовариство на основі певних ідеалів (монархія, націоналізм, комунізм і ін.), котрі відповідають соціально-економічному рівню розвитку цієї держави. Далі тоталітарне суспільство неминуче розпадається, у ньому запановують капіталістичні тенденції розвитку, і воно переходить до відкритого, економічного капіталістичного “правого” типу суспільного устрою. Однак, цей відкритий динамічний стан рано чи пізно опиняється в стагнації і політизується, перетворюючись на соціалістичне суспільство закритого типу зі збереженням деяких атрибутів відкритості (прикладом може слугувати суспільний устрій центристського типу Швеції). Далі знову виявляється тенденція до стану відкритості даного суспільства і воно “напіввідкривається”, інтегруючись до союзу подібних співтовариств – “Сполучені Штати Європи”, виявляючи глобалістську тенденцію.

Тобто, наш час характеризується спрямованістю до нового рівня економічної інтеграції, коли провідні економічні країни шукають шлях до досягнення цілісного стану, котрий зможе забезпечити економічне зростання і рівновагу всіх держав. При цьому абсолютна міжнародна економічна інтеграція (необхідність у якій усе більше усвідомлюється широким колом економістів та політиків), яка спрямована до цілісної економічної структури планети за принципом “спільної долі”, припускає, що країна з порівняно низьким економічним рівнем розвитку (наприклад, така як Україна) має всі шанси знайти для себе економічну нішу в міжнародній економічній системі, оскільки вона може займатися тим, що більшість розвинених країн вважають для себе не вигідним.

Які ж висновки можна зробити з усього викладеного вище? Україна прагне якомога швидше увійти до стану відкритого капіталістичного суспільства, не маючи для цього відповідних соціально-політичних умов. Після розпаду соціалістичної (радянської) імперії Україна виділилася в самостійну державу, котра практично не має історичного досвіду незалежності. Інакше кажучи, Україна в плані державотворення почала з нуля. Для неї було б цілком природним почати сходження до економічного процвітання з витокового тоталітарного стану й планової економіки, панування протекціоністських бар’єрів. Приватизація та капіталізація українського суспільства, його прямування до вільного ринку (принцип “свобода для кожного”) призвели до розгортання стану відкритості, що поставило Україну в нерівні стосунки з відкритим західним суспільством, обіцяючи їй участь їхнього сировинного придатка. Все це сприяло руйнуванню української національної економіки закритого типу.

Як приклад, наведемо міркування професора Є. І. Ходаківського про одну із причин економічної катастрофи України. У 1998 році було прийняте рішення про акциз на горілчані вироби, що призупинив діяльність державних спиртово-горілчаних підприємств і призвів до зменшення більш як на 1/4 податкових надходжень до доходної частини бюджету. Як наслідок спостерігалось падіння у фінансову кризу і зменшення під кінець року

розміру заробітної плати працівникам бюджетної сфери майже у 2 рази. Протягом цього періоду, під час осінньо-польових робіт, відбулося еквівалентне до існуючих стандартів і розміру попиту підняття цін на паливно-мастильні матеріали. Тотальна неплатоспроможність сільськогосподарських підприємств, що з цього виплила, не дозволила їм засіяти та зорати під урожай наступного року близько половини площ ріллі. А це, у свою чергу, призвело до колосальних витрат наявної та потенційної енергії та розладу національної макроекономіки.

Порятунок України полягає зараз у сильній владі центру (наприклад, президентській), тенденція розвитку якої нині і спостерігається на тлі негативних соціальних процесів (що проявляється, наприклад у такому сучасному феномені, як “адмінресурс”). Однак, сильна влада *на початку кристалізації самостійної держави* може бути реалізована лише на базі планового регулювання соціально-економічного життя суспільства, що є сумнівним на ґрунті процесу тотальної приватизації.

Маємо унікальну історичну ситуацію, коли дві полярні тенденції суспільного розвитку – до відкритості і закритості – співіснують у рамках однієї держави. За таких умов можливі три варіанти подальшого розвитку України: розвиток шляхами **відкритого, закритого і “нейтрального”** (напівзакритого, центристського) суспільства. Останній суспільний устрій **центристського типу** повинен сполучати сильну владу центру із сильною периферією, коли планова економіка держави ґрунтується на економічній самостійності її суб’єктів. Саме до такого вищого типу державного устрою міг перейти СРСР, якби сполучив сильну владу метрополії із самодіяльністю периферії. Можна сказати, що саме центристський тип суспільного ладу найбільш адекватно відповідає ситуації, що склалася в Україні, оскільки в нашому суспільстві “дискредитовані як соціалізм, так і ринкові відносини” [5, 7], коли ні права, ані ліва тенденції розвитку людства не можуть знайти повну актуалізацію на ґрунті Української держави.

Однак, воцаріння центристського типу суспільного устрою в Україні зараз дуже проблематично, тому що воно ускладнюється

негативними моментами відкритого суспільства (один із найбільш серйозних – корупція), котрі на Заході нейтралізуються позитивними моментами відкритого суспільства (один із яких – сильний “середній” клас), розвинути який Україна ще не встигла.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2000.
2. Вознюк О. В., Тичина О. Р. Динаміка та структура економічних феноменів: спроба філософського синтезу. – Житомир: Волинь, 1998.
3. Schumacher E. F. Small is Beautiful. – N. Y .,: Harper and Row, 1975.
4. Грейсон Д. младший, О’Делл К. Американский менеджмент на пороге XXI века. – М.: Экономика, 1991.
5. Дзюба В. И., Степанов А. П. Восхождение к гуманизму. – К., 1997.

ГЛАВА 3 ПРО ОСОБЛИВУ ДУХОВНУ РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

*“Пафос історії спочиває не на тих,
хто самовдоволені та ситі”*

О.І. Періх

Сподіваємося, процес економічної стабілізації, що тепер, відповідно до офіційних інформаційних джерел, розгортається й набирає силу, забезпечить шлях **“нейтрального”** розвитку України. Тим паче, що саме нейтральний (парадоксальний) шлях розвитку України відповідає духовності українського народу. Розглянемо духовність українства у контексті концепції цілісності.

Можна сказати, що одним з фундаментальних відкриттів науки як форми суспільної свідомості є явище цілісності (синергії, інтегративності, емерджентності), де ми маємо системний ефект, коли у системи (цілісності) з’являються властивості та внутрішні закономірності, не притаманні її окремо взятим компонентам.

Значимо, що духовність, яка є переважно категорією міфологічно-релігійного, цілісно-синкретичного світорозуміння, етимологічно походить (принаймні на рівні індоєвропейських мов) з такого поняття, як “дух”. Дух як поняття, в основному релігійне, виражає явище, що за своїм визначенням не має чіткої просторово-часової локалізації. Тобто, дух (як і духовність) втілює в собі принцип холомонії (цілісності), синергії, взаємозв’язку, взаємодії, опосередкування одного іншим, відображуючи фундаментальний вимір буття – цілісність.

Виникає запитання, чим є цілісність? Ґрунтовне онтологічно-гносеологічний поділ Всесвіту виявляє його трипостасність. Філософська традиція розглядає світ як тріадну сутність: як суб’єкт (дещо внутрішнє, іманентне), об’єкт (дещо зовнішнє, трансцендентне) та межу, що прокладається між ними, котра опосередковує суб’єкт-об’єктну взаємодію. У гештальтпсихоло-

гії це тріадне членування виступає у вигляді схеми: “Я”, “не-Я” та “межа” між ними. Межа як концептуальна сфера взаємодії суб’єкта та об’єкта (що втілюють два будь-які взаємодіючі протилежні початки) має парадоксальний зміст [1], бо вона може належати: 1) як суб’єкту, 2) так і об’єкту, 3) першому та другому одночасно, 4) ні тому, ані другому.

Саме у сфері межі відношення між суб’єктом та об’єктом репрезентують феномен цілісності, тому що тут ці відношення постають як когнітивно рівноправні аспекти. Річ у тім, що у сфері межі відносини між суб’єктом та об’єктом виявляють *чотири можливі когнітивно рівноправні формально-логічні “переваги”* залежно від того, кому належить межа: 1) або об’єкт є первинною реальністю (коли межа належить йому); 2) або суб’єкт (коли межа належить йому); 3) ні суб’єкт, ані об’єкт (коли межа не належить жодному з них); 4) і суб’єкт, і об’єкт (коли межа належить їм обом). У буддизмі та індійській логіці ця четверинність втілена в діалектичній установці, що має назву “чотири альтернативи”, що виражають чотири можливі логічні координатії між будь-якими протилежностями, котрі (координатії) можна зіставити зі схемою “гносеологічно-світоглядних переваг” відповідно до Ю. А. Урманцева, який використовує принцип “чотирьох альтернатив” для класифікації підходів до вирішення основного питання філософії [2]. Таким чином, межа (а в більш загальному розумінні – будь-яке граничне явище) є категорією, що відображає цілісність, зв’язок, взаємини.

Можна говорити про спеціальний ефект межі, який спостерігається у багатьох формах поведінки, коли, як доводять етологи, лісова галявина, берег моря, межа зораного поля і взагалі будь-яка особливість на одноманітній місцевості приваблює живих істот, коли життя роїться головним чином на границі трьох середовищ – океану, суші та атмосфери [3, 71]. Тут можна говорити про феномен *соціального маргіналізму* як стан індивідів, що перебувають на межі двох різних конфліктуючих укладів, способів життя, культур рас. Маргінальність тут може розумітися не лише як соціальний феномен, але й феномен науковий – як джерело руху до нового [4, 177–178]. Ефект межі проявляється і

в тому, що “людські гени відтворюють себе не в якійсь аморфній масі населення країни, регіону, континенту чи світу в цілому, а саме в етнічних межах. Протягом віків це призводить до формування генетичної своєрідності етносів і відмінностей між їх генфондами” [5, 168]. Як показав Л.М.Гумільов у праці “*Ентогенез та біосфера Землі*” (1989), вісі пасіонарних поштовхів, подібно “життєвому пориву” А. Бергсона, дають імпульс розвитку тих чи інших глобальних соціальних процесів. Ці вісі пасіонарних поштовхів проходять через стики ландшафтів і, як наслідок, через угруповання людей, що займаються різними видами господарської діяльності.

Вчення про духовність з точки зору вищенаведеного аналізу [6] має виражати ідею єдності людини і світу, уніфікуючи та сполучаючи в собі психофізіологічний, соціально-політичний, етико-аксіологічний, культурно-історичний, соціоприродний, космопланетарний контексти людського буття. Духовність ми визначаємо як категорію суспільної свідомості, що у своєму змісті відображає у досить специфічному вигляді універсальну властивість Всесвіту – цілісність, яка є чинником неперервності, холомонності, тотальності всіх проявів існування матерії. **Важливо зазначити, що духовність як єдність протилежностей – це гранична категорія.** Стан духовності як дещо принципово цілісне, граничне і тому парадоксальне передбачає відповідну поведінку та світогляд, які характеризуються миротворчістю, нейтральністю, спонтанністю, самодостатністю, непередбаченістю парадоксальним синтезом протилежних рис та якостей, що відповідає статусу творчої особистості, оскільки так звані творчі люди характеризуються гранично-біфукарційними, парадоксально-двоїстими, амбівалентними, взаємовиключаючими особливостями, наприклад, вони проявляють себе як одночасно екстраверти та інтроверти; вони скромні та горді одночасно; вони проявляють одночасно бунтарський дух та консерватизм [7].

Зрозуміло, що духовність притаманна не лише людям, а й етносам. Якщо говорити про український народ, то його можна назвати найвиразнішим носієм духовності як граничного феномену, оскільки український етнос – принципово граничний на-

род, який деякою мірою поєднував та поєднує Євразійський Схід та Захід, Європейський Південь та Північ як в геополітичному, так і в культурологічному значенні. Цікавим є те, що саме на ґрунті України виявилась одна із спроб поєднати дві гілки християнства – східну та західну – у вигляді греко-католицької церкви. Майже з середини XVI ст. українські землі приймають до себе різні форми протестантизму, а ще раніше тут розповсюджувалися іудаїзм та іслам. Як пише В. Цибух, “Україні випала доля всю свою історію бути “на краю”, на межі, на кордоні Між лісом і степом, між морем і суходолом між землеробною цивілізацією та кочовим варварством, між Заходом та Сходом. Тому Україну завжди вирізняло розмаїття природнокліматичних умов та культур” [8, 4]

Даний висновок не є оригінальним. Багато дослідників відмічають, що на рівні філософської думки в українців домінують екзистенціальні мотиви, плюралістичний, поліфонічний стиль філософствування. Існує думка про причину розвитку такої світоглядної риси: “тривале проживання на межі ворожого степу виродило в українців специфічне “екзистенціально-межове” світовідчуття – *гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне сприймання природного та соціального оточення*” [9]. Українська ментальність кристалізувалася, як пише Я. Ярема, за умов нескінченних історичних “лихоліть” [10]. Треба сказати, що лихоліття підстерігають саме граничні народи, які актуалізують своє буття на перехресті “простору та часу”, що призводить до постійної фізичної та психічної напруги протягом віків [11]. Духовність як єдність протилежностей проявляється в тому, що в українській національній душі поєднуються протилежні якості – ліричність та сентиментальність пригнічують природну прагматичність та занепокоєність, що відіграє роль своєрідного психоделіка [12, 107].

Таким чином, типовими рисами українського національного характеру можна вважати “демократичність, волелюбство, емоційність, що виявляється у музичності, наближеності українців до природи, культурі жінки і родини, релігійності, толерантності до інших народів, працелюбстві, гостинності тощо” [13, 142–

143]. Наведені роздуми про ментальність українського народу свідчать про його подвійно-парадоксальну суть.

Граничний (а тому й найбільш розвинений) тип духовності, який превалує у структурі соціетальної психіки народу України, можна назвати найбільш виразним втіленням категорії цілісності, що актуалізується як специфічна сутність головним чином саме як граничне (парадоксальне) явище. Гранично-подвійну природу українського етносу можна проілюструвати одним з елементів державної символіки (зрозуміло, що саме вона, як виразник “іраціонального”, глибинного шару ментальності народу, може претендувати на найбільш концентроване відображення духовних рис будь-якого етносу), а саме, жовто-блакитним прапором. Кольорове виконання прапору досить унікальне, оскільки мало де у світі зустрічається зіткнення двох протилежних і полярних у хроматичному відношенні кольорів – холодного блакитного і гарячого жовтого. До іраціонального аспекту будь-якого народу належить і його національний гімн. Навряд чи можна знайти гімн, який, подібно до національного гімну України (хоча й офіційно не прийнятого), констатує і навіть оспівує проміжний, граничний між життям та смертю стан нації – “Ще не вмерла Україна...”.

Якщо духовність вважати “серцем” Всесвіту, що виражає його телеологічні функції, то українській духовності, очевидно, випала доля “генератора” духовного відродження нашої планети, що, як ми вважаємо, переживає духовну кризу.

Виникає питання: що є головною особливістю країни, яка постає духовним генератором континенту чи взагалі всієї планети? А те, що тривалий час та чи інша країна, нація, ідея може відігравати провідну роль в процесі культурно-духовного розвитку значних регіонів землі, не викликає сумніву. Відомо, наприклад, що виникнення тієї чи іншої світової релігії визначало магістральний напрямок в розвитку суспільно-економічних формацій на тривалий термін. Так було на Близькому Сході, в Північній Африці і Середній Азії в ранньому середньовіччі з приходом ісламу; так було з буддизмом перших індійських імперій і зороастризмом – іранських. Виникнення феодальних соціально-економічних відносин у пізній Римській імперії пов’язане з появою християнства. А. Тойнбі вважав, що релігії

мають поєднуючу роль у плані вищих цінностей. При цьому духовність не підпорядковується прямо політико-економічному рівню розвитку тієї чи іншої держави (як прямо кореляційним чином не пов'язані суспільне буття та свідомість). Навпаки, політико-економічний та культурологічно-філософський аспекти суспільства взаємодіють за принципом негативного зворотного зв'язку. Так можна говорити, що політично й економічно відсталі держави посідають передові позиції в сфері філософії та деяких інших галузях культури. Як писав Ф. Енгельс, “держави, що є економічно відсталими, в філософії можуть відігравати першу скрипку: Франція у XVIII ст. стосовно Англії, на філософію якої французи спиралися, а потім Німеччина стосовно перших двох” [14, 419–420]. Отже, як говорив Вівекананда, “духовні ідеали завжди приходять до людства від тих народів, яких топтали ногами...” [15, 292].

ЛІТЕРАТУРА

1. Лосев А. Ф. Типы отрицания // Диалектика отрицания отрицания. – М., Политиздат, 1983. – С. 149–170.
2. Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // Вопросы философии – 1993. – № 4. – С. 89–105.
3. Голицын Г. А., Петров В. М. Гармония и алгебра живого. – М.: Знание, 1990.
4. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). – Житомир, 1997.
5. Рычков Ю. Г. История как фактор генетического развития народонаселения // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 164–171.
6. Вознюк О., Грабар І., Тичина О. Онтологічний аспект дослідження духовності українського народу // Духовність українства. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Житомир, 1998. – С. 15–17.
7. Дорфман Л. Я., Ковалева Г. В. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 101–106.
8. Бичко А. К. Класична доба української філософії // Філософія. Курс Лекцій. – К: Либідь, 1994.– С. 230–252.

9. Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах // Збірник “Перший український педагогічний конгрес 1935 р. – Львів, 1938.– С. 16–18.

10. Село мов писанка. Путівник із зеленого туризму. – Київ. 2001.

11. Феденко П. Вплив історії на український народний характер // Науковий Збірник Вільного Університету у Празі. – Прага, 1942. – Т. 3. – С. 375–385.

12. Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К. .: МП Фенікс, 1992.

13. Корнєв М. Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія. – К., 1995.

14. Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. – Т. 37.

15. Роллан Р. Жизнь Рамакришны. Жизнь Вивекананды. – Киев, 1991.

ГЛАВА 4

ПРО ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРИНЦИПИ САМООРГАНІЗАЦІЇ СОЦІУМІВ: СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

Сучасна епоха посідає особливе місце в історії людства. Ніколи раніше час розвитку людського суспільства не був так “спресований”, так прискорений, як зараз. Безпрецедентний за масштабом, глибиною та темпом процес розвитку сучасного світу сприяє створенню унікальної історичної ситуації, що, за словами С. Цвейга, можна назвати “зоряним часом” людства, коли, “як на вістря громовідводу накопичується вся атмосферна електрика, – найкоротший проміжок часу вміщає велику кількість подій”.

Глобальне прискорення світового розвитку вражає своїми швидкими темпами: *“1 млн. років у палеоліті виявляється еквівалентним 40 рокам у наш час, тобто по суті життю одного покоління”* [1., 73]. Цей прискорений розвиток суспільства означає скорочення основних історичних фаз еволюції людства, коли час протікання кожної наступної фази зменшується на декілька порядків. Швидкі, ми б сказали, катастрофічні зміни сучасного світу, лякають своєю непередбачуваністю

Для кожного історичного періоду, кожної епохи характерне деяке ключове слово, що виражає дух цієї епохи, її матеріальні й ідеальні домагання й устремління, ніколи до кінця не реалізовані. Ключовим словом сучасної епохи є **цілісність, єдність, глобалізація**. Людство прагне до єдності перед апокаліпсичною перспективою соціально-класової, політичної, економічної інформаційної дезинтегрованості. І якщо зовсім недавно можна було говорити про глобальні поляризації нашої планети, такі, як комунізм і капіталізм, Схід і Захід, ядерні і без’ядерні держави, розвинені країни і країни третього світу, те тепер силові лінії історії мають тенденцію до розпаду, виявляючи момент *принципової історичної невизначеності*. Можна сказати, що людство за багатьма параметрами свого існування ввійшло в стан *біфур-*

кації, коли історичний час зупинився і всі ми постали перед апокаліпсичною безоднею.

Неясно, у якому напрямку історія зробить свій черговий крок, що з більшою часткою імовірності може виявитися для усіх нас летальним, якщо ми не досягнемо деякого універсального сенсоформуючого принципу існування людства, не осмислимо фундаментальні механізми його розвитку. Взагалі розвиток цивілізації в наш час відбувається в умовах режимів із загостренням по більшості ключових параметрів, що вимагає пошуку рішень на шляху коеволюції з природою, в усвідомленні того, що динамічний хаос – зовсім поряд (чого варте лише 11 вересня 2001 року!), з ціллю вибору оптимальних траєкторій еволюції в “епоху біфуркацій”. Це дає, можливо, єдиний сценарій розвитку – заміна траєкторій з дивними (нестійкими) аттракторами та режимами з загостреннями на циклічні (стійкі) аттрактори, за якими розвивається більшість систем.

Людина взаємодіє зі світом у річищі двох полярних когнітивних стратегій – прямого інтуїтивного розуміння, або інсайту, і опосередкованого раціонального пізнання, що виступає у формі абстрактно-логічного мислення.

Інтуїція вже за своїм визначенням передбачає абсолютно адекватний відбиток світу у всій його цілісності і єдності. Раціональне пізнання, що дробить цілісний світ на відносно ізольовані елементи і з’єднує їх за певними умоглядними законами у рамках певних наукових парадигм і окремих наукових дисциплін із метою штучного відтворення втраченої єдності, має тенденцію віддяляти людини від адекватного розуміння дійсності як надскладної цілісності. Але на основі цього ж раціонального мислення можна прийти до вірного розуміння світу в цілому і механізмів історичного розвитку людства зокрема. Для цього, за нашим глибоким переконанням, варто використати так званий принцип інтенсивного (редукційного, аналогового) пізнання, що є споріднений цілісному інтуїтивному розумінню світу, тобто піти “усередину” і виявити єдину фундаментальну пояснювальну модель буття, його наріжне універсальне “підґрунтя”.

Така модель повинна впливати з фундаментального атрибута буття, тобто з тієї особливості Всесвіту, яка властива *абсолютно всім його формам*. Таким атрибутом можна вважати *рух*, тим більше, що, як свідчить синергетика, наука, що вивчає принципи самоорганізації складних матеріальних систем, флуктуація (виступаючи найважливішим чинником цієї самоорганізації), як рух в чистому вигляді, є онтологічною підставою єдності матеріальних форм, тим більше, що на фундаментальному квантовому, тобто польовому (а поле за визначенням не має маси спокою, тобто є рухом у чистому вигляді) рівні Всесвіту, він постає єдиним цілим [2].

Будь-який рух реалізується як коливально-хвиляста зміна, котра вивчається теорією коливань, яка оперує певною універсальною мовою, що дозволяє кристалізувати універсальні знання, застосовні до всіх областям людської діяльності і пізнання (Л. І. Мандельштам) [див. 3, 283–286].

Колівальна зміна буттєвих форм виявляється як підйом і спад, підвищення і зниження відповідних параметрів цих форм. Дане явище виявляє два протилежні *структурних* стани будь-якого об'єкта у Всесвіту – стани самозбереження і розпаду, тобто стан підвищення (активізації) інтенсивності буттєвого модусу тієї або іншої *окремої* системи (її *самоствердження*) і стан зниження інтенсивності буттєвого модусу окремої системи (її *самозаперечення*).

Принцип самоствердження тієї або іншої системи як дещо автономного передбачає її зміну в напрямку визначеності, передбачає розвиток певних властивостей, які роблять її особливою, неповторною, *актуально-дійсною*, що виділяється із сердовища свого існування.

У плані соціальному принцип самоствердження виражає порядок вільного капіталістичного ринкового суспільно-економічного устрою, що базується на ідеології правих політичних сил, лейтмотивом яких можна було б вважати гасло – “*свобода для кожного*”. Тут, з одного боку, кожний являє собою закриту, *авторитарну* систему, що охороняє свої індивідуальні інтереси (*принцип негативного зворотного зв'язку*), а товарист-

во в цілому як *антиавторитарна* сутність (“вільне товариство”) відкрито будь-яким маніпуляціям і ґрунтується на двох китах капіталістичного ринку – конкуренції анархії.

Принцип самозаперечення тієї або іншої системи передбачає її зміну в напрямку невизначеності, втрати особливості і неповторності, припинення існування в рамках механізму підтримки цілісності, торжество інстинкту смерті З. Фрейда. У своїй теоретичній межі деяка сутність, буття якої відповідає принципу самозаперечення, припинивши своє існування як щось особливе, актуально-дійсне, продовжує існувати як щось *потенційно-можливе*, віртуальне у вигляді “ґрунта”, “добрива”, “вітального принципу” для окремих суверенних вільних сутностей, розчинившись у них. Як приклад можна привести слова К. Леві-Стросса, який писав про те, як європеець зруйнував культуру примітивних народів, що потрапили в залежність від нього і перетворились на “перегній”, на якому зросла сучасна західна цивілізація.

У плані соціальному принцип самозаперечення виражає порядок обцинного комуністичного натурального суспільно-економічного устрою, де всі люди – слухняні гвинтики соціуму, що базується на ідеології лівих політичних сил, глибокні сподівання яких у стиснутому виді можна висловити за допомогою гасла “*справедливість для всіх*”. Тут кожний являє собою відкрити *неавторитарну* систему, що позитивно сприймає будь-які впливи ззовні (*принцип позитивного зворотного зв'язку*), а товариство в цілому тут є *авторитарно-тоталітарним* (“закрите товариство”).

Розглянуті два полярних буттєвих принципи виявляються в численних уявленнях про полярність соціального устрою. Так К. Леві-Строс розглядає два типи суспільства – “гарячі” (динамічні, історичні), та “холодні” (статичні, а-історичні) [4], А. Бергсон розрізняє “закриті” та “відкриті” суспільства [5], В. В. Бібіхін пише про два типи культур – ті, що дають волю дітям, і ті, які їх “школять” та дисциплінують [6]. А. М. Бубер пише у книзі “Я та Ти” про два світи: “Я-Воно”, та “Я-Ти” [7]. Тут можна говорити й про дві форми розвитку цивілізацій, перша з яких сприяє роз-

витку колективного, а друга – індивідуалістичного початків суспільства [8]. Можна говорити про два типи суспільного устрою: просторовий чи польовий (екстенсивний) та часовий чи речовинний (інтенсивний). Екстенсивний устрій передбачає наявність обширних територій та багаті корисні копалини. Іntenсивний – територіальну обмеженість та розвиток технологічного аспекту економіки

Л. Бінсвангер вважав, що крім світу “турботи”, який характеризується взаємним уречевленням, “прийняттям за дещо”, існує модус “буття-один-з-одним”, в якому Я і Ти “неподільні та незлізланні”, де зовсім іншим чином здійснюється структуралізація простору та часу [9]. Можна говорити про активні та неактивні культури, при цьому до неактивних культур деякі дослідники відносять, головним чином, Східні культури (араби, японці, індійці). Ці властивості пов’язані з “якістю розмаїття” [10, 46–47].

Ю. М. Канигін і В. А. Геодокян аналізують два “альтернативні аспекти” еволюції людства, що пов’язані з взаємодією статей [11], при цьому у Ю. Н. Канигіна у книзі “*Шлях аріїв*” стаття диференціація охоплює цілі народи [12]. Ж. Бато вважав, що вся сучасна історія являє собою боротьбу між двома початками – еллінізмом та іюдаїзмом [13, 116]. В. С. Біблер пише про внутрішню та зовнішню детермінацію людини [14], С. Б. Кримський аналізує культури які “говорять, і які мовчать” [15], а Ф. Тенніс розглядає два типи суспільного зв’язку – традиційні доіндустріальні та “атомізовані” зв’язки урбанізованого суспільства [16]. Деякі дослідники говорять про космогонічні аграрні та урбаністичні цивілізації [17]. Ф. Ніцше розрізняє дві сторони культури людства – “діонісійську” (безособову, тобто правопівкульову) та “аполлонійську” (особову, тобто лівопівкульову). Дану дихотомію можна співвіднести й з двома протилежними соціальними моделями – матріархатом та патріархатом [див. 18], з юнгівськими властивостями соціумів – екстра- та інтровертованістю, з дихотомією Сходу та Заходу [19], коли Схід виявляється як правопівкульовий, континуальний феномен (відмічається, що держави Сходу – Індія, Китай – є “неперервними ци-

вілізаціями” [20, 216]), в той час коли Захід розуміється як ліво-півкульовий, перервний, інструментально-прагматичний історичний феномен. Перерахування можна було б продовжувати.

Зрозуміло, що вищевикладені два принципи в силу розглянутого універсального атрибута буття – руху – діалектичним чином переходять один у одного, коли стани відкритості і закритості як суспільства в цілому, так і його членів окремо змінюють один одного. Коротко механізм такої зміни можна описати у виді наступної парадигми: закрита (індивідуалізована) людина відкритого суспільства поступово “відкривається” (назустріч зовнішнім маніпуляціям, що відбувається через соціальну утому внаслідок постійного перебування в межах статусу автономної істоти, яка приймає рішення і постає відповідальною за свої вчинки), а саме відкрите суспільство при цьому поступово перетворюється на закрите тоталітарне суспільство. І навпаки: відкрита людина закритого авторитарного суспільства разом із розвитком у самій собі індивідуального початку поступово “закривається”, індивідуалізується, стає більш соціально активною і маніпуляторною.

Взаємний перехід станів відкритості і закритості виявляє принципову можливість *третього універсального принципу буття* (поряд із двома розглянутими нами – принципами самоствердження і самозаперечення) – *принципу гармонії*, що парадоксальним чином сполучає два вищезгадані взаємовиключні принципи. Принцип гармонії має місце в моменти переходу закритого і відкритого принципів один у одного, тобто він процвітає в дуже вузьких соціально-історичних рамках, коли *полярні принципи починають діалектичним чином нейтралізувати один одного*.

Тут виявляються три моменти соціально-історичного розвитку, що можна співвіднести з основними концепціями історичного розвитку, котрих також три [див. 21, 9]: концепція світового кругообертання, концепція необоротних якісних змін, і концепція прямування від нижчого до вищого, від простого до складного. *Принцип єдності і цілісності буття як основний*

принцип мислення взагалі, передбачає співіснування всіх трьох концепцій історичного розвитку.

Отже, можна говорити про три політичні сили, які відбивають три основні принципи кристалізації будь-якого соціуму, що знаходять висвітлення в трьох принципах Великої французької революції – свободі, рівності і братерстві. Свобода тут є вираження політичних домагань правих, рівність – лівих, а от братерство є вираженням ідеї сплавки станів свободи і рівності, що, як ми вважаємо, затверджується на основі первіснообщинної суспільно-економічної формації. Тут інтеграція принципів рівності і свободи членів людського співтовариства організується на основі принципу спорідненості.

Саме в рамках братерських відношень можливий синтез свободи (хаосу) і рівності (порядку). Братерські відношення співвідносяться з явищем *синергії*, яке вивчається синергетикою, наукою про цілісні нелінійні системи, котрі характеризуються саме тим, що в них хаос мирно співіснує з порядком, оскільки тут хаос виявляється упорядковуючою сутністю. Як бачимо, стан синергії в плані політичної й економічної стратифікації співвідноситься з центристами як політичною реалією і зі змішаною планово-ринковою економікою У той час як свобода передбачає домінування ринкової економіки (із її двома стовпами – конкуренцією й анархією), а рівність – планової економіки, що прагне призвести економічний хаос до деякого загального соціально-економічного “знаменника”.

У цілому можна говорити про два полярні типи соціального устрою, що відрізняються рівнем синергії або “*соціальної спаяності*”.

Характеризуючи *загальну модель розвитку економічних відношень*, варто використати універсальну модель розвитку взагалі, що виражається в схемі розвитку діалектичного протиріччя (“тотожність – відмінність – протилежність”), частковою формою якої виступає формула: “теза – антитеза – синтез”. Дана схема, котра виражає ідею розвитку, що виникає з деякого цілісного нейтрального стана, що має тенденцію до розпаду, застосовна до аналізу розвитку економіки, яка витоково функціонує

вала як сутність, що була злита з позаекономічними явищами, коли виробництво не було відділено від виробника, процес від результату, засоби від цілей, людина від економічних відношень, знаряддя і засоби праці від предметів праці, робітник від виробленого товару, виробництво від розподілу. Така єдність полярних економічних категорій має місце в товариствах із високим рівнем синергії.

Як показала Р. Бенедікт, суспільства з високим рівнем синергії виявляють низький рівень агресії їх членів і високий рівень співробітництва, відрізняючись великою довірою, почуттям відповідальності та мінімальною централізацією [22]. А. Маслоу показав, що у суспільствах з високим рівнем синергії існує такий порядок, коли дії індивіда, що спрямовані на досягнення власного профіту, виявляються вигідними для всього суспільства в цілому (пор. з принципом “відповідності вільного розвитку кожного вільному розвитку всіх”). Тут розвинений дух доброзичливості, надії на краще, в той час коли у суспільствах з низьким рівнем синергії ми зустрічаємо поширення жаху, припущення, непевності у майбутньому, тут успіх одного індивіда обумовлений поразкою іншого. Якщо у суспільствах з високим рівнем синергії влада та достаток ніби розпорочені, то у суспільствах з низьким рівнем синергії вони тяжіють до концентрації [23, 191–200]. Як відмічає П. О. Сорокін, коли блага розподіляються більш-менш пропорційно заслугам суспільства, то це веде до посилення соціальної мобільності суспільства, активізує його динаміку, тобто виявляє принцип синергії.

Відсутність дихотомії між виробництвом та розподілом спостерігається у примітивних суспільствах з високим рівнем синергії. Р. Бенедікт показала, коли досліджувала характер синергії примітивних суспільств, що незалежно від того, багаті вони чи ні, в них укорінені два протилежних способи розподілу багатств: 1) спосіб “лійки”, коли багатства концентруються в руках небагатих (цей спосіб характерний для суспільств з низьким рівнем синергії); 2) спосіб “сифона”, що характерний для високосинергійних суспільств і що передбачає рівномірний розподіл суспільних благ. Р. Бенедікт наводить приклад “сифонного”

розподілу, коли описує щорічну церемонію “Сонячного танцю” в одному з племен східноамериканських індіців. На цій церемонії всі члени племені збираються разом, а найбагатші з них (котрі набули багатства завдяки тяжкій праці) розподіляють своє майно серед вдов, сиріт, хворих тощо. У таких суспільствах, пише Р. Бенедікт, багатим вважається той, хто нічого не має, хто роздав своє майно неімущим. Тут, як бачимо, дихотомія Е. Фромма “мати чи бути”, не існує, на відміну від нашого часу. Цікаво, що дослідники африканський народів відмічають в деяких з них, найбільш архаїчних, пригнічення честолюбства, яке загрожує порушенням рівноваги, спрямуванням мати майна більше, ніж потрібно для життя [24]. У Древній Греції ці звичаї панували у Спарті, принаймні до IV ст. [25, 43].

“Сонячний танець” нагадує нам про дисипативні структури, що вивчаються синергетикою. Ці структури виникають у відкритих, далеких від рівноваги, системах внаслідок самоорганізації й існують за рахунок постійного розсіювання енергії, одержуваної зовні. Тут ми маємо приклад самодетермінації, тобто циклопричинності, коли “дія дорівнює своїй причині”. Цей ефект кидає заклик традиційному розумінню каузальності. Як пише І. Пригожин, “детерміністські закони фізики, які були колись єдиними прийнятними законами, зараз виявляються надмірним спрощенням, майже карикатурою на еволюцію” [26, 16].

“Сонячний танець” можна проілюструвати спогадами Марко Поло, який майже все життя промандрував у створеній за часів Чингісхана імперії. Марко Поло як європейця-ринковника уразило таке: “Робив государ і от ще: траплося йому їхати дорогою і побачити маленький будиночок між двох високими і гарними будинками; одразу ж запитував він, чому будиночок такий непоказний; відповідали йому, що це будиночок бідної людини і не може вона побудувати іншого будинку; наказував відразу государ, щоб перебудували цей будиночок та зробили його таким же гарним і високим, як і ті два, що поруч із ним... Воістину, коли великий государ знає, що хліба багато і він дешевий, то наказує купити його багато і зсипати у велику житницю; щоб хліб не зіпсувався роки три-чотири, наказує його гарненько бе-

регти. Збирає він усякий хліб... у множині. Трапиться недостача хліба, і піднімається він у ціні, тоді великий государ випускає свій хліб от так: якщо міра пшениці продається за бізант, за ту ж ціну він дає чотири. Хліба випускає стільки, що усім вистачає, усякому він дається й у всякого його вдосталь. Так великий государ піклується, щоб народ його дорого за хліб не сплачував; і робиться це усюди, де він царює” [див. 27, 70-71].

Навпаки, низький рівень синергії призводить до “війни всіх проти всіх”. Так, як свідчить доповідь міністерства юстиції США, за п’ятирічку 1990–1994 року тільки в одній галузі, у системі охорони здоров’я США, розкрадання склали 418 млрд. доларів. Але саме американці, як нас вчать західні СМІ, є більш цивілізованими, ніж навіть китайці. Та й без цифр перше, що упадає в око, коли приїжджася до США – відчуття “загального злодійства”. Велика частина чоловічого населення зайнята охороною і всілякими інспекціями, всі лавки і магазини напхані телекамерами, що невідступно стежать за кожним покупцем.

Необхідно відзначити, що й у Радянській державі з працюючими і непрацюючими членами суспільства були багато в чому позаекономічні відносини типу “сифона” – “від кожного – залежно від здатності!”: держава вилучала додатковий продукт, а то і частину необхідного, повертаючи це на зрівняльній основі через суспільні фонди (освіта, медицина, житло, низькі ціни й ін.).

Дамо ще одну ілюстрацію спостережень Р. Бенедикт, що підводять нас до висновку, що примітивні соціуми (суспільства так званого “злиденного комунізму”) характеризуються високим рівнем синергії. Наведемо слова Е. Сервіса про соціально-економічні відношення одного примітивного племені, що дає у своїй книзі Е. Фромм [28, 124–126]:

“Завдяки досвіду своєї власної економічної системи ми звикли думати, що людські істоти мають “природну схильність до торгівлі і спекуляції”. Ми вважаємо, що відношення між індивідами або групами будуються на принципі одержання максимального прибутку при посередництві (“дешево купити і дорого продати”). Проте, примітивним народам це цілком не властиво, скоріше навпаки. Вони “відмовляються від речей”, захоплюють-

ся щедрістю, розраховують на гостинність і засуджують ощадливість як егоїзм.

Але саме надзвичайне полягає в тому, що, чим сутужніше їхнє положення (чим більша цінність або дефіцит товарів), тим менше вони “заощаджують”, і тем більше уражають своєю щедрістю. Ми в цьому випадку маємо на увазі форми обміну між людьми, що живуть усередині однієї спільності і знаходяться в якихось родинних зв'язках. У такій соціальній спільності набагато щільніше підтримуються узи кровності, якими охоплено значно більше людей, ніж у нашому суспільстві. Якщо провести порівняння цих відношень із принципами життя сучасної сім'ї, то ми побачимо разуючий контраст. Хоча ми і “годуємо” своїх дітей ... “допомагаємо” нашим братам і “п'їклуємося” про старезних батьків. А інші роблять те ж саме стосовно нас...

Тісні соціальні зв'язки в цілому сумовлюють дружелюбні почуття, правила пристойності сімейного життя, а моральна заповідь щедрості визначає засіб відношення до речей, що грають (порівняно з нами) малозначущу роль у житті індивіда і племені. Антропологи зробили спробу позначити такий тип взаємодії словами “чистий подарунок” або “добровільний дарунок”, щоб підкреслити, що мова йде не про угоду, а про такий обмін, в основі якого лежить почуття зовсім іншого роду, ніж у ситуаціях торгівлі. Але ці позначення не відбивають справжнього характеру подібної взаємодії, а, може, навіть вводять у помилку.

Петер Фройхен, який одержавши від ескімоса шматок м'яса, сердечно подякував йому. Мисливець, до подиву Фройхена, явно засмутився, а стара людина пояснила європейцям, що “не можна дякувати за м'ясо. Кожен має право одержати шматок. У нас не прийнято бути залежними від будь-кого. Тому ми не даруємо подарунків і не приймаємо дарунків, щоб не опинитися у залежному положенні. Подарунками виховують рабів, як батоном виховують собак”.

Слово “подарунок” носить відтінок “умиротворення, догодження, задобрювання”, а не взаємності. А в племенах мисливців і збирачів ніколи не вимовляють слів подяки, тому непри-

стойно назвати кого-небудь “щедрим”, коли він ділиться видобутком із своїми товаришами по стійбищу. У інших ситуаціях можна назвати його добрим, але ні в тому випадку, коли він ділиться з іншими їжею. Так само точно сприймаються і слова подяки, вони роблять образливе враження, немов людина і не розраховувала на те, що з нею поділяться. Тому при подібних обставинах доречно похвалити людину за спритність у полюванні, а не робити натяків на її щедрість..

У примітивних племен нікому не закритий доступ до природних ресурсів – у них немає власника... Природні ресурси, що знаходяться в розпорядженні племені, являють собою колективну або комунальну власність у тому розумінні, що в разі потреби вся група встане на захист цієї території. А усередині племені всі сім’ї мають рівні права на свою частку власності. Крім того, сусідні племена також можуть за бажанням полювати на цій території.. Племена мисливців і збирачів у плані лідерства більш всіх інших соціальних систем відрізняються від чоловікоподібних мавп. Тут немає ні примусу, заснованого на принципі фізичної переваги, немає також і ієрархічної організації, що спирається на інші підстави (багатство, військова або політична сила, успадковані класові привілеї, “дідівщина” і т.д.). Єдина стійка перевага, пов’язана з ознаками віку і мудрості”. Цікаво і те, що представники примітивних соціумів, що не мають уявлення про “священне” право приватної власності, із безпосередністю, що збентежує сучасну людину, можуть привласнювати речі, які їм до вподоби, тому що в їхній культурі яка базується на ідеалах первісної рівності, немає табу, які б могли перешкодити вільному переходові власності від одного власника до іншого. Тут діє принцип спаяності членів примітивних співтовариств, рівень соціальної синергії в більшості з який високий. Тільки в тих примітивних співтовариствах, що дозріли для переходу на новий щабель розвитку, спостерігаються паростки агресивності і деструктивності” [28, 124–126].

Зараз є всі підстави говорити ще про один аспект соціальної синергії. Наведемо спостереження французького ентомолога Луї Тома, що займався вивченням термітів. Він писав, що окремих

терміт є “стохастичною” сутністю, задіяною в хаотичному русі. Але якщо ми збільшимо число термітів до деякої “критичної маси”, то відбудеться диво: терміти почнуть створювати робочі бригади і, діючи досить узгоджено, зводити грандіозну будівлю виявляючи “велике знання” про спорудження в цілому. Це ж можна говорити і щодо всіх “суспільних тварин”: окремо взята особина сарани не знає напрямку й мети руху під час міграції, а зграя – знає; у птахів кожна окрема особина не знає напрямку міграції, але досить деякої кількості птахів зібратися разом, як казна-звідки виникає знання, “колективний розум”, якого до цього не було. Подібний же ефект “критичної маси” існує й у риб, а також у всіх суспільних тварин. Як з’ясувалося, “велике знання”, чи “велика воля” керує всіма нюансами існування співтовариств живих істот. Усі вони, взяті в цілому, утворюють “живу речовину” В.І.Вернадського, що формує “цілісний планетарний організм” (Тейяр де Шарден), інтегрований в єдиний моноліт життя за допомогою так званих “слабких екологічних зв’язків” В.П.Казначєєва.

Необхідно підкреслити, що людина і природно-географічне середовище складають єдність. Учені, що вивчають вплив людського чинника на клімат Землі, дійшли висновку, що в місцях підвищеного хвилювання великих мас людей (у місцях військових конфліктів, революцій тощо) раніше або пізніше виникають екологічні катастрофи, такі як землетруси, повені, урагани. Так було на початку дев’яностих років у Вірменії (Спитакський землетрус, у якому загинуло близько ста тисяч людей), що у той час вела бойові дії зі своїм давнім ворогом – Азербайджаном. Так було відносно нещодавно в Європі (землетрус, викликаний вогнищем агресії в Югославії).

Отже, сучасні наукові дослідження свідчать, що людина здатна позитивно впливати на клімат Землі і взагалі на події, що відбуваються на планеті. Цей феномен можна пояснити наступним чином. Відомо, що людська істота володіє двома півкулями головного мозку, права з яких сприймає світ цілісно, не диференціюючи його на зовнішнє та внутрішнє, “Я” та “не-Я”. За цих умов, ліва півкуля кристалізує “Я” людини як дещо окремо узятє

і суверенне. У звичайному стані півкулі функціонально “вишто-вхують” одна одну, але в стані медитації, як показали енцефалографічні дослідження, півкулі працюють як одне ціле, а людина постає гармонійною істотою, що зберігає своє особистісне “Я” і одночасно перебуває в гармонії з навколишнім світом. Відомо також, що сам стан медитації не тільки гармонізує саму людину, але й за законом резонансу – навколишнє середовище, з яким людина, згідно з дослідженнями нової наукової парадигми, нерозривно пов’язана. Річ в тім, що на фундаментальному квантовому рівні Всесвіт являє собою єдиний нерозривний комплекс, у котрому такі поняття і категорії як єдине і множинне, частина і ціле, просте і складне, внутрішнє і зовнішнє не диференціюються, квантова системи корелюють за принципом непричинного, несилового зв’язку [2], а людина (спостерігач) виявляється нерозривно пов’язаною із світом і постає його *буттєвим ініціатором*, тобто породжує світ тільки одною своєю присутністю. Таким чином, можна пояснити феномен зміни людиною світу через зміну самої себе. Ця зміна активно відбувається саме в стані медитації. При цьому якщо медитують, моляться кілька людей, то, за законом когеренції, ефект їхньої спільної молитви набагато перевищує сумарний ефект кожного медитуючого окремо. Так у Ленінграді проводилися дослідження спільної медитації (молитви), завдяки якій спостерігалось певне зниження криміногенної обстановки. Фахівці підрахували, що для того, щоб помітно згармонізувати обстановку на нашій планеті, необхідно більш ніж сто тисяч медитуючих. Зараз створюються три центри медитації на десятки тисяч чоловік – в Америці, Англії та Індії [29, 12].

Аналізуючи принцип цілісності в його зв’язку з національною ідеєю, можна констатувати, що люди, які живуть якийсь час більш-менш згуртовано на певній території і складають етнічну цілісність, виявляють тенденцію кристалізувати національну ідею, яка формує той або інший рівень етнічної самосвідомості, а та, у свою чергу, втілює в собі історичні претензії цієї етнічної цілісності. Іноді планка цих домагань піднімається настільки високо, що представники такого народу починають вва-

жати себе носієм певної місії загальнопланетарного масштабу. І тоді махровим цвітом розпускаються квітки шовінізму. Це зовсім не значить, що в історії людства не було народів, які виконували планетарні місії. Наприклад, єврейський народ дав людству християнство – світову релігію, багато в чому змінившу культурно-історичний ландшафт нашої планети.

Якщо витoki національної ідеї беруть свій початок у феномені великих мас живих істот, то генезис шовінізму, як учить соціальна психологія, що аналізує психологічні особливості етносів, корениться в її підвищеній самооцінці. Психологічною аксіомою є положення про те, що якщо людина не має можливості реалізувати свій природний потенціал, то в неї, швидше за все, у якості компенсації, розв'ється комплекс *підвищеної самооцінки* [див. 30, 96; 31], який може перетворити таку людини в егоцентричну особистість, котрій притаманна колосальна зарозумілість й самовпевненість. Саме тут знаходиться один із суттєвих механізмів формування егоцентризму, який породжує атомарний феномен агресії й може вважатися початком всіх аморальних проявів людини.

Подібним же чином і народи, що не змогли в силу тих або інших обставин реалізувати себе як самостійні спільноти, починають відчувати підвищену зацікавленість національними цінностями. Варто додати, що вищевикладений механізм розвитку національної самосвідомості багато в чому є *продуктивним* [32]. Він у більшості випадків забезпечує відродження національної культури й прогресує розвиток її носіїв. Але іноді напрямок цього розвитку може завести народ або націю в історичну безвихідь. Так було з Німеччиною, яка програла Першу світову війну і, за Версальською угодою, змушена була значно обмежити деякі перспективні напрямки свого розвитку. А це, у свою чергу, ініціювало розвиток егоцентричного початку німецької нації й призвело до того, що Німеччина розв'язала Другу світову війну, спираючись на шовіністичне кредо – “Німеччина понад усе!”.

Отже, радикальний націоналізм може вважатися симптомом обмежених можливостей самореалізації народу [33, 72].

Вважаємо за доречне навести ще одне висловлення, що ілю-

струє один із найвищих й, можливо, перекручених зльотів національної ідеї. Один з авторитетів в області гіпнозу Д.В.Кандиба в книзі “*Таємна влада гіпнозу*” пише про велике призначення Росії: “Древні містики, та й дані сучасних археологічних розкопок підтверджують, що прабатьківщина древніх русів є найбільш древнім на Землі місцем появи розумної людини. Сучасні дані археологічних розкопок і сотні скелетів, знайдених на землі нашої прабатьківщини, різко і катастрофічно змінюють уявлення вчених про історію становлення цивілізації Землі. Стають зрозумілими багато явищ науки і знання, що з’явилися як би нізвідки. Стає неспростовно ясным, що староруська мова була прамовою всього людства і саме від неї пішли всі головні сучасні і забуті мови, у тому числі санскрит. Росіяни вчені-містики нагадують, що ще 60–70 тисяч років тому наші предки підтверджували, що мовою майбутньої світової цивілізації буде російська мова, і, дійсно, сучасна російська мова є найбільш науковою, комп’ютерною, найбільш ментально багатою і змістовною мовою світу, яка на декілька порядків випередила такі досконалі сучасні мови – як китайська, японська, англійська, французька німецька і іспанська” [34, 356–357].

Можна твердити, що одна з головних причин розпаду СРСР полягала в тому, що його суб’єкти не мали достатніх можливостей для національної самореалізації, і це сприяло росту й експансії національної ідеї, на хвилях якої СРСР і розпався.

Необхідно відзначити, що “*метод лейки*” поширений у рамках дискретного атомізованого сучасного західного товариства, що характеризується малим рівнем соціальної синергії. Як пише Е. П. Феденко [35], не можна сказати, що життя при капіталізмі автоматично передбачає “краще життя”. Прихильники капіталістичної моделі розвитку як доказ переваги даної моделі наводять групу країн, що складає менше чверті капіталістичного світу (так званій “золотий мільярд”). Проте три чверті країн капіталізму в цілому живе в злиднях. Якщо проаналізувати соціально-економічний стан найбільше розвинених держав із так званих країн “третього світу”, що рухаються капіталістичним шляхом розвитку, то ми приходимо до неминучого висновка, що “голо-

вна причина злиднів переважної більшості капіталістичних країн – не їхня відсталість, а щось інше, а саме – грабіж цих країн “Північчю” (для нас – Заходом)” [35]. Так бразильське економічне “чудо” було ініційовано в 1964 році, коли до влади прийшли військові. За цим пішло різке скорочення витрат на соціальні потреби, вирости інвестиції в економіку. Були широко відкриті двері іноземному капіталу, що ринувся в країну, притягнутий ідеальним інвестиційним кліматом і надзвичайно дешевою робочою силою. І хоча темпи економічного росту Бразилії після цього надзвичайно зросли, це не поліпшило життя переважної кількості населення цієї країни. Навпаки, із кожним роком спостерігалось усе більше його зубожіння [див. 35; 36; 37], коли купівельна спроможність населення катастрофічно падала, що призвело до скорочення ринку збуту товарів і уповільнення темпів економічного росту. Причина такого положення, як пише Є. П. Феденко, стає зрозумілою, якщо взяти до уваги головну рису світової капіталістичної системи: “розподіл країн на пануючі і пригноблені, на ті, що експлуатують, і ті, яких експлуатують Бразилія належить до останніх, а це значить, що вартість, утворювана працею бразильців, і природні багатства її країни присвоюються країнами “Півночі” – США, ФРН, Швейцарією й іншим “цивілізованим світом”... А те, що залишається після здирства з боку країн “Півночі”, прибирають до рук місцевими “цивілізованими класами”, насамперед компрадорською буржуазією. Такий стан речей і призводить до жахливих злиднів народу в економічно розвинутій країні, що володіє до того ж величезними природними багатствами” [35]. У цивілізованих же країнах високий рівень життя є не наслідком “подобріння” капіталізму, а завоюваннями трудящих у боротьбі за свої права. Крім того, не варто забувати, що ці цивілізовані країни постійно витягували багатства з країн “третього світу”, що спочатку були їхніми колоніями, а потім перетворилися на країни, що розвиваються, із якими капіталістичні гіганти продовжують підтримувати відношення “господар-слуга” або “вампір-донор”. Наведемо міркування Є. П. Феденко з приводу того, як багатіє “Північ” за рахунок “Півдня”: “Із підвищенням рівня життя в Західній Європі

(котрий уже був досягнутий значною мірою за рахунок здирства країн “Півдня”) зріс попит на м’ясо. Сама Західна Європа цілком задовольнити цей попит не могла. І тоді європейський капітал потік в Бразилію. Там він задешево скуповував величезні масиви тропічних лісів і почав їх вирубувати і випалювати, перетворюючи ділянки, що звільнилися, у пасовища ... Грунт у джунглях родючістю не відрізняється, а після зведення лісу на нього обрушуються потоки опадів, вимиваючи усе, що можна вимити. Давши врожай у перші декілька років, земля ця стає цілком неродючою. Після цього зводиться новий масив лісів...”. За даними бразильського еколога Ж. Лютцемберга, за 1989 рік у Бразилії були зведені ліси на площі, рівної Бельгії й Австрії, разом взятій. У наші дні там знищується півмільйона дерев щодня! “І все це відбувається, коли атмосфера неймовірно забруднюється, а великі міста ризикують перетворитися на газові камери. Це – найбільший екологічний злочин, який знала історія. Якщо ліси Амазонки, найбільші продуценти кисню на планеті, називають “легенями Землі”, то капіталізм цілком заслуговує назви “раку легегів Землі”, що, подібно раковій пухлині, усмоктує в себе життєві ресурси планети [35].

Метод “лейки” із погляду другого закону термодинаміки означає, що дискретна, хаотична організація західного світу, що характеризується великим рівнем ентропії (і, відповідно, малим рівнем соціальної синергії), для свого існування має постійно поглинати матеріальні ресурси ззовні. Як пише С. М. Карамурза, “Ринкова економіка існує у формі єдиної, нерозривно пов’язаної системи *“перший світ – третій світ”*. Так звані розвинені країни являють собою лише вітрину, невеличку видиму частину айсберга цієї системи. Ця частина споживає біля 80 % ресурсів і робить близько 80 % шкідливих відходів. Масивна частина (“третій світ”) поставляє мінеральні, енергетичні і людські ресурси і приймає відходи. У Школі менеджменту ім. Кеннеді Гарвардського університету... на дверях семінару глобальних проблемах висить плакат: “Пам’ятаєте, що один громадянин США робить у створення “парникового ефекту” такий же внесок, як 1450 громадян Індії” [27, 29–30]. У цілому можна

сказати, що “перший світ” створив ефективну систему скидання в “третій світ” не тільки відходів і шкідливих виробництв, але і власної нестабільності і криз. Так, наприклад, Латинська Америка при дуже високих темпах економічного розвитку занурена в найтяжку кризу при постійному зростанні виробництва і витягування природних ресурсів.

Тут варто згадати й один із новітніх прийомів отримання енергії в рамках методу “лейки”. Мова йде про діяльність *Міжнародного валютного фонду* (МВФ) як нового засобу викачування соціальної енергії, яким користується нині західне суспільство замість колонізації. Принципи діяльності МВФ, підконтрольного США, полягають у тому, що він затыгає слабкі країни в боргову яму, а потім вибиває у декілька разів більші суми грошей, ніж ті, що були дані в борг, коли країну-боржника змушують приватизувати значну частину національної власності, а потім за безцінь скуповують землю та акції підприємств, що збанкрутували. Вже до кінця 80-х років було відомо, що діяльність МВФ призвела до економічної катастрофи в багатьох країнах Африки і Латинської Америки (виняток складають держави, яким, наприклад Чилі, Коста-Ріка і Єгипет, через політичні причини не дали погрузнути в економічній кризі). Тільки країнам південно-східної Азії (Тайвань, Південна Корея й ін.), що не пустили до себе МВФ, вдалося уникнути долі перетворитися на сировинний придаток МВФ. Дуже показовий висновок *Трибуналу Народів*, засідання якого відбулося в 1995 році в Мадриді. Трибунал, що складається з дванадцятьох відомих у світі юристів і економістів виніс вирок: програма стабілізації МВФ, застосована в множині країн, є “доло гоміцид” (“гоміцид” – убивство людей, “доло” – засіб учинення злочину шляхом навмисного обману в контракті або договорі) [див. 27, 113–114].

Атомізоване західне суспільство можна назвати ринковим, оскільки тут усе продається і купується, що означає, що людські цінності атомізувалися, розпорошилися, утратили цілісну мотиваційну енергію й *упредметнилися*, у результаті чого тут виник голод як нормальне життєве явище. Як пише С. Г. Кара-Мурза, “до виникнення західного буржуазного суспільства, тобто 99,99

% часу свого існування, людство прожило у твердій упевненості, що кожний член племені або общини має *право на життя*. Саме право, а не милостиню або каприз багатого сусіда. А це право реалізується тим, що кожен може одержати необхідний для життя мінімум їжі із суспільних (общинних або державних) засіків. Сьогодні антропологи пишуть, що в примітивних суспільствах голоду в нормі взагалі не існувало: або усі були ситі, або вирала вся община” [27, 129–130].

Ринкові відносини між метрополією і колонією (“вампіром” і “донором”) ніколи не були еквівалентними. Без колоній, а тепер без “третього світу” Захід в ринципі не може існувати. “Захід виник як фурункул на людстві, як прекрасна тропічна квітка-паразит. І ця нееквівалентність дуже швидко росте. “Третій світ” видає на гора усе більше сировини, сільгоспродуктів, а тепер і добрив, хімікатів, машин – але живе у злиднях і зубожіє. Співвідношення прибутків 20 % найбагатшої частини населення Землі до 20 % найбіднішої була 30:1 у 1960 році, 45:1 у 1980 і 59:1 у 1989... Чехи працюють краще іспанців, а ціну робочої сили, коли вони “відкрилися” Заходу, їм установили майже в 5 разів менше. Полякам у середньому покладали 0,85 доларів на час, а в Тунісі, якому до Польщі ще розвиватися і розвиватися, – 2,54 долара” [27, 216–217].

Відповідно до діалектичної схеми розвитку, общинний (традиційний) соціальний тип рано або пізно розпадається, що створює умови для розвитку сучасного суспільства, яке, після ряду історичних маневрів, знову повертається на общинні рейки, але вже на новому рівні розвитку.

Система ж общинних відносин валиться від впровадження атомарного принципу купівлі-продажу, що розвиває в людині індивідуальний початок і призводить до уречевлення суспільних відносин. Описано такий випадок: у Південної Америці жила відносно процвітаюча індійська община. Люди охоче і весело спільно працювали, будували дороги, школу, житло співтовариству в цілому і один доному. Протестантські місіонери, що приїхали, захопилися соціальним кліматом в общині. Але вони були проти безкоштовної праці, тому що, на їхню думку,

кожна праця повинна бути оплачена. І переконали! Тепер староста одержував “бюджет” і, викликаючи людей на загальні роботи, сплачував їм. І люди перестали брати участь у таких роботах, усім здавалося, що староста недоплачує. Соціологи, що спостерігали за цим випадком, були вражені, як швидко усе прийшло в запустіння і як швидко спилися жителі цих сіл [див. 27, 94].

Розглянемо проблему розпаду СРСР, що мав багато рис традиційного товариства. Як пише В. В. Кізіма [38, 59–63], цей розпад був продиктований тим, що темпи приросту національного доходу до початку 80-х років упали до рівня, який означав фактичну економічну стагнацію Радянського Союзу, що супроводжувалося наступними процесами.

По-перше, процес виробництва став самодостатнім, а споживач підпав під владу виробника, коли оцінка роботи підприємств велася за витратами праці, матеріалів і грошей (за “валом”), а не за задоволенням потреб споживачів.

По-друге, завдяки великим природним запасам економіка розвивалася переважно екстенсивним шляхом, що викликало дефіцит трудових ресурсів. Це, у свою чергу, зумовило практику виплати незароблених грошей, зростання утриманських настроїв, марнотратства, розкрадань, падіння престижу сумлінної праці, зниження відповідальності на своєму робочому місці (пройшла серія аварій по всій країні), посилилася психологія зрівнялівки, знизилася мотивація праці і відповідно зменшилася її продуктивність.

В. В. Кізіма вважає, що причина такого стану речей полягає в тому, що хоча приватної власності не було, праця була найманна, тому що “власність була загальнонародною, тобто усі були її співвласниками, одержували відповідні “дивіденди” із суспільних фондів споживання у вигляді безкоштовного медичного обслуговування, безкоштовної освіти і т.п., але реальне керування цією власністю здійснювали не трудові колективи, а партгосноменклатура і державно-бюрократичний апарат”.

Можна дійти висновку, що був порушений принцип “зворотного зв’язку”, що точно діє в общинному соціумі, де керування

здійснюється виборними елементами (старостами, отаманами, гетьманами та ін.), що живуть у товщі цієї общини. У результаті член общини не був відчуженим від продуктів своєї діяльності внаслідок принципу “сифонного” розподілу матеріальних благ. При порушенні цього принципу процес споживання матеріальних благ перестає бути “симетричним” процесу виробництва цих благ.

Для того, щоб усунути це явище відчуженості в процесі трудової діяльності, В. В. Кізіма пропонує перейти від відносин найманої праці до відносин самоврядування, тоді суб’єкт праці, що одночасно є суб’єктом керування цією працею, бюджетворчим суб’єктом, а мотивація його діяльності буде знаходитися в ньому самому (що відповідає принципу самодостатності, характерного для общинного типу господарювання). “Остання обставина означає можливість такої продуктивності праці, якої не було при старому соціалізмі, якої немає в існуючому капіталізмі. Йдеться про суспільство самостійних і одночасно пов’язаних у єдиний суспільних організм самоврядних асоціацій різних рівнів, про суспільство не державно-бюрократичного, а демократичного соціалізму” [38, 59–63].

Зразком даного самокерованого суспільства можна вважати так званий “експеримент Мондрагона”, котрий аналізує В. В. Кізіма [див. 38, 64 і сл.]. Мова йде про Мондрагонську групу кооперативів в іспанському містечку Мондрагон у Країні Басків. Якщо в акціонерних кооперативах традиційного типу акції, у яких виражається власність кооперативу, можна продавати і передавати, тобто робоча власність може відчужуватися від інвесторської власності (що рано або пізно призводить до саморуйнування таких кооперативів), то в кооперативах Мондрагона використовується цілком інша модель: тут нові члени отримують акції не за гроші, а “на основі праці”, коли в якості оплати вступного внеску члени, що вступають до кооперативу, авансують свою працю в розмірі річної зарплати. Для кожного члена кооперативу відкривається індивідуальний рахунок, на якому фіксується його частка в капіталі кооперативу. На індивідуальний рахунок надходить 6 % річних, при цьому він являє собою

позику кооперативу. Прибуток щороку вписується в кредит індивідуального рахунку, а витрати – у дебет, при цьому він є як би внутрішнім банком, із якого при необхідності вилучаються засоби для колективного інвестування кооперативу.

Індивідуальний рахунок при цьому зростає не пропорційно кількості акцій члена кооперативу, а відповідно до його внеску в прибуток, що залежить від рівня кваліфікації і “окладу” члена кооперативу.

У Мандрагоні прибуток відрізняється від такого на капіталістичній фірмі, де прибуток є доходом, котрий одержуваний після відрахування усіх витрат виробництва (включаючи і “витрати” на працю). У Мандрагоні ж прибуток є доходом після відрахування всіх нетрудових витрат, тому що тут праця є не “витратою”, а капіталом, що авансується членами кооперативу.

Завдяки такому економічному механізму кооперативи в Мандрагоні є економічно стабільними і легко протистоять економічним спадам у виробництві. А за оцінкою спеціалістів продуктивність і рентабельність розглянутого типу кооперативів вище, ніж на капіталістичних підприємствах, де нині звучать голоси на користь більш рівномірного розподілу приватної власності.

Ми бачимо, що докорінна відмінність між традиційним типом кооперативу і розглянутого типу лежить у *неакціонерній формі власності й в обмеженні частки найменшої праці*. Тут також спостерігається *зрівняльний принцип ухвалення рішення* (“один член – один голос”). Відсутність акцій виступає чинником *економічної самодетермінації* кооперативу, його общинної закритості, тому що члени кооперативу не продають акції і не залучають додаткових власників. Як пише В. В. Кізіма, “поняття “право власності” у застосуванні до Мандрагону втрачає звичайну визначеність. Те, чим тут “володіють”, являє собою як би спільно встановлений “простір” для спільних дій, подібних спільній діяльності вчених або професіоналів. Оскільки такі простори не можуть знаходитися в індивідуальному володінні, вони не можуть ні накопичуватися, ні ділитися, ні продаватися... вступ у кооператив являє собою не стільки “інвестування” у фірму, скільки згоду “розділити долю” із своїми колегами по

роботі?”. Тому цей простір... навіть не є “суспільною власністю”, оскільки це взагалі не частина власності, якою можна володіти. Це демократичний суспільний інститут” [38, 67–68].

Спільний економічний простір розглянутого типу кооперативів значно скорочує дію принципу приватновласницького індивідуалізму, а людина тут включається в загальний простір на правах невідчужуваного члена, тому що прибавочний продукт кооперативу тут індивідуально ніким не присвоюється. Тобто відношення “індивідуум – колектив індивідуумів” замінюється таким відношенням, у котрому немає економічної диференціації індивіда і колективу. Тобто виявляється злиття функції керування і виробництва, що виявляє наріжний принцип синергії – *самодетерміацію*.

Потрібно відзначити, що в масштабі цілісного соціуму рівень соціальної синергії найбільш високий зараз у Швеції. Шведська центристська соціально-економічна модель сформувалася в результаті переходу від общинного (натурального) типу до капіталістичного (ринкового) минаючи еру колоніальних володінь, що передбачає різке падіння соціальної синергії за рахунок укорінення “вампіричної” моделі економіки. Таким чином, у Швеції процеси падіння соціальної синергії не досягли критичної точки, що і дозволило інтегрувати патріархальну і сучасну соціально-економічну моделі в щось третє, а саме – у центристський тип устрою

Державна форма власності у Швеції акумулює і перерозподіляє значні кошти на економічні і соціальні потреби (принцип “сифона”). На державних підприємствах працюють 31 % робочої сили, а за розміром державного сектора Швеція займає перше місце серед розвинених країн Заходу, а також одне з перших місць за рівнем життя її населення. Тут частка кооперативної власності, зосередженої в руках колективулюдей, постійно зростає. Вміла податкова політика забезпечує торжество принципу соціальної справедливості, коли біля 80 % національного доходу перерозподіляється через податки в соціальні сфери.

Отже, можна сказати, що витоково ведуться дві протилежні лінії соціальної організації. Їх нині можна визначити як *тради-*

ційне і сучасне (західне) суспільства. Про останнє Е.Фромм писала наступне “Людина, звільнившись від кайданів середньовічного общинного життя, страшилася нової свободи, що перетворила її на ізольований атом. Вона знайшла притулок у новому ідолопоклонстві крові і ґрунту, до самих очевидних форм якого відноситься націоналізм і расизм”, а також фашизм як результат параноїдального страху західної людини [див. 39, 87].

Потрібно сказати, що кристалізація сучасного суспільства призводить до руйнації всіх общинних солідарних зв'язків і сприяє перетворенню людей на індивідуалістів, що мають тенденцію з'єднуватися в класи і партії, щоб вести боротьбу за свої інтереси. Тут лежить принципове заперечення соборної особистості (як фокусу суспільних відносин), у якому відбита суть традиційного суспільства. У цілому, традиційне суспільство будується відповідно до метафори *сім'ї*, а сучасне – метафори *ринку*.

Розглянемо деякі відмінності між традиційний (общинний) і сучасним суспільствами [див. 27, 544–559].

Насамперед, вони відмінні в розумінні таких фундаментальних аспектів Всесвіту, як **простір і час**. Якщо у фундаменті сучасного суспільства лежить ідея *свободи* як потенції, характерної для атомізованого індивіда, для становлення якого було важливо нове уявлення про простір, даний Н'ютоном, то людина традиційного суспільства сприймає світобудову як Космос, як упорядковане інтегральне ціле, із кожним елементом якого людина пов'язана множиною невидимих ниток за принципом “усе у всім”. Подібним же чином різноманітні й уявлення про час; у людини традиційного суспільства відчуття і розуміння часу, а отже і світу в цілому, задавалося світилами – Сонцем, Місяцем, змінами часів року, тому час тут був *циклічним* і не розділеним на маленькі однакові відрізки (ідея “вічного повернення”). Наукова революція зруйнувала цю уяву: час став дискретним, необоротним і лінійним. Звідси ідея спрямованого вперед часу, як і ідея прогресу – недавнього придбання культури

Розглянемо **ставлення до світу**. У традиційному суспільстві світ був сакралізованим. У його центрі містилася людина, створена за обзом подобою Бога. Десакралізація, тобто позбавлення

святості Всесвіту почалася в епоху Реформації і завершилася в ході Наукової революції, що уявляла світ як механічну машину. А расщиплення світу на суб'єкта й об'єкт (людину і оточуючий світ) зробило ставлення до світу *раціональним*. Сакральність світу породжує в традиційному суспільстві універсальну, єдину для усіх космічну етику. Сучасне ж суспільство “вікрите”, тому що його не обмежують морально-етичні принципи, у рамках яких “замкнуте” традиційне суспільство.

Особливо потрібно зупинитися на **ставленні до землі**. Антропологи розглядають Землю в культурі традиційних суспільств як особливий вимір Природи, як той духовний простір, у якому відбувається зустріч із мертвими праотцями, що формує особливий дух хрональної безперервності общини. Тому тут заборона на продаж землі є абсолютною, а економічні розрахунки при цьому виявляються несуттєвими. Раціональне мислення Заходу призвело до атомізації і профанації світу, коли Захід “знає ціну усього і не знає цінності нічого”.

Розглянемо **уявлення про людину**. Якщо в сучасному суспільстві людина – це вільний атом, індивідуум, то в традиційному людина в принципі не може бути атомом, вона “неделима”. Вона є особистістю як осередком множини людських зв'язків. При цьому вона завжди включена у солідарні структури – патріархальної сім'ї, сільської і церковної общин, трудового колективу. Тут кожна людина абсолютно цінна, на відміну від сучасного суспільстві, де ведеться “боротьба всіх проти всіх”.

Саме з уявлення про людину як про соціальний атом випливає феномен *приватної власності* як природного права. Саме відчуття замкнутості індивіда, його перетворення на відособлений світ викликало до дійсності почуття власності, що прикладене до власного тіла, коли має місце *відчуженість тіла від особистості* і його перетворення на власність. У традиційному ж суспільстві поняття “Я” виражає ідею цілісності, монолітності, оскільки тут “Я” розуміється як таке, що містить у собі і дух, і тіло як нерозривне ціле. Звідси і різне ставлення до багатьох прав, насамперед до права на життя, на їжу. У традиційному суспільстві завжди сильна *зрівнялівка* – право на позаринкове

отримання деякого мінімуму життєвих благ, що принципово відхиляється в сучасному капіталістичному суспільстві, де бідні є *пригноблені*.

Величезне значення в традиційному суспільстві набуває *авторитет*, що не піддається перевірці науковою логікою. У сучасному ж суспільстві, яке базується на принципі свободи, перевірка і руйнація авторитетів стали нормою і принципом буття.

Розглянемо уявлення про **державу**. У традиційному суспільстві держава набувала авторитету через божественне одкровення. У ньому монарх, як помазаник Божий, був представником божественного порядку, а всі піддані – у якомусь змісті його дітьми. Держава була станово-патерналістською і не класовою. М. Лютер обгрунтував виникнення *класової* держави, у якій представником Бога став уже не монарх, а клас *багатих*. Виникло цивільне суспільстві – тип держави, що Т. Гоббс назвав “*Левіафаном*” – біблійним чудовиськом єдино котре, володіючи міццю і безпристрасністю, могло ввести в законні рамки конкуренцію – цю *війну всіх проти усіх*.

У традиційному і сучасному суспільствах складаються настільки різноманітні, різоче відмінні системи **права**, що право традиційне здається настільки дивним людині Заходу, що вона щиро вважає традиційне товариство “неправовим”. Антрополог К. Леві-Стросс спеціально підкреслював, що майже у всіх суспільств, які називають “примітивними”, немислима сама ідея ухвалення рішення більшістю голосів, оскільки соціальна єдність вважається більш важливою, ніж будь-яка новація. Тому приймаються лише одностайні рішення. Це ж стосується і СРСР – держави традиційного типу, що легітимувалась “згори” через авторитет ідеології, який не піддається логічній перевірці.

На відміну від цивільного уряду, влада в традиційному суспільстві не розподілялася між громадянами, а концентрується в монарха, що володіє правом на панування, що не підлягає сумніву (і на його головний інструмент – насильство). Як і в будь-якій державі, влада монарха (або, скажімо, генсека) потребує легітимізації – придбанні авторитету в масовій свідомості. Відношення панування при такій владі були засновані на відкрито-

му, без маскуванню, імперативом впливу – від насильства, придушення, до нав’язування, наказу – із використанням грубого простого примуса.

Коли влада центру (монарха) починає розпорозуватися, те це призводить до розвитку бюрократизму, до розгортання громіздкої структури державного керування, до формування такої держави, що повно відповідає положенню К. Маркса про державу як приватної власності бюрократії. Бюрократія ж призводить до розвитку корупції, оскільки виявлена певна залежність між ступенем бюрократизації державної влади і ступенем її корумпованості, особливо за умов кардинальної зміни структури власності, коли виникає можливість розпоряджатися значними державними ресурсами. Для того, щоб проілюструвати даний висновок, наведемо дві таблиці, узяті нами з книги В. Д. Андріанова [40, 215–218].

Можна говорити і про **мовні розходження** двох типів соціальної організації. Так, наприклад, в українській і російській мовах слово “щастя” (одне з найважливіших і найбільш емоційно заряджених слів будь-якої мови) етимологічно походить від слова “частина”. Можна припустити, що глибинне значення слова “щастя” у даному випадку пов’язане із ситуацією включення людини в щось ціле (сільську общину), із якого вона могла одержати свою “частку” благ, що задовольняли її вітальні потреби і робили, таким чином, її щасливою. Отже, якщо щастя є вищим призначенням людини, то щастя українця або росіянина, як видно, виникає з общинного життєвого укладу. Отже, можна припустити, що по своїй глибинній сутності українець і росіянин є колективними істотами, які інтегровані в космос суспільного буття і характеризуються такими психологічними рисами, як емпатія, співчуття ближньому, співпереживання. Звідси, мабуть, виникає колективно-пасивна сутність українця і росіянина.

*Рейтинг країн за ступенем бюрократизації
державної влади, коли більш низький показник
означає більш вищий ступінь бюрократизації*

1. Гонконг	7,36	24. Туреччина	3,42
2. Сінгапур	7,13	25. ПАР	3,31
3. Нова Зеландія	7,06	26. Індія	3,28
4. Данія	6,33	27. Аргентина	3,26
5. Швеція	6,26	28. Мексика	3,21
6. Швейцарія	5,98	29. Японія	3,19
7. Норвегія	5,37	30. Індонезія	2,91
8. Малайзі	5,31	31. Чехія	2,89
9. Фінляндія	5,16	32. Іспанія	2,86
10. Великобританія	5,02	33. Угорщина	2,70
11. США	4,72	34. Венесуела	2,50
12. Ірландія	4,63	35. Португалія	2,44
13. Австралія	4,51	36. Польща	2,27
14. Колумбія	4,48	37. Бразилія	2,11
15. Нідерланди	4,30	38. Південна Корея	1,77
16. Німеччина	4,04	39. Філіппіни	1,71
17. Тайвань	3,95	40. Італія	1,39
18. Бельгія/Люксембург	3,78	41. Росія	1,36
19. Канада	3,74	42. Греція	1,30
20. Чилі	3,62	43. Китай	1,04
21. Франція	3,62		
22. Австрія	3,56		
23. Таїланд	3,56		

Рейтинг країн за ступенем корумпованості державного апарату (1993 рік), коли більш низький показник означає більш вищий ступінь корумпованості.

1. Нова Зеландія	9,50	23. Японія	3,78
2. Данія	9,48	24. Іспанія	3,71
3. Сінгапур	9,25	25. Мексика	3,56
4. Швеція	9,09	26. Тайвань	3,51
5. Фінляндія	9,94	27. Греція	3,28
6. Канада	8,67	28. Чехія	3,11
7. Ірландія	8,63	29. Туреччина	3,08
8. Австралія	8,56	30. Угорщина	2,95
9. Норвегія	8,46	31. Південна Корея	2,92
10. Швейцарія	8,36	32. Аргентина	2,82
11. Великобританія	8,16	33. Таїланд	2,78
12. Нідерланди	7,88	34. Індонезія	2,68
13. Німеччина	7,62	35. Польща	2,60
14. США	7,21	36. Індія	2,40
15. Австрія	7,12	37. Колумбія	2,38
16. Франція	6,88	38. Китай	1,98
17. Чилі	6,88	39. Італія	1,81
18. Гонконг	6,04	40. Бразилія	1,74
19. Португалія	5,61	41. Філіппіни	1,74
20. Малайзія	5,33	42. Венесуела	1,58
21. Бельгія/Люксембург	5,26	43. Росія	0,98
22. ПАР	4,60		

В англійській мові слово “щастя” (*“happiness”*) етимологічно виникає зі слова “траплятися”, “відбуватися” (*“to happen”*), тобто має подійну конотацію. Тут щастя як вище призначення людини має, як видно, процесуальний, подійний характер, тобто щастя тут є тим, що “трапляється”, “відбувається” з людиною. Зрозуміло, що спрямованість на щастя тут реалізується через процес, активну взаємодію зі світом, зміну його у своїх цілях. Можливо, що таке глибинне значення слова “щастя” пов’язане з активною життєвою позицією англійців, із їхнім індивідуаліз-

мом і прагненням до удосконалювання свого життєвого простору.

У своєму розвитку мова стала аналітичною, у той час як раніше вона поєднувала події через свою синтетичність, а слова мали багатшаровий, множинний зміст. Вони діяли багато в чому через конотацію – породження словом уявлення і почуттів через асоціації. Добір слів у природній мові відбиває становлення національного характеру, тип людських відношень і ставлення до світу. Так вислів російською та українською мовами “у мене є собака” або “у мене є книга” на європейські мови буквально не перекладається. У *російській й українській мовах категорія власності замінена категорією спільного буття*, коли приналежність собаки хазяїну ми виражаємо дієсловом бути. Цей факт підтверджує общинну сутність українського народу.

Розглянемо **два типи господарювання**. Один – *економія*, що означає “ведення дому” (екоса). Цей тип не обов’язково пов’язаний із обертанням грошей, цінами ринку, тому що це – виробництво і комерція з метою *задоволення потреб*. Інший тип одержав назву *хрематистика*, тобто ринкова економіка, націлена на накопичення багатства, при цьому самий процес накопичення (пригадайте засіб “лейки”) виступає вищою *метою* будь-якої діяльності.

Розходження традиційного і сучасного суспільств у плані **матеріального виробництва** і підтримки їхнього існування разуючі. Якщо в традиційному суспільстві спостерігається розвиток *комунальних форм* життєвої активності, що виявляють високий рівень соціальної (а тому й економічної) синергії, то в сучасному суспільстві панує *індивідуальний* стиль споживання життєвих благ, що передбачає низький рівень соціально-економічної синергії. Даний процес призводить до розгортання такої соціально-економічної конфігурації, що покликана забезпечувати просторово-часову ізоляцію людини в площині процесів її життєдіяльності. Це передбачає усе більший випуск предметів споживання, автомобілів, житла, друкарської, відео й електронної продукції, експлуатація яких здійснюється індивідуальним чином. Індивідуальні санвузли і кухні окремих квартир

(на відміну від комуналок і гуртожитків), індивідуальні бібліотеки і відеотеки (на відміну від суспільних бібліотек і кінотеатрів), автомобілі (на відміну від автобусів і поїздів), індивідуальні і сімейні лікарі, психологи, психотерапевти (на відміну від колективних лікарів), репетитори (на відміну від учителів), індивідуальні релігійні форми у виді множини конфесійних утворень (замість єдиних соборних церков), множини партій, громадських організацій і фахових об'єднань (замість єдиного обштинного життєвого простору), індивідуальні чоловіки і діти (на відміну від полігамії і поліандрії), індивідуальний стиль сексуальної орієнтації (на відміну від традиційної сексуальної орієнтації)...

Суспільству приходиться витратити значну частку своєї праці для забезпечення даного індивідуального стилю життя. Так, наприклад, протягом року на тисячу населення, що читає, випускається, скажімо, по 100 книжок (або найменувань друкарської продукції) на людину (усього сто тисяч книг, а при витратах на випуск кожної, скажімо, 10 гривень, усього – 1 млн гривень), у той час як окрема людина не читає всі 100 книг постійно протягом року. Якби ця тисяча чоловік користувалися книгами на комунальних (бібліотечних) початках, то їм було б потрібно, у принципі, усього 100 книг, витрати на виробництво яких складають усього 1000 гривень. Виходить, що для забезпечення індивідуального стилю життя тільки в плані друкарської продукції суспільство змушене витратити, відповідно до приблизних підрахунків, 990 тис. гривень на тисячу чоловік, або біля 1 млрд. гривень на 1 млн. населення України на рік. Як бачимо, сума утворюється колосальна. При цьому ми не враховуємо екологічних наслідків, що випливають із цього, таких, як вирубування лісів і експлуатація корисних копалин.

Наведемо ще один приклад. Один наш знайомий, що має “крутого” друга, якось розповідав про те, як вони проводили час в одному із “крутих” київських ресторанів, де за чарку лікеру було заплачено близько 300 гривень. І якщо у світі діють закони збереження матерії й енергії, то постає питання: за що були заплачені такі гроші, адже чарка лікеру їх не коштує? Зрозуміло, що в даному випадку сплачували за престиж, за почуття власної

значущості, за **принцип індивідуалізму**, на який, як виявляється, людство витрачає левину частку своєї енергії, і який є джерелом **соціальної агресії**. Індивідуалізм як **ізоляціонізм** виявляється в наростанні процесів відчуженості людей один від одного, у відсутності порозуміння.

Відзначимо, що розвиток принципу індивідуалізму, згідно з **діалектичною схемою розвитку**, є еволюційною закономірністю, оскільки саме на базі індивідуальності розгортається людська особистість, а сама людина при цьому має можливість мислити (оперируючи “атомарно-індивідуальними” категоріями логіки), виявляти свою волю (маніпулюючи атомарними елементами соціального середовища) і змінювати навколишній світ, виступаючи активним творчим початком Всесвіту. Проте за індивідуалізм приходиться дорого сплачувати, тому що він, як ентропійна сутність, потребує значного енергетичного внеску і, крім того, є джерелом соціальної агресії. Зрозуміло, що в остаточному підсумку принцип індивідуалізму згашається, нейтралізується принципом колективізму (коли спіраль еволюції повертається на кола свої, але на більш високому рівні розвитку, виявляючи обернений порядок схеми розвитку діалектичного протиріччя: *протиріччя – відмінність – тотожність*), а умови вільного розвитку кожного при цьому починають відповідати умовам вільного розвитку усіх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Антропный принцип в синергетике // Вопросы философии, № 3, 1997. – С. 62–79
2. Цехмистро И. З. Поиски квантовой концепции физических оснований сознания. – Харьков: Вища школа, 1981.
3. Валянский С. Н., Калужный Д. В. Путь на Восток, или без вести пропавшие во времени. – М.: ЛЕАН, 1998.
4. Леви-Строс К. Структурная антропология. – М.: Наука, 1985.
5. Бергсон А. Длительность и одновременность. – Пг., 1923.

- 6 Биbihин В. В. Общение без индивида // Загадка человеческого понимания. – М.: Политиздат, 1991. – С. 196–211.
7. Buber M. Ich und Du. – Kьln, 1966.
8. Корсунцев И. Г. Философия развития. – М.: ИПК Госслужбы, вып. 2, 1995.
9. Binswanger L. Being in the World. Selected Papers. – L., 1975.
10. Фаст Дж., Холл С. Язык тела. Как понять иностранца без слов. – М.: Вече, Персей, Аст., 1995.
11. Геодакян В. А. Теория дифференциации полов в проблемах человека // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 171–189.
12. Каныгин Ю. М. Путь ариев. – Киев: Україна, 1995.
13. Истоки тайноведения. – Симферополь: Таврия, 1994.
14. Библер В. С. От науковедения – к логике культуры – М., 1991.
15. Крымский С. Б., Парахонский Б. А., Мейзерский В. М. Эпистемология культуры – К., 1993.
16. Tonnies F. Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Sozialologie. – 1887.
17. Шафаревич И. Р. Две дороги – к одному обрыву // Новый мир, № 7, 1989. – С. 147–165.
18. Личность в XX веке. – М.: Мысль, 1979.
19. Ornstein R. The Psychology of Consciousness. – N. Y.: Harcourt Brace Jovanovich, 1977.
20. Нэбитт Д., Эбурдин П. Что ждет нас в 90–е годы. Метатенденции, год 2000. – М.: Республика, 1992.
21. Орлов В. В. Материя, развитие, человек. – Пермь, 1974.
22. Benedict R. Synergy: Patterns of the Good Culture // American Anthropologist, 72, 1970. – P. 320–330.
23. Maslow A. H. The Farther Reaches of Human Nature. – N. Y.: Penguin Books, 1976.
24. Дэвидсон Б. Африканцы. Введение в историю культуры – М., 1975.
25. Попович М. В. Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте – К.: Наукова думка, 1978.

26. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и комплексность в физических науках. – М.: Наука, 1985.
27. Кара-Мурза С. Г. Снова вопросы к вождям. – Київ: Оріяни, 1998.
28. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994.
29. Готвальд Ф. Т., Ховадьд В. Помоги себе сам. Медитация. – М.: СП Интерэксперт, 1993.
30. Спиваковская Л. С. Профилактика детских неврозов: комплексная психологическая коррекция. – М.: Изд. МГУ, 1988. – 198 с.
31. Захаров А. И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. – Л.: Медицина, 1982.
32. Донченко Е. А. Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994.
33. Абдулаев Ч. Симфония тьмы. Роман. Рай обреченных. Повесть. – Ростов-на-Дону: Проф-пресс, Харьков: ЕвроЭкспрес, 1996.
34. Кандыба Д. В. Тайная власть гипноза. – СПб.: Литера, 1998
35. Феденко Е. П. Современный капитализм – другая сторона медали // Марксизм и современность, № 1–2, 1997. – С. 11–20.
36. Бразилия: Тенденции экономического и социально-политического развития. – М.: Наука, 1983.
37. Окунева Л. С. На путях модернизации: опыт Бразилии для России. – М.: РАНИЛА, 1992.
38. Кизима В. Наемный труд и самоуправление // Вибір. – 1996. – № 1–2. – С. 58–71.
39. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2000.
40. Андрианов В.Д. Россия в мировой экономике Учеб. пособие. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999.
41. Грабар І.Г. Термоктиваци́йний аналіз та синергетика руйнування. – Житомир.- ЖІПІ.- 2002.- 310с.

ГЛАВА 5

СОЦІОСИНЕРГЕТИКА ТА ПРИНЦИПИ МАНІПУЛЯЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЮ І МАСОВОЮ СВІДОМІСТЮ

Ідеологія як суспільна сутність, якщо вона насаджується насильницькими методами, щільно пов'язана з процесом маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю. Наші роздуми про державницьку ідеологію були б неповними, якщо ми б не проаналізували феномен маніпуляції людською істотою у сучасному суспільстві. Маніпуляція індивідуальною і масовою свідомістю буде нами розглядатися на основі аналізу деяких праць, присвячених цій проблемі [див. 1; 2; 3; 4, 5 і ін.]

Одним із перших феномен маніпуляції масовою свідомістю у площині соціальних (ідеологічних) процесів проаналізував А. Грамші у своєму вченні про гегемонію, що цей фундатор і теоретик Італійської комуністичної партії, депутат парламенту, розробив у в'язниці, після того, як був заарештований фашистами в 1926 році.

А. Грамші вважав, що влада панівного класу тримається не лише на насильстві, але й на згоді. Тому в основу механізму влади входить не тільки примус, але й переконання, оскільки володіння власністю як економічною основою влади недостатньо: тим самим панування власників автоматично не гарантується і стабільна влада не забезпечується. Таким чином, будь-яка держава з будь-якою формою влади спочиває на двох китах – силі і згоді. Стан, при якому досягнутий достатній рівень згоди, А. Грамші називає гегемонією. Гегемонія – це не застиглий стан, а тонкий, динамічний і безупинний процес. При цьому “держава є гегемонією, убраною в броню примуса”.

Для того, щоб установити (або підірвати) гегемонію, як вважав А. Грамші, слід впливати на повсякденну свідомість людей, на повсякденні думки середньої людини. А найбільш ефектним засобом впливу постає такий, котрий передбачає безустанне повторення одних й тих самих тверджень для того, щоб до них звикнули і почали сприймати не розумом, а на віру, тому що, як

пише А. Грамші, маси як такі не можуть засвоювати філософію інакше, як у вигляді міфологем.

Не тільки слова, але й речі відіграють велику роль у встановленні й підтримці гегемонії правлячого класу в будь-якому суспільстві, оскільки речі як виразники матеріальної культури створюють навколишнє середовище, у якому живе пересічна людина. Речі несуть “повідомлення”, що здійснює потужний, а іноді вирішальний вплив на людину.

Проілюструвати даний висновок можна роздумами Н. Рокфеллера, який підкреслював, що американцям, для того щоб завоювати свідомість африканської інтелігенції, треба налагодити виробництво усього двох гарних і недорогих речей: черевиків та авторучок їх людина бачить і торкається постійно, зранку до вечора.

Стандартизація речей призводить до ефективної “стандартизації і сегментації” суспільства як найважливіших умов гегемонії в сучасному світі, де для цього потрібно підтримувати й поширювати процес “атомізації”, індивідуалізації людей. У той же час для більш ефективної маніпуляції думками і настроями мас людей варто з’єднувати “сегменти” зв’язками і відношеннями, що не призводять до органічної єдності маси людей. Так дослідження, які проводилися за методологією А. Грамші, свідчать, що ефективним засобом для цього постає спорт, оскільки він породжує такі символи й уявлення, які об’єднуються дифузійними, ні до якої соціальної єдності не спрямовуючими різні сегменти суспільства, зв’язками – від декласованих елементів до буржуазної еліти. Спорт створив особливе сплавлення загальної масової культури та повсякденної свідомості.

Методологія А. Грамші виражає суть діяльності створеної за ініціативою Н. Рокфеллера “Тристоронньої комісії”, що є однією із найбільш закритих і впливових організацій тіньового “світового уряду”. У неї входить біля трьох сотень членів із США, Європи, Японії, об’єднаних із метою “стабілізації” світового порядку через безперешкодний доступ транснаціональних корпорацій у всі країни світу, особливо у фінансову сферу й енергетику.

Існують дані, що, наслідуючи букву вчення А. Грамші, західні держави вели підрив гегемонії соціалістичних країн Східної Європи. У США були написані сотні дисертацій про роль театру в руйнації культурного ядра цих країн. Там же досліджувалися засоби маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю.

Виданий у 1969 році в Нью-Йорку “Сучасний словник соціології” визначає маніпуляцію як вид застосування влади, при якому той, хто нею володіє, впливає на поведінку інших, не розкриваючи характер поведінки, яку він від них очікує.

У одній із перших праць, присвячених маніпуляції свідомості, книзі соціолога із ФРН Гербера Франке “Маніпульована людина”, ми можемо прочитати, що під маніпулюванням у більшості випадків слід розуміти психічний вплив, який здійснюється таємно, спричиняючи шкоду тим особам, на яких цей вплив спрямований. Найпростішим прикладом тому може слугувати реклама.

Таким чином, маніпуляція – це *прихований* вплив, факт якого не повинний бути поміченим об’єктом маніпуляції. За цих умов, до людей, свідомістю яких маніпулюють, ставляться не як до особистостей, а як до об’єктів, до особливого роду *речей*. Маніпуляція, таким чином, є частиною технології влади.

Маніпуляція здійснюється за допомогою інформації, що надходить до маніпульованих людей. Ця інформація може бути “упакована” у жестах, словах, вербальних текстах (друкарські тексти, промови, радіо- й телепередачі). Сюди ж можна віднести й проміжки між словами – паузи. Важливим є зміст, прихований в образах (картини, фотографії, кіно, театр тощо). Найбільш ефективним чином діють комбінації знакових систем, і при наявності знання цього мистецтва можна досягти величезного *синергійного* (кооперативного) ефекту просто за рахунок з’єднання різних “мов”.

Як вважають психологи, навіювання, на відміну від переконання, потрапляє в психічну сферу поза межами свідомості, входячи без особливої переробки як предмет пасивного сприйняття безпосередньо в сферу підсвідомості і кристалізується тут у вигляді неусвідомлених потягів, психологічних установок.

Для того, щоб проілюструвати дане положення, наведемо спогад С.Г.Кара-Мурзи, котрий пише про те, що коли він був дитиною, його мати суворо забороняла йому вмикати радіо і слухати його в пів-вуха, не замислюючись над почутим, як це має місце у багатьох сім'ях. Коли хлопець обурився фактом такої тиранії, його мати пояснила: “Якщо хочеш – сядь і уважно слухай, думай над всім, що почув. А якщо *не будеш* *услухуватися*, то всі дрібниці залишаться в тебе в голові. Ти їх і **повторити не зможеш, а будеш у них вірити**”.

Можна говорити і про раціональне навіювання, котре полягає в тому, що людина не змінює свої переконання й оцінки, а змінює *об'єкт* оцінки, коли за допомогою відповідної маніпуляції у свідомості роблять підміну об'єкта судження, так що людина легковажно викликає: “Ага, от воно що! От хто винуватий!” і т.п. Дана підміна здійснюється шляхом створення такого контексту, у котрому думки людини рухаються у бажаному для маніпулятора напрямку. На цьому механізмі заснована так звана “коментована преса”, суть якої полягає в тому, що повідомлення про певний факт супроводжується інтепретацією коментатора, який пропонує читачу або слухачу декілька “розумних” варіантів пояснення.

Маніпуляція полягає не тільки в тому, щоб зруйнувати певні уявлення й ідеї, але й в тому, щоб сформувати нові ідеї, бажання, цілі на основі “службових” побудов головної завдання яких **дестабілізувати сферу здорового глузду людини, викликати сумбур у думках та змусити людину засумніватися в стійких життєвих істинах.**

Особливість маніпуляції полягає і у тому, що в сучасному суспільстві природна мова стала замінюватися штучно сконструйованою, коли слова набули раціональності, очистилися від множини древніх змістів та сенсів, загубили при цьому “святість”. Це означало розрив зі всією історією людства, адже раніше мова, за висловом М. Хайдеггера, “була найбільш священною зі всіх цінностей”. Тепер же слова перетворюються на безособовий інструмент, позбавлений духу (як зазначав К.Маркс, “над мовою тяжіє прокляття бути сповненою духом”), на знаяр-

для панування. Мова позбавляється своєї конкретики, матеріальної пишномовності: як свідчать дані лінгвістів, перед Другою світовою війною з усіх слів, що людина почула в перші 20 років свого життя, кожне десяте слово вона чула із джерела, яке могла відчутти доторком, понюхати; сьогодні ж маємо обернену пропорцію, коли сучасна людина 9 із 10 слів дізнається з деякого “центрального” джерела, і, як правило, вони транслюються через мікрофон.

Отже, відрив слова від предмету і прихованого в предметі змісту був важливим кроком у руйнації всього упорядкованого Космосу, в якому існувала і міцно стояла на ногах людина традиційного суспільства (тобто людина середньовіччя і старожитності). Вживаючи сучасну мову, багато в чому позбавлену чуттєвого підґрунтя, людина почала існувати у розпорошеній дійсності, і у світі слів їй немає на що опертися. Створення цих “безкореневих” слів стало найважливішим засобом руйнації національних мов, засобом атомізації суспільства.

Особо потрібно відзначити роботу зі словом фашистів, що у процесі “фанатизації мас” зробили ще один крок до розірвання зв’язку між словом і річчю. Дії фашистів можна назвати “семантичним тероризмом”, що призвів до розробки “антимови”, де застосовувалася особлива, спотворена, перекручена конструкція фрази з монотонним повторенням не пов’язаних між собою тверджень і заклинань, що підривають логічне мислення й будь-якій здоровий глузд. Дуже часто слова, що мають невизначений зміст (“демократія”, “соціалізм”, “рівність”, “свобода” тощо), найбільш впливають на натовп. Мабуть, не випадково Оруелл в знаменитому романі “1984” ввів “новояз” примітивну спалюжену “нову мову”, спотворену і “обрізану”, де слово “добре” замінювалось “+”, “дуже добре” – “++” і т.п.

Варто підкреслити, що природа маніпуляції полягає також у наявності подвійного впливу, коли поряд із повідомленням, яке відкрито транслюється, маніпулятор надсилає адресату “закодований сигнал”, сподіваючись на те, що цей сигнал розбудить у свідомій і чуттєвій сферах адресата образи, потрібні маніпулятору. Тут мистецтво маніпуляції полягає в тому, щоб спрямува-

ти процес уявлення певним річищем, а людина при цьому не повинна відчувати цього прихованого впливу.

Ми говорили про слово, **логосферу**, крім якої існує **сфера образів – ейдосфера**. У маніпуляції зорові образи, зазвичай, використовуються поряд із текстом і цифрами, що дає багатократний синергетичний ефект, пов'язаний із тим, що тут з'єднуються різні типи сприйняття (значеннєвий та естетичний), що входять у резонанс і взаємно “розгойдують”, потенціюють один одного.

Тут можна говорити і про маніпуляцію масовою свідомістю на основі прийомів, які повертають людину у її історичне дитинство, що досягається на хвилі істерії і страху, невпевненості і терору. Так, наприклад, долаючи раціоналізм Нового часу, фашизм повернувся до древнього мистецтва **з'єднувати людей в екстазі через величезне шаманське дійство**, ускладнене міццю сучасного техногенного суспільства. При з'єднанні слів із зоровими образами виникла мова, за допомогою якої великий і розважливий народ перетворюється на величезну юрбу візіонерів, як це мало місце у ранньому Середньовіччі. Сподвижник Гітлера А. Шпеер згадував, як він використовував зорові образи під час декорації з'їзду нацистської партії в 1934 році: “За високими валами, що відмежовують поле, передбачалося виставити тисячі стягів усіх місцевих організацій Німеччини, щоб за командою вони десятками колонами ринули десятками проходами між рядами низових секретарів. При цьому і стягів, і блискаючих орлів на дровках мали так підсвітити потужними прожекторами, що вже завдяки цьому досягався дуже сильний вплив. Але і цього, на мій погляд, було недостатньо. Якось випадково мені довелося бачити наші нові зенітні прожектори, промінь яких піднімався на висоту в декілька кілометрів, і я випросив у Гітлера 130 таких прожекторів. Ефект перевершив політ моєї фантазії. 130 різко окреслених світлових стовпів на відстані лише 12 метрів один від одного навколо всього поля піднялися на висоту від шести до вісьми кілометрів і злилися там, нагорі, у сяюче небесне склепіння, через що виникло враження гігантського залу, у якому окремі промені виглядали немов величезні колони уздовж

нескінченно високих зовнішніх стін. Інколи через цей світловий вінок пропливала хмара, надаючи і без того фантастичному видовищу елемент сюрреалістично відображеного міражу” [цит. за: 1, 58].

Величезну силу переконання в наш раціональний час одержують не тільки слова, але й цифри, які виражають вершину фармалізації мови, на яку Лейбніц покладав великі сподівання, вважаючи, що в той момент, коли буде формалізована вся мова, припиняться всі негаразди, а антагоністи сядуть за стіл один навпроти одного і скажуть: підрахуємо! Тут, як бачимо, автентична цінність, що не має кількісного втілення, підмінюється кількісним сурогатом (ціною). Даний момент знімає проблему морального вибору, замість якого виявляється процедура підрахунку, котрий можна *фальсифікувати*.

Можна говорити й про **акустичну сферу**, про світ звукових форм сучасної культури, який виявляє можливість “семантичного терору” (руйнації сенсорного підґрунтя слів), що використовує фонетичний аспект слова, у площині якого виявляється вплив тембру, ритму, висоти голосу й інших мовленнєвих характеристик. У тому числі можна відмітити й технологію впливу за допомогою різних шумів. На Заході створене нове явище – “демократія шуму” – таке звукове оформлення навколишнього простору, при якому пересічна людина практично не має достатніх проміжків тиші, щоб зосередитися і пов’язати окреми ланцюги перебігу думки. Ця обставина створює важливу умову беззахисності проти маніпуляції свідомістю. Еліта ж, навпаки, дуже високо цінує тишу і має можливість організувати своє життя поза “демократією шуму”.

Сфера запахів також має велике значення в системі маніпуляції. Слід сказати, що Захід повною мірою використовує запахи для зміцнення культурного ядра суспільства і пропонує багатющий “раціон” запахів, що досягається через потужні галузі промисловості – парфумерію і косметику, тютюнові вироби, напої. Дизайнери проєктують запахи ресторанів отелів, аеропортів, навіть цілих кварталів [1, 62-63].

Можна відзначити й засіб маніпуляції, пов'язаний із **логічним мисленням** людини, у яке можна вторгтися й спотворювати його програму, позбавивши людську істоту можливості робити вірні висновки: вносячи перекручування в логічний ланцюжок мислення, маніпулятор досягає того, що людина дезорієнтується, починає почувати свою безпомічність, шукати поводиря, потряпляючи у пастку потрібних маніпулятору цілей. За допомогою цих прийомів у багатьох людей можна відключити спроможність до структурного аналізу повідомлень і явищ, *які можуть замінюватися ідеологічною оцінкою*. З цією метою маніпулятори прагнуть створити скандальні, хаотичні ситуації для того, щоб об'єднати свої жертви узами абсурду, що нагнітають ситуацію штучної шизофренізації (тобто розщеплення) свідомості, яка, знаходячись перед перспективою дезінтегрованості, змушена вірити висновкам диктора, вченого, поета, політичного діяча.

Цікаво, що легше усього зруйнувати раціонально зорієнтовану свідомість. Якщо ірраціональна свідомість людини спирається на здоровий глузд, інтуїцію й ірраціональні уявлення (так звані архетипи колективного несвідомого К.Юнга), що дозволяють їй чинити опір “логічній маніпуляції”, раціональна (“інтелегентна”) свідомість виявляється особливо вразливою деяким видам маніпуляції. С.Г.Кара-Мурза наводить приклад того, що *саме інтелігенція* в період перебудови радянського суспільства виявилася *найбільш вразливою до штучної шизофренізації з великим відривом від інших соціальних верств*, найбільш стійким з яких було мислення селян. Наведемо добре вивчений соціологами і психологами епізод – успішна маніпуляція свідомістю з боку компанії “МММ” (Мавроді). Це був свого роду великий експеримент. За допомогою зробленої за класичними західними канонами реклами велику вибірку громадян – 7% москвичів – переконали знести свої гроші ділкам з “МММ” без усякої розумної надії одержати їх назад. Знесли і ... загубили. Але навіть після цього 75% із них вірили Сергію Мавроді – і його обрали депутатом парламенту. Навіть після повного й остаточного краху, 29 липня 1994 року тисячі людей стояли в черзі, щоб купити

зі знижкою цінні папери “МММ”. Тут можна говорити про дію специфічного механізму *когнітивного дисонансу*, згідно з яким дві протилежні ідеї, на яких зосереджується людина, знімаються у дещо третє, коли одна з ідей чи виштовхується, чи спотворюється та трансформується до змістовного ряду ідеї-антагоністу [6]. Тобто, якщо людина купила товар, який виявився неякісним, то вона має тенденцію перебільшувати якість цього товару, особливо якщо за нього заплачено великі гроші.

Декілька груп дослідників вивчали структуру мислення вразливих до логічної маніпуляції людей, відкривши при цьому феномен логічної “розщепленості” їхніх суджень. Під час опитування вкладників на запитання: “чи розумієте Ви, що такий прибуток, який обіцяв “МММ”, не можна реально заробити?” 60 % відповіли ствердно, розуміючи при цьому, що в реальному світі неможливо одержати такі високі дивіденди. Цікаво, що вкладники у “МММ” в основному склалися з представників науково-технічної інтелігенції у віці до 40 років. З них 67% – службовці, 9% – комерсанти (теж в основному колишні інтелектуали) і 6 % – робітники. Інші – пенсіонери і безробітні, що у відношенні до типу мислення розподіляються в тій же пропорції. Таким чином, співвідношення інтелігентів і робітників складає 13:1. І це не зважаючи на те, що реклама “МММ” як би орієнтована на простуватого робітника! [1, 65].

Відзначимо, що традиційні суспільства характеризуються розвитком ірраціонального засобу відображення й освоєння дійсності, у той час як сучасне суспільство базується на раціональному аналізі й логічному мисленні, яке має тенденцію нівелювати етичні й метафізичні цінності людства, що може призвести до виродження в нігілізм як тотальне заперечення будь-яких позитивних цінностей.

Розвиток раціонального, логічного способу відображення й освоєння дійсності в культурі сучасного суспільства призвів до поширення атомізованих уявлень й появи “мозаїчної культури”. Гі Дебор у книзі “*Суспільство спектаклю*” (1971) показав, що сучасні технології маніпуляції свідомістю спроможні зруйнувати в атомізованій людині знання, отримані від реального історич-

ного досвіду, замінити їх штучно сконструйованою певним “режисером” системою знань та уявлень. У людини складається переконання, що головне в житті – видимість, яка формує дистанційовану від позитивних цінностей віртуальну реальність. Мозаїчна культура руйнує ірраціональне мислення людей традиційного суспільства, продуціює атомізовану дійсність, що характеризується низьким рівнем синергії і, тому, низькою життєвою активністю.

Перед небезпекою знесилення сучасна людина прагне охопити дану дійсність, що розщеплюється, узами змісту, зв’язати воедино творчими асоціаціями. Дана обставина приводить до розвитку напрямку маніпуляції, заснованого на **принципі асоціації ідей**. Класик американської психології У. Джеймс окреслив основні асоціативні принципи, які використовуються в схемі маніпуляції: асоціація по суміщенню (зображення на одній рекламі двох функціонально близьких об’єктів, наприклад банана і дитини, останній з яких сприймається некритично), асоціація несподіваних речей, що властиво сюрреалізму (коли печінка Венери Мілосської вибухає й занурюється в мінеральну воду, яку рекламують), асоціація по суміжності (текст складається з заміток, пов’язаних тільки тим, що вони надруковані поруч на одній сторінці), асоціації по фонетичній подібності (ними користуються автори рекламних гасел і товарних знаків). На принципі контрасту відбувається “розхитування” почуттів людей, що полегшує їхню маніпуляцію, тому що *чуттєва сфера менше усього піддається контролю з боку волі людини*. На принципі контрасту побудовані соціальні метаморфози: злодійство священика, навіть маленьке, потрясає людину, а масштабне злодійство торговця – анітрошки.

Принцип асоціації ідей пов’язаний із принципом **роздрібнення інформації**. М. Шіллер дає опис цієї технології. Якщо взяти, наприклад, принцип упорядкування звичайної телевізійної, радіо програми або компонування першої сторінки впливової щоденної газети, то можна помітити, що загальним для усіх них є повна різnorodність матеріалу й абсолютне заперечення взаємозв’язку соціальних явищ, що освітлюються. Дискусійні

програми, що переважають на радіо і телебаченні, являють собою переконливі зразки фрагментарності подачі матеріалу, який розчиняється в рекламних оголошеннях, комічних трюках, інтимних сценах і плітках... Повна байдужність, із котрою замовники рекламної продукції ставляться до будь-яких політичних або соціальних подій, вриваючись у передачі незалежно від того, про що йде мова, низводить будь-які соціальні явища до рівня нічого не значущих подій.

Одною з умов успішної і начебто виправданої фрагментації проблем, які висвітлюються, є **терміновість**, **оперативність**, котрі посилюють маніпуляторні можливості інформації, що подається. Щоденне, а то й щогодинне відновлення інформації позбавляє її якоїсь структури. Людина просто не має часу, щоб осмислити й зрозуміти, усвідомити повідомлення – вони виштовхуються іншими, ще більш новими. Помилкове відчуття терміновості створює відчуття незвичної важливості предмету інформації. Відповідно, слабшає спроможність розмежовувати інформацію за ступенем важливості. Повідомлення, що швидко чергуються (такі, наприклад, як повідомлення про авіаційні катастрофи, розтрата, страйки тощо), заважають упорядкуванню оцінок і суджень. При такому стані речей розумовий механізм сортування й класифікації інформації, що за звичайних умов сприяє її осмисленню, не в змозі здійснити свою функцію. Мозок перетворюється на решето, у котре ежечасно потрапляє купа іноді важливих, але в основному “порожніх” інформаційних повідомлень. Крім того, цілковита концентрація уваги на тому, що трапляється у дану хвилину, руйнує необхідний зв’язок із минулим, тобто позбавляє людину можливості використати ресурси свого досвіду.

Говорячи про механізми маніпуляцій індивідуальної та масовою свідомістю, можна аналізувати й “автоматизми” у *сприйнятті й мисленні*, суть яких складається в тому, що обмірковувати наново кожну ситуацію людині часто не вистачає ні психічних сил, ані часу. Маніпулятор може застосовувати ці автоматизми як “фільтри”, через котрі його жертви бачать дійсність [5, 13–14].

Один із важливих принципів захисту від маніпуляції свідомістю складається в “размягченні” і руйнації стереотипних сценаріїв поведінки, розширення діапазону готових ідей і доступних прийомів.

Принцип стереотипу має багато спільного із принципом *соціального доказу*, відповідно до якого люди, для того, щоб вирішити, чому вірити і як діяти в даній ситуації, *орієнтуються на те, чому вірять і що роблять в аналогічній ситуації інші люди*.

Варто сказати, що саме на основі принципу стереотипу ґрунтується комерційна реклама і торгова марка, адже часте повторення слів й образів створює стереотипне уявлення про високу якість певного товару і заганяє це уявлення в підсвідомість. Тому самий образ торгової марки (“адідас”, “мерседес” і ін.) може переконати нас у тому, що перед нами гарна річ.

Можна аналізувати й логічні стереотипи, що існують у вигляді заучених, цілісних умовиводів (“якщо А, то Б”).

С.Г.Кара-Мурза вважає, що для успішної маніпуляції суспільною й індивідуальною свідомістю необхідно мати надійну *“картографію стереотипів”* різних груп населення, тобто весь культурний контекст даного суспільства. У цьому зв’язку за приклад можна взяти дослідження американських спеціалістів, які працювали над вивченням умонастроїв впливових груп у закордонних країнах із метою впливати на ці умонастрої в бажаному для США напрямку.

Особливо важливим є використання стереотипів з метою **“захоплення аудиторії”**. “Захоплення” – це одна з головних операцій у маніпуляції свідомістю. У ході її виконання маніпулятор привертає, а потім утримує увагу аудиторії “приєднує” її, тобто робить її прихильником своїх установок (створює відчуття приналежності до “ми”). На цій стадії маніпулятор підбудовується під стереотипи аудиторії, не суперечить їм. Його завдання полягає у завоюванні довіри (“ми з тобою однієї крові – ти і я”).

Зазвичай, у маніпуляції використовуються стереотипи, що вже відклалися у підсвідомості людини. Г. Лассуелл у книзі з теорії пропаганди писав, що завдання пропагандиста полягає в

тому, щоб скоріше сприяти, ніж фабрикувати. Але використовуються готові стереотипи не прямо, а частіше усього завдяки прийому, який називають *каналізування* або *підміна стереотипу*. Наприклад, в антирадянській пропаганді дуже широко використовували почуття справедливості й зрівняльний ідеал радянських людей. Стереотип ворожості до нетрудових прибутків поступово підмінили стереотипом ворожості, а потім й ненависті до партноменклатури як класу, що експлуатує народ. Активно був використаний цей прийом при розпалі національних конфліктів. Суть його в тому, що поступово змінюється контекст, у який умонтований стереотип і уява якоїсь соціальної групи. І ці маленькі зміни не суперечать звичним стереотипам. Цю думку висловлював уже Геббельс, коли говорив, що існуючі погляди аудиторії можуть бути спрямовані на нові об'єкти за допомогою слів, що асоціюються з цими поглядами.

Якщо вдасться створити й укоренити великий, сильний стереотип, його потім можна довго експлуатувати для різних цілей. Так, наприкінці 40-х і початку 50-тих років у США багато зусиль було витрачено для створення стереотипного уявлення про СРСР як “імперію зла”, що загрожує інтересам всіх американців. Цей стереотип лежав в основі ідеологічного виправдання холодної війни проти СРСР. Потім він почав давати великі політичні дивіденди, оскільки багато дій США стало можливим виправдувати необхідністю боротьби проти “червоної загрози” [1, 77 і сл.].

Формування світоглядних та поведінкових стереотипів з їх наступною каналізацією пов'язане з методами формування психологічних установок, – такими, наприклад, як метод “*кодування*” (“якоріння”, “символізації”) психічних станів людини, відомий у психології, яка зазначає, що психічні стани людини можуть одержувати відповідне кодування (інтерпретацію) завдяки механізмам *соціальної символізації*, за допомогою котрих ці стани певним чином детермінуються маркуються і каналізуються, створюючи нові “вектори” мотивації людської поведінки [7, 123; 8]. Так, стан нервово-психічного збудження може знаходити відповідну культурну

інтерпретацію (наприклад, символізуватися у вигляді “романтичної любові”) і одержати подальшу реалізацію в річищі суспільно прийнятих норм, що регулюють поведінку людини, яка “одягає” свій емоційний стан в “убрання” романтичної любові. Таким чином, “можливість інтерпретації свого стану... пов’язана і з наявністю в тезаурусі суб’єкта певних лінгвістичних конструкцій, і з оволодінням правил їхнього використання. Людина повинна знати, які ситуації слід, а які не варто інтерпретувати тим або іншим чином” [7, 123].

Ці стани піддаються соціальної каналізації не тільки за допомогою другої, але і першої сигнальної системи людини. Так у **нейро-лінгвістичному програмуванні (НЛП)** використовується “якір” – стимул, що дозволяє перенести минулий досвід людини в даний момент і відтворити бувше переживання, або закріпити його наявний емоційний стан за допомогою умовного рефлексу. У НЛП розроблена модель, що дозволяє спеціально сформувавши стимул (виробити інпринтінг) *жестом, доторком або звуком із метою закріплення даного стану*, який може бути викликаним за допомогою певного стимулу (подразника). Тут зовнішній стимул сполучиться із внутрішнім станом і формує павлівський нервовий часовий зв’язок. Якір може працювати у будь-якій сенсорній системі сприйняття (кінестетичній, візуальній, аудіальній) [9].

Саме тому рекламодавці, політики, торговці прагнуть *зв’язати у свідомості людей себе або свою продукцію з яким-небудь позитивним моментом*. Інші індивіди (наприклад, спортивні уболівальники) також прагнуть асоціювати себе в очах навколишніх людей із подіями, що мають позитивне забарвлення, і дистанціюватися від неприємних подій.

Особливо важливим є застосування деяких прийомів маніпуляції в **передвиборній кампанії** [1, 77 і сл., 133; 4, 160].

Слід сказати, що існує добре розроблена технологія “створення” політиків з опорою на стереотипи. Тут можна згадати жаргонне слово “розкручування”, що позначає певну систему методів просування на вищі політичні рівні людей, незалежно від особистих якостей або вже наявної популярності. Одним із

складних стереотипів є *імідж* – спеціально побудований у ході цілої програми дій стереотипний образ політика або суспільного діяча, що має відповідати очікуванням людей, тобто активним стереотипам масової свідомості.

У порядник промов Р. Ніксона в його виборчій кампанії 1968 року Р. Прайс писав, що задля “розробки” майбутнього політика треба змінювати *не стільки саму людину-кандидата, скільки враження від неї*, яке найчастіше залежить більше від *засобів масової інформації*, ніж самого кандидата. Як приклад можна навести факт широкої популярності, яку одержали кампанії по “створенню” Рейгана й Тетчер із “матеріалу”, що, здавалося б, ніяк не дозволяв сподіватися на успіх. *У певному сенсі ці перед-виборні операції правлячих кіл (“неоліберальна хвиля”) стали переломним моментом в історії, оскільки вони з повною очевидністю показали, що будь-які демократичні ілюзії себе вичерпали. У “демократичному” західному суспільстві політики створюються і діють незалежно від інтересів і навіть настроїв основної маси виборців.*

Класичною операцією, що завершувала розробку технології “розкручування”, була виборча кампанія в сенат США “саморобного мільйонера” М. Шаппа в 1966 році, якого просував відомий фахівець із політичної реклами, президент американської асоціації політичних консультантів і власник великої рекламної фірми Дж. Нейполітен [див.: 1].

Слід сказати, що М. Шапп був енергійним ділком, який з 500 доларами у 1948 році розпочав виробництво телевізійних антен, що у 60-ті роки дало йому більше 12 млн. доларів прибутку. За просування в сенат він запропонував 35 тис. доларів.

Вивчивши об’єктивні дані, маніпулятор склав невтішний портрет: 1. Шапп не є відомий виборцям. 2. Шапп є євреєм (це не послужить приводом для поразки, але й не допоможе у виборах). 3. Він розведений і одружений удруге 4 Він не має привабливої зовнішності: маленький на зріст, згорблений і коли посміхається, морщить ніс, як кролик. 4. У нього немає опори в якийсь організації.

Дж. Нейполітен узявся не стільки заради грошей, скільки для відпрацьовування певної маніпуляційної технології. Вивчивши обстановку, він вибрав головне гасло виборчої кампанії – “Людина проти Машини”. Була розроблена легенда про протиборство Шаппа з “апаратом” – босами демократичної партії, від якої йшов Шапп.

Був відзнятий півгодинний ігровий телефільм, що імітував документальність. За мішень для маніпуляції було узято “загальнолюдське” почуття недовіри й недоброзичливості до номенклатури й бюрократії. Фактично про Шаппа взагалі не йшлося, ролик просто ефективно розпалював антиноменклатурний психоз, а Шапп лише репрезентував Людину, яка кинула виклик Машині. У Пенсільванії, де він обирався, за декілька днів перед виборами фільм був показаний по телебаченню **35 разів!** Шапп переміг на попередніх виборах, хоча ніхто з експериментаторів не припускав такої можливості. Хоча Шапп програв другий тур, отримані в ході цього експерименту дані, особливо у відношенні телебачення, розширили можливості маніпуляції.

Цікаво, що для Єльцина теж був обраний імідж “борця з номенклатурою”. Для цього не існувало ніякого “реального” матеріалу – ні в біографії, ані в особистих поглядах Єльцина. Він сам був навряд чи не найбільш типовим продуктом “номенклатурної культури”. Проте за дуже короткий термін і з невеличким набором примітивних прийомів (поїздка в метро, візит у районну поліклініку, “Москвич” у якості персонального автомобіля) певний імідж був створений і достатньо міцно ввійшов у масову свідомість. Навіть після 1992 року, коли Єльцин у побуті й у поведінці відкрито продемонстрував крайнє вираження номенклатурного барства, у масовій свідомості не зникло відчуття несутимності двох його образів.

У останні роки **співвідношення рівня інтелекту і шансів людини на владу** привернуло увагу західних соціологів. У результаті численних досліджень й опитувань американські вчені дійшли цікавого висновку: *чим більш вищим є місце, що посідається індивідом на інтелектуальній шкалі, тим менше в нього шансів на те, що суспільство прийме його як свого лідера.* Якщо

рівень його інтелекту є вищим, ніж у пересічного громадянина на 30 пунктів, то він не зможе успішно здійснювати функції влади. Коли розрив виявляється досить великим, то, як вважають американські дослідники, людина стає об'єктом негативних емоцій із боку більшості, оскільки остання віддає перевагу людям при владі з тим же розумовим рівнем, що і масова людина. *Тому, чим більш банальними й простими є вислови політичного лідера, тим більше це імponує більшості, і тим більша підтримка йому забезпечена!* Цей висновок відповідає практиці головних політичних діячів Заходу. Виступаючи перед виборцями, багато хто з них докладає зусиль, щоб не здаватися “занадто розумними” і тим не віджахнути більшості.

Ось чому в ході передвиборної кампанії майбутній британський прем'єр-міністр Гарольд Вільсон перед тим, як з'явитися на екранах телевізорів, п'ять разів виступав перед експериментальною аудиторією і кожен раз у новій ролі: у однім випадку це був “переконаний соціаліст”, в іншому – “людина, що подобається жінкам”, у третьому – “простий хлопець, такий же, як всі ми”. І тільки після того, як була визначена та манера триматися, що повинна була викликати найбільшу симпатію слухачів, тільки після цього Вільсон з'явився на екранах телевізорів і розпочав свій виступ, що для мільйонів телеглядачів пролунав як блискучий, невимушений експромт, хоча й останній у всіх його дитялях був отреперованим десятки разів.

Подібна ж практика існує й у США. Політичним діячам, що виступають перед масовою аудиторією рекомендується не згадувати про свою університетську освіту або вчене звання.

Як пише С. Г. Кара-Мурза, починаючи з 70-х років західна пропаганда стала широко використовувати імідж довірливості й щирсердечності, при якому політик звертався до громадян на особистісному рівні, як такий же “добрий хлопець”, із тими ж пробачними дефектами й хибами, із особистістю історією, схожою на біографії мільйонів слухачів або телеглядачів. Виник особливий жанр “автобіографій”, у який вбудовувався такий імідж. Наприклад, у 90-ті роки показували фільм Е. Рязанова

про те, як Наїна Йосипівна Горбачева смажить котлети на кухні в очікуванні з роботи її чоловіка-президента.

Тут має місце технологія “приєднання” глядача, яка була за-снована у великій серії соціально-психологічних експериментів. Так, в Англії в ході виборчої кампанії трьома групами виборців показували три різні телевізійні програми. У однієї з них логічно і розумно, за допомогою графіків і діаграм викладалася програма кандидата і ті блага, які її реалізація може принести населенню. У іншій давалися інтерв’ю з перехожими, що підтримували даного кандидата і його програму. У третій був показаний телефільм, у якому кандидат поставав у сімейному колі, у домашніх тапочках, допомагаючи дружині готувати їжу, а онуці – готуватися до уроків. Виміри ефективності впливу кожної телепрограми показали, що найбільша довіра до політика виникнула в результаті дії третьої з них.

Приєднання через створення іміджу довірливості з установленням квазі-особистісних ставлень може спиратися на архетипи, що, здавалося б, недоречно будити в конкретній політичній ситуації. У 70-ті роки в США була розроблена технологія під назвою “пряма пошта”. Суть її полягала в збиранні і комп’ютерному опрацюванні даних про потрібну аудиторію а потім розсилання політиком особистих листів кожному адресату. Для адресатів із високим соціальним статусом використовувалися спеціальні сорти паперу, типографський набір, навіть тип чорнила на підписі (обов’язково сині, але різних відтінків), для масового адресата – ширпотреб. Все це змушувало прихильно ставитись до автора цих листів.

Як не дивно, тут принадою постає прохання допомогти грошима. При розробці цієї технології було багато знахідок. Наприклад, психологи виявили, що сума надісланого у відповідь внеску зростає, якщо політик просить у листі конкретну суму, причому, йде від більшої суми до меншої, а не навпаки. Лист із двох сторінок робить більший вплив, ніж з однієї. Розсилати листи треба відразу ж після висування кандидатури, потім ефект втрачається. У 1984 році в той же день, коли Рейган оголосив про висування своєї кандидатури в президенти, його штаб розіслав

600 тис. комп'ютерних листів, у відповідь на які прийшло внесків на 3 млн. дол. Виявилось, що у середньому витрати на пряму пошту в 200 тис. дол. приносять внесків на 2 млн. дол. Але головним були не гроші, а величезний пропагандистський успіх: пожертвування розм'якшує серце американського виборця, активізуючи комплекс заступництва та дію механізму позитивного психологічного резонансу. Листи з особистим підписом політика, хоча багато хто підозрює тут імітацію, ефективно приєднують аудиторію до нього.

Відмітимо й відомий прийом “чорної пропаганди” для боротьби з конкурентами під час передвиборного марафону. От один типовий приклад “чорної пропаганди”, що була використана під час передвиборної кампанії 1999 року: супротивники одного з кандидатів у депутати Держдуми від Єкатеринбурга, власника великого універмагу, у людних місцях міста роздали велике число запрошень від імені хазяїна відвідати його магазин і купити товари зі знижкою в 20 % (подарунок виборцям від багатого кандидата!) Такого подарунка він зробити не міг, і тяжкі пояснення з розпаленими покупцями, та й уся ця історія не поліпшили його іміджу.

Оскільки **емоційна сфера людської життєдіяльності** є найбільш древньою і сугестивною, то загальна принципова установка в маніпуляції масовою свідомістю полягає в попередньому “розкачувані” емоційної сфери. Головним засобом для цього слугує створення або використання кризових явищ, аномальних ситуацій (технологічна катастрофа, криваве насильство, акція терористів, ман'яка, релігійний або національний конфлікт, різке збідніння великих верств населення значний політичний скандал тощо), що робить потужний вплив на почуття людей.

Один із фундаторів сучасної соціології, К. Манхейм відзначав, що в моменти глибоких криз відбувається *блокування здорового глузду* – спроможності людини розумно судити про положення справ і діяти, виходячи з цього міркування. Необхідність обмірковувати й розуміти що відбувається перетворюється в цей час у непосильне навантаження, і людина намагається звільнитися від цієї необхідності, сховатися в сфері ірраціональ-

ного. Вона починає виявляти підвищений інтерес до окультизму, вивчати гороскопи, вірити астрологам, а її психологічний захист проти маніпуляції різко падає.

Багато досліджень присвячено *аномально високій сугестивності великих мас населення Німеччини після поразки в Першій світовій війні*. Масове збідніння і деморалізація призвели до патологічних змін суспільної свідомості і до незвичного легковір'я, що зробили німецький народ беззахисним проти найбільш грубої маніпуляції з боку фашистів. Навіть на благополучному Заході з метою підвищення ефективності маніпуляції поведінкою мас удаються до збідніння частини населення. Цю тезу можна проілюструвати подіями 1968 року в Європі. Як відреагувала правляча еліта на студентські заворушення 1968 року, які поставили під загрозу гегемонію буржуазної ідеології? Духовні запити молоді переростили можливості західної “індустрії уявлення”. Перед елітою у наявності було два шляхи: або піти назустріч зрослим запитам населення, зробити суспільство більш справедливим, або знизити, “придушити” ці запити, штучно створивши соціальні утруднення, тобто повернути “вправо” і перетворити частину суспільства в програмовану юрбу. Як свідчать подальші події, можна припустити, що було вирішено “придушити запити”. Дослідження масової свідомості у Франції 70-х років показали, що приблизно третина французів у своїх ціннісних орієнтаціях зрушилася до цинічного прагматизму, націленого на “виживання”. Дослідники назвали цей новий стиль життя, який опанував молодими городянами і розповсюдився у всіх соціальних прошарках, “лісним реалізмом”, заснованим на страху перед економічними негараздами й кризою, на відмові від творчих цілей.

Аналогічно, на початку 70-х років у США удалося впровадити в свідомість мас принцип: “не очікувати занадто багато від життя і задовольнятися тим, що є”. Для того, щоб знизити претензії і бунтарський дух певного прошарку населення, правляча еліта зумовила такий перебіг соціально-економічних подій (новий економічний курс одержав назву “рейгономика”), котрий призвів до утруднення життя пересічних громадян. Один із сту-

дентських лідерів США засвідчив, що у 60-ті роки було неважко бути ідеалістичним і виступати за соціальні зрушення; на відміну від цього теперішні студенти до смерті налякані своїм майбутнім: розміри погодинної реальної заробітної плати, досягнувши своєї вищої точки в 1972 році, потім стали зменшуватися і до 1987 року скоротилися на 60 %.

З метою маніпуляції масовою свідомістю використовуються й технології, що експлуатують почуття, які у сфері традиційної моралі осуджуються (ревнощі, страх, заздрість, ненависть, самовдоволення), і які легко активізувати, тому що звільнившись з-під табу власної свідомості й соціальних норм, вони дуже важко підлягають внутрішньому самоконтролю і виявляються особливо бурхливо. Менш бурхливо, але більш стійко проявляються шляхетні почуття, що спираються на традиційні позитивні цінності. У маніпуляції ефективно використовується природне почуття жалості і співчуття до слабого, беззахисного, потреба в заступництві. Загалом, можна сказати, що для маніпуляції свідомістю корисними постають **будь-які почуття**, якщо вони допомагають **хоч на мить відключити здоровий глузд** людей.

Особливо цінними в цьому відношенні постає найдавніше з почуттів – **страх**, що може стати чинником маніпуляції, коли, наприклад, розмір небезпеки, могутність “ворога” багаторазово збільшується. Тут слід відмітити “ядерний жах”, який багато років використовувався з маніпуляторною метою як у США та і у СРСР. Так на початку 50-х років експерти США вважали, що головну небезпеку для США складали вже не самі атомні й водневі бомби СРСР, а та паніка, що виникнула б у випадку війни.

Можна говорити про різні конфігурації страху в різних народів, знання яких полегшує маніпуляцію. Так, страхи японця і жителя Заходу багато в чому відмінні. Японцям не властиво боятися божої кари, оскільки у них практично відсутнє поняття смертного гріху як основного ірраціонального джерела страху в “культурі провини” Західного світу, на місці якої постає японська “культура сорому”, коли японці відчувають сильний страх, розгубленість перед “чужими людьми”, особливо якщо це може привести до втрати їхньої гідності. Страх ганьби такий сильний

в Японії, що тут дуже часті самогубства молодих людей через невдачі на вступних іспитах в університети.

Психологи, що вивчали феномен страхів під час Другої світової війни, дійшли висновку, що тоді американці відчували велику потребу в речах, які могли служити символом стабільності й безпеки, передбачуваності майбутнього, що отримало концептуальну оцінку у вигляді комплексу “бажання повернутися в дитинство”, символом якого була мати, котра надійно оберігає своє дитя від голоду, протидія якому постала у функції такого символу, як холодильник – гарантія того, що вдома завжди буде їжа, а тому спочинок і безпека. Звідси і феномен масового попиту на холодильники в США, який не підкріплюється ні економічними розрахунками, ані здоровим глуздом.

Отже, принципи маніпуляції масовою свідомістю пов’язані з роботою **уяви, уваги, пам’яті**. У цьому зв’язку К. Юнг писав, що якщо хтось уявить, що в нього є смертельний ворог і уб’є цього уявлюваного ворога, то останній стане жертвою простої уяви, яка тут матеріалізувалася у реальну річ, що іноді страшніша, ніж епідемії й землетруси.

Важливо, що через уяву маніпулятор може впливати як на мислення, так і на почуття. А максимальною вразливістю перед маніпуляцією виявляється чинник сполучення двох “гнучких” аспектів психічної діяльності – уяви і почуття. На такому сполученні базується один із найбільш потужних засобів впливу на суспільну свідомість – тероризм, значно підсилений ресурсами телебаченням, коли образ знівченої вибухом жертви може доводитися телебаченням буквально до кожної сім’ї, особливо коли цей образ “підставляє” на місце жертви самого телеглядача або його близьких. Це породжує бурю почуттів, які можуть бути вміло каналізовані в певне річище. Взагалі, саме на фоні фрустрації, страху, незадоволеності можна легко спрямувати увагу людини в потрібне річище, наприклад, на пошук “ворогів”. Отже, уява, підсилена засобами ЗМІ, розвиває сферу віртуальної, театральної реальності, формуючи “*суспільство спектаклю*”.

Так С. Г. Кара-Мурза пише, що усі люди сучасного світу стали немов би глядачами, затаївши подих спостерігаючими за

складними перипетіями захоплюючого спектаклю, а сцена – це весь світ, що відкривається, коли невидимий режисер втягує спостерігачів у масовки, а артисти спускаються зі сцени в зал, коли люди втрачають відчуття реальності. Можна навести приклад “оксамитної революції” у Празі 1989 р. Тоді ні демонстранти, ані поліція не бажали виявляти агресивність. Єдиний улов світового ТВ: поліцейський замахується дубинкою на хлопця, але не б’є! І раптом убивають студента, що значно прискорює революційні події, і “кривавий диктаторський режим” Чехословаччини відразу здається: “демократія заплатила молодим життям за перемогу”. “Неживе тіло” “забитого диктатурою студента”, яке під стрекіт десятків телекамер запихали в машину “швидкої допомоги”, зіграв лейтенант чеського КГБ. Усі в університеті, де навчався “вбитий студент”, переполошилися: там виявилось два студенти на ім’я і прізвище жертви. Кого ж з них убили? Зрозуміти було неможливо. Пізніше з’ясувалося, що жодного не було на місці: один перебував у США, інший, – десь у провінції. Спектакль був підготовлений кваліфіковано, але це вже нікого не хвилювало [1, 106 і сл.].

Можна говорити й про механізм **маніпуляції увагою**, де головне завдання полягає, з одного боку, в залученні (і утриманні) уваги людей до повідомлення маніпулятора, з іншого, – у відвертанні уваги від деяких сторін реальності або деяких частин повідомлення, тому що часто виявляється кращим *не брехати, а домогтися, щоб людина не звернула уваги на “непотрібну” правду*. Ця теза знаходить підтвердження у дослідженнях маніпуляції увагою, які проводилися в 60-ті роки в США й засвідчили, що *інформаційне повідомлення, спрямоване проти якоїсь думки або ідеологічної установки, виявляється більш ефективним, якщо в момент його трансляції відвернути увагу одержувача інформації від змісту повідомлення. Одночасно, у цьому випадку утрудняється осмислення інформації одержувачем і протидія їй завдяки логічним контрдоводам*. Так, в одній серії експериментів студентам були показані два невеличких фільми, де виголошувалась промова, яка переконувала глядача в тому, що студентські братерства шкідливі; в іншому фільмі та ж про-

мова давалася на фоні відеоряду, образ якого аж ніяк не був пов'язаний із текстом і відволікав увагу студентів від доказів, що містилися в промові. Результат дослідження свідчить про те, що у тих групах студентів, яких зміст промови істотно не торкався (ці студенти не належали до братерств), різниці в зміні їхньої думки після перегляду обох фільмів виявлено не було. З іншого боку, члени студентських братерств, які переглядали стрічку, піддалися впливу по-різному: більш вразливі до навіювання виявилися ті з них, хто дивився фільм з образами відеоряду, який відволікав їхню увагу.

В цілому з'ясувалося, що переконуючі повідомлення найбільш ефективні при помірних рівнях відволікання уваги, а психологічний опір навіюванню виявився сильним при відсутності відволікання (тому що при цьому одержувач інформації виявляє високий ступінь підозрливості щодо цілей оратора), але психологічний опір підвищується і при занадто сильному відволіканні (почуття підозри знову зростає).

Дослідження в області застосування телебачення засвідчили сплески уваги телеглядачів тоді, коли камера *віддаляється від центру події* (від артиста, музиканта, оратора) і починає повільно скочувати по публіці, *вихоплюючи великим планом* то одну, то іншу особу (за допомогою цього прийому увага утримується на головному об'єкті). Тут, як ми вважаємо, реалізується принцип асиметрії півкуль головного мозку людини.

В. Л. Деглін, вивчаючи особливості відображення світу півкулями головного мозку людини, і, зокрема, їх просторові характеристики, дійшов висновку, що обидві півкулі заломлюють простір хибним чином, однак помилки при цьому мають протилежний характер, коли лівій півкулі притаманно розширення простору, а правій – наближення окремих елементів до спостерігача. Тобто ліва півкуля прагне дистанціювати людину від елементів оточуючого світу, а права – інтегрувати людину в нього. Однак функціональна узгодженість півкуль, компроміс між якими, як пише В. Л. Деглін, приводить до “вирівнювання просторової деформації”, зумовлює адекватність сприйняття об'ємного простору на сітківці очей [10], коли об'ємне та площинне, котрі

є геометричними антагоністами (що демонструється дихотомією геометрій Евкліда та М.І.Лобачевського) гармонізуються та приводяться до загального сенсорного “знаменника”. Ось чому висмикування великим планом той або інший об’єкт активізує роботу правої півкулі, що, як вважають деякі дослідники, активна під час гіпнотичного трансу.

У цілому експерименти 60-х років підвищили ефективність маніпуляції в пресі і на телебаченні: газети розпочали застосування “калейдоскопічного” розташування матеріалу, розчинення важливих повідомлень плітками, суперечливими чутками, сенсаціями, барвистими фотографіями і рекламою, а телебачення стало по-новому компоувати відеоряд, точно підбираючи відтяжну увагу образів.

Варто відмітити, що сильною відтяжною дією володіють унікальні події – **безпрецедентні, неповторні, скандальні** (убивства, катастрофи, скандали), що активізують емоційну сферу людини, пов’язану з активністю правої (гіпногенної) півкулі головного мозку людини. За допомогою цих подій у людей вдається активізувати увагу до бажаного об’єкта, коли саме під прикриттям сенсацій політики поспішають “провернути” свої справи. Зілюструвати принцип маніпуляції увагою можна за допомогою такого прикладу: фірма майже потроїла свої прибутки завдяки новій рекламі її сорочок замість звичайного гарного усміхненого чоловіка у сорочку цієї фірми на рекламі був одягнений вовкуватий чоловік, кривий на одне око.

Механізм впливу на пам’ять реалізує процес відключення людської пам’яті, яка містить інформацію, пов’язану з її здоровим життєвим досвідом. Людина, що не пам’ятає нічого з історії свого народу, країни, сім’ї, як би випадає з цих спільностей і стає цілком беззахисною проти маніпуляції: якщо люди позбавилися реальності як зв’язаної неперервної сутності, то тепер вже будь-яку проблему можна сприймати хибно, поза реальним контекстом.

З іншого боку, людині завжди здається переконливим те, що вона запам’ятала, навіть якщо запам’ятовування відбулося в ході чисто механічного повторення настирливої пісеньки. На

цьому принципі базується пропагандистська діяльність і опрацювання суспільної думки пресою. Геббельс писав, що постійне повторення є основним принципом усієї пропаганди. Зараз це можна сказати й про сучасну рекламу.

Вивчаючи особливості функціонування сфери уваги, дослідники виявили наявність критичного часового розміру (“часовий обсяг пам’яті”): цілісне повідомлення повинне укладатися в проміжок від 4 до 10 секунд, а окремі частки повідомлення – у проміжки від 0,1 до 0,5 секунди, оскільки для того, щоб сприйняти інформацію, яка не укладається в 8–10 секунд, людина прикладає особливе зусилля, і повідомлення може бути відкинуто пам’яттю. Ось чому, якщо має місце маніпуляція у телепередачах, вони робляться таким чином, щоб довести відповідний текст до примітива, викидаючи з нього будь-яку логіку і зв’язаний зміст, замінюючи його асоціаціями, грою слів, нехай найпростішими метафорами. З іншого боку, інформація, що подається в короткі проміжки часу і не сприймається нашою свідомістю (не усвідомлюється нами), має тенденцію впливати на нашу підсвідомість. З цією метою повідомлення може дробитися і квантуватися за часом (при цьому беруться до уваги дані електроритміки нашого мозку). Тут використовується й ефект мимовільного запам’ятовування в цей момент: мимовільне запам’ятовування, “відлежавшись”, перетворюється спочатку в неясне, невизначене уявлення, а потім приходить у згоду зі свідомістю. Для того, щоб припинити цей процес, необхідно час від часу нагадувати людині початковий зміст твердження і причини, за якими воно було заперечено.

Маніпуляція увагою базується й на **техніці створення політичних міфів**, тому що міфічна картина світу пов’язана з роботою найбільш древніх, сугестивний шарів психіки (правої півкулі, яка сприймає та створює саме міфопоетичну картину світу [11]). Потрібно відзначити, що міф як такий практично невразливий і руйнується тільки іншим міфом, тому що він нечуттєвий до раціональних аргументів (які перероблюються лівою, абстрактно-логічною, раціональною півкулею мозку), його не можна

заперечити за допомогою силогізмів. Тут для опору міфам особливо значення має філософське (аналітичне) знання.

Особо потрібно підкреслити значення так званих світлих міфів, таких, наприклад, як **європоцентризм**, що можна назвати позначкою-ідеологією Заходу, тому що в його рамках розвиваються і конфліктуючі між собою ідеології (наприклад, лібералізм і марксизм), які виходять з однакової картини світу і тих самих постулатів щодо історичного шляху Заходу (євроцентризм). У свій час народи Росії й України виявилися особливо схильними цьому міфу, коли у свідомість мас насаджувалася думка про те, що нам варто інтегруватися в “світову цивілізацію як кращу з усіх відомих”. З цим міфом пов’язаний так званий **технологічний міф**, який твердить, що саме західна цивілізація створила сучасну культуру (філософію, право, науку, технологію), котра домінує у світі і визначає життя всього людства. За допомогою цього аргументу закликають до того, що земна цивілізація повинна піти шляхом розвитку західних наукових технологій та західного світобачення, які – це потрібно розуміти – відчужують людину від своєї внутрішньої природи в цілому. У цій смислової площині знаходиться й **міф про гуманізм і правову свідомість Заходу**.

Маніпуляція свідомістю базується і на “**почутті юрби**”. Х.Ортега-і-Гассет у книзі “*Повстання мас*” пише про те, що індивід, схильний стати людиною маси і влитися в юрбу, – це людина, вирощена у школі певного типу, що володіє певним складом мислення і живе саме в атомізованому сучасному суспільстві масової культури. Це людина, що легко відмовляється від почуття відповідальності. У цьому їй допомагають політики, що застосовують “натовптворення” як поведінкову технологію.

Фашисти прийшли до влади, зумівши на певний час перетворити розважливий німецький народ у юрбу – і вона ринулася в божевільний похід, забувши про совість, не зважаючи на здоровий глузд, не враховуючи наслідки. У молоді фашизм свідомо руйнував традиційні суспільні відношення. Мале місце викорінення природних для підлітків культурних норм, заборон, підпорядкування і поваги до старших. Була вироблена філософія за

назвою “а мені що за справа” або стиль “бродяги і фанфарона”, тобто хулігана. Наставники молодиків-фашистів заохочували вуличне насильство, ножі й кастети. А сам фіурер заявляв дещо на зразок: “Так, ми варвари, і хочемо ними бути. Це почесне звання. Ми омолоджуємосвіт”.

Можна говорити і про особливий вид юрби – **віртуальну юрбу**: населення розвинутих країн Заходу, вразливе до постійного впливу мас-культури і телебачення, перетворюється у величезну віртуальну юрбу, що, знаходячись біля телевізорів та моніторів комп’ютерів, слідує за лідерами і пророками, *не вступаючи з ними в діалог*.

Для того, щоб проілюструвати суть атомізованого існування сучасної людини, наведемо слова К. Ясперса, який писав, що “внаслідок уподібнення всієї життєвої діяльності роботі машини, суспільство перетворюється на одну велику машину, що організує все життя людей. Усе, що задумано для здійснення якоїсь діяльності, повинно бути побудоване за зразком машини, тобто повинно мати точність, окресленість дій, бути продиктованим зовнішніми правилами... Усе, пов’язане із щиросердечними переживаннями і вірою, допускається лише за умови, що воно корисно для мети, поставленої перед машиною. Людина сама стає одним із видів сировини, що підлягає цілеспрямованому опрацюванню. Тому те, що раніше було субстанцією цілого і його змістом – людина – тепер стає засобом. Видимість людяності допускається і навіть потрібна, на словах вона навіть проголошується головним, але, як тільки мета того потребує, на її найбільш рішучим чином посягають. Тому традиція тою мірою, якою у ній кореняться абсолютні вимоги, знищується, а люди у своїй масі уподібнюються піщинам і, позбавлені коренів, можуть саме тому бути використані щонайкраще” [цит. за: 1, 143].

Маніпуляція виявляється найбільш ефективною, коли вдається ізолювати людину від того або іншого небажаного впливу, тотально впливаючи на неї певною інформацією. Тут може створюватися *ілюзія плюралізму каналів інформації*, коли має місце видимість різноманіття засобів масової інформації, коли

може організовуватися навіть радикальна опозиція джерел інформації, що, проте, обмежує свою боротьбу з режимом питаннями, які прямо не торкаються суті головних програм маніпуляції. Тут можна говорити про практику **добору і просювання інформації**: у західних засобах масової інформації, наприклад, практично відсутня серйозна інформація про Азію. Звіди надходять повідомлення переважно екзотичного (місячний Новий рік, карате, китайська кухня), або огидного характеру (секс-туризм, проказа, малярія, тероризм, релігійне насильство, привселюдна страта торговців наркотиків).

Зупинимося на **ідеологічній війні** як особливому типі ідеологічної маніпуляції. М. Лассуелл у “Енциклопедії соціальних наук” (1934) відзначив важливу рису цієї війни: вона “діє в напрямку розірвання уз традиційного соціального порядку”. У наставлянні армії США “Ведення психологічної війни” наводяться визначення таких операцій, як: 1. “Біла” пропаганда – пропаганда, що поширюється і визнається інформаційним джерелом або його офіційними представниками. 2. “Сіра” пропаганда – вона спеціально не ідентифікує своє джерело. 3 “Чорна” пропаганда – видається за ту, що виходить з іншого джерела, ніж справжня.

Можна відзначити і **семантичну маніпуляцію**, коли має місце вплив слів, семантика яких піддається спрямованій зміні й перекрученню. Так під час війни США у В’єтнамі були розроблені методи побудови складних політичних евфемізмів, які є великими мовними конструкціями з точно обміркованими ефектами впливу на свідомість. Із мови були вилучені всі слова, що викликають негативні асоціації: *війна, бійка, зброя по знищенню живої сили*. Замість них були введені нейтральні слова: *конфлікт, операція, пристрій*. З 1965 року військові дії у В’єтнамі називалися в пресі “програмою умиротворення”: “одне село так завзято чинило опір умиротворенню, що зрештою було зруйноване”.

Отже, велике значення для маніпуляції має **телебачення** як засіб впливу на практично кожну людину, тому що воно входить у кожен будинок. Телебачення має властивість вилучати з

подій правду і як завгодно їх змінювати і режисерувати. Око телекамери, що може транслювати подію з максимальною правдоподібністю, перетворює її в “квазі-подію”, у спектакль: об’єктив камери діє таким чином, що змінює акценти і “вагу” подій і стирає межі між істиною і вимислом. Дослідження, які проводилися в США, показали, що все більша кількість людей (особливо дітей і підлітків), виявляється нездатною розрізнити такий спектакль і реальне життя.

У часопису “*Шпігел*” у свій час з’явилося повідомлення про замовлене Бі-Бі-Сі психологічне дослідження, суть якого полягала в тому, що відомий англійський політичний коментатор Робін Рей підготував два варіанти виступу на одну й ту ж саму тему. Один варіант був хибним, інший – вірним. Обидва варіанти передавалися трьома видами повідомлень: були надруковані в газеті, передані по радіо, показані в телепрограмі. Читачів, радіослухачів і телеглядачів попросили відповісти, який варіант вони вважають правдою (відповіли 31,5 тис. чоловік). Розрізнили правду і неправду 73,3 % радіослухачів, 63,2 % читачів і тільки 51,8 % телеглядачів. Висновок: **за самою своєю природою ТВ є таким, що правда і неправда в його повідомленнях практично нерозрізнені**: в експерименті біля половини телеглядачів прийняли неправду за правду, але це значить, що таке ж число людей прийняло правду за правду не тому, що розібралися в повідомленні, а випадково – як орел або решка. Тобто правду свідомо не розрізнив тут практично ніхто.

Комп’ютерні фірми “*Еппл*”, “*Інтел*” і “*Х’ютелл Паккард*” фінансували дослідження психологічних станів користувачів **Інтернет**. Наприкінці 1998 року його результати були опубліковані в часопису “*The American Psychologist*” і навіть у газеті “*Нью-Йорк Таймс*”. Висновки такі: щогодинне використання Інтернету на протязі тижня в середньому скорочує прямі особисті контакти користувача на 2,7 % і збільшує на 1% його “депресивний потенціал”. Віртуальні людські стосунки, що встановлюються через Інтернет, не дають користувачу тієї теплоти і підтримки, які виникають при прямих особистих контактах. У

такий спосіб використання Інтернету він посилює депресію й *ізоляцію* людини.

Відомий й експеримент, проведений одним із рекламних агенцій США, який полягав у опитуванні, де просили висловити думку про один законопроект щодо можливості зміни закону. Одну половину запитували: “чи вважаєте ви, що чинний закон варто змінити наступним чином...?” 60 % висловилися проти зміни закону. Іншу половину запитали: “Ви віддали б перевагу тому, щоб...?” – і далі давалася суть законопроекту. 70 % його підтримали. Різниця між двома запитуваннями була тільки в тому, що у другому було усунуте вираження “змінити існуючий закон”. Перша реакція розважливої людини на таку пропозицію – відкинути.

Розглянемо деякі з інших принципів маніпуляції масовою свідомістю.

Принцип замовчування мети, визнаними майстрами якого були якобінці під час Великої Французької революції: з усієї сукупності їхніх промов і текстів, що збуджували ненависть до старого режиму, абсолютно неможливо було “обчислити” той проєкт майбутньої життєбудови, який стояв за запереченням, оскільки якобінці намагалися свідомо замовчували свої наміри.

Принцип приниження проблеми, коли спостерігається підміна фундаментального, життєво важливого питання його другорядною, окремою стороною.

Принцип розсіювання енергії, а також відволікання уваги, який полягає в створенні цілого ряду конфліктів і спорів з питань, що на фоні головної проблеми яйця виїденого не варті, – ознака того, що йдеться про кампанія маніпуляції свідомістю.

Принцип когнітивного дисонансу. Інша важлива умова успішної маніпуляції – умовчання *термінів* “перехідного періоду”. У маніпуляції широко використовується добре вивчена в психології властивість людського характеру – продовжувати розпочату справу, не зупиняючись на половині шляху, навіть якщо розкрилися невідомі раніше перешкоди, які часто навіть збільшують рішучість людей рухатися у хибному напрямку.

Розглянемо **основні симптоми прихованої маніпуляції і правила поведінки реципієнтів**, що повинні знизити нашу вразливість впливу маніпуляторів [див. 1, 434–442]

Мова. Як тільки політик або диктор починає говорити “пташиною” мовою, використовуючи малотямкі слівця (наприклад, “ваучер”, “секвестр”, “конверсія”), значить можна сказати з великим ступенем вірогідності, що має місце певна маніпуляція: використовуючи незрозуміле слово, мають на меті придушити слухача фальшивим авторитетом “експерта”, або виконують роль шаманського заклинання, що має гіпноізуючий ефект.

Емоції. Якщо політик або диктор починає “давати” на почуття, то це “пахне” підступом.

Сенсаційність і терміновість. Це – технологія загальної дії, яка забезпечує “шум” і необхідний рівень знервованості, що підриває психологічний захист. Іноді створення штучного фона сенсаційності слугує якійсь конкретній меті, частіше усього для відволікання уваги.

Повторення. Це – головний засіб певної ідеологічної пропаганди. Якщо раптом починають щодня мусолити одну й ту ж саму тему, або вживати ті ж самі словесні комбінації, то можна дійти висновку, що тут щось “нечисто”. Як писав М.Є.Салтиков-Шедрин: “Горе, – думається мені, – тому місту, у якому на вулицях і в шинках без потреби скиглять про те, що власність священна; напевно в місті цьому має відбутися нечуване злодійство!”.

Роздрібнення. Якщо політик або допомагаючі йому ЗМІ дійсно бажають пояснити громадянам якусь проблему й одержати їхню свідому підтримку в якомусь питанні, то вони завжди викладають цю проблему в *цілісній* формі, хоча й стисло. Проблема можна уподібнити організму – у неї є передісторія (“батьки”), вона виникає і розвивається, знаходить “родину і нащадків” (пов’язані з нею або породжені нею проблеми). Політик, що маніпулює нашою свідомістю, подає нам замість цілісної проблеми її маленький шматочок, та й його розпоршує на частини, щоб ми не змогли осмислити ціле і *зробити вибір*.

Вилучення з контексту. Це ознака, що є однотипною з попереднім принципом маніпуляції. Вилучаючи проблему з реального контексту, не говорячи про важливі зовнішні чинники, маніпулятор заганяє нашу думку й наше тлумачення проблеми в потрібний йому “вузький коридор”.

Тоталітаризм (монополія) джерела повідомлень. Вірною ознакою маніпулятивного характеру повідомлень є можливо більш повне усунення небажаних джерел інформації і думок, що характеризує відсутність реального діалогу. Знаючи це, маніпулятори намагаються купити або виростити у власному колективі “підсаджених гусок”, що нібито “сперечаються” із маніпулятором.

Тоталітаризм рішення. Тут йдеться про саму формулу вирішення певної проблеми, що навіюється аудиторії (“Іншого не дано! Коней на переправі не змінюють!”). Сама суть реального життєвого процесу в тому, що ми йдемо звивистим шляхом, і на кожному кроці зустрігаємо перехрестя, розгалуження шляху. І ми маємо *свідомо робимо вибір*.

Змішання інформації та думки. Це є настільки грубим прийомом маніпуляції, що в європейських законах проти нього введені навіть обмежувальні норми. Людині, що приготувалася слухати повідомлення про факти, важко захиститися від думок, які диктуються їй паралельно з повідомленням про ці факти. Наприклад, вам говорять, що в метро Токіо хтось розприскав отруйну речовину зарин – і відразу висловлюється думка, що це зробили сектанти. А назавтра вже говорять: “сектанти, що розприскали отруйну речовину...”.

Прикриття авторитетом Коли як доказ на підтримку чисто ідеологічного або політичного твердження використовується думка особи, авторитет і повага якої завойовані в цілком іншій, не пов’язаній з цим твердженням сфері, то це – типова маніпуляція.

Активізація стереотипів. Завжди, почувши у фразі явну або приховану апеляцію до якихось укорінених у нас почуттів або психологічних чи світоглядних установок, варто швидко “про-

крутити” в розумі іпостасі свого “Я” (тобто свої соціальні ролі) і зважити на те, яку з них використовує ідеолог.

Некогерентність висловлень, їхня неузгодженість. Дана ознака досить легко виявляється на інтуїтивному рівні, коли людині слід прислухатися до свого здогового глузду та відчуті: “щось тут не так”, “кінці з кінцями не в’яжуться!”

Розглянемо **правила поведінки, що можуть знизити нашу уразливість впливу маніпуляторів.**

Усвідомлення реальної ситуації. Полягає в тому, що нам слід відчуті й усвідомити, що ми живемо в іншому світі, ніж раніше. Ми, образно кажучи, потрапили в “культурні джунгли”, де за нашою свідомістю йде полювання.

Скорочення контактів. Треба старатися бувати поза контактом із потенційним маніпулятором (“не ходити на збори нечесливців”).

Відхід від захоплення. Важливий етап маніпуляції – захоплення аудиторії її “приєднання”, екстаз. Як сказано в одному підручнику, “успіх маніпуляції неможливий без створення союзника в щиросердечному світі адресата”. Тут ефективним є такий простий прийом протидії, як переривання контакту, відхід на нього на деякий час. Навіть спритного маніпулятора спантеличує людина, що виглядає нетямующою і усе перепитує.

Зміна темпу. У програмі маніпуляції дуже важливим є темп. Маніпулятор досягає успіху, коли він випереджає процес мобілізації психологічних захистів організму, коли людині не вдається на свідомому рівні “схопити” сенс повідомлення. Тому таке велике значення в процесі маніпуляції мають сенсаційність й терміновість, “кавалерійська атака”. Тут слід збити цей ритм (“ранок вечора мудріший”). Це значить, що корисно переривати контакт, дати сирим думкам, почуттям і враженням “відлежати-ся”, щоб потім розпочати їхнє опрацювання “на свіжу голову”.

Відсіювання шуму. Маніпуляція успішна за умов “демократії шуму”, коли людину “бомбардують” потоком нікчемних повідомлень. Звідси висновок: отримавши повідомлення, у якому може бути прихована ідеологічна “контрабанда”, треба відфільтрувати шуми, які служать перешкодами у процесі обміркову-

вання цього повідомлення. Краще на деякий час узагалі вирватися з потоку повідомлень, щоб обміркувати одне з них.

Непередбачуваність. Ефективніше всього маніпулювати свідомістю людини, мислення якої відповідає чіткому і суворому алгоритму. Якщо ж воно петляє, виявляє незвичну логіку і призводить до *парадоксальних висновків*, підібрати до нього ключ досить важко. Маніпулятори Заходу завжди дуже важко знаходили підхід до дикунів, китайців, африканців. Негри вже два сторіччя живуть у США, але дотепер вони дуже мало “одомашнені”. Загалом, ефективним засобом відходу від захоплення й впливу маніпулятора є створення штучної непередбачуваності твоєї реакції (джерела інформації, засобу її переробки, логіки висновків, темпу взаємодії, типу висловлень і т.д.). Як писав К. Кастанеда, “коли ти непередбачуваний, ти невразливий”. Наприклад, можна постаратися свідомо затримувати або взагалі блокувати свої *автоматичні реакції*, тобто не дозволяти “грати” на своїх психологічних стереотипах.

Вимкнення емоцій. Більшість стереотипів, що використовують маніпулятори, сильно пофарбовані емоційно. Навчитися вимикати емоції та їх контролювати – значить звільнитися від більшої кількості маніпуляцій сучасного світу.

Діалогічність мислення. Маніпулятори намагаються перетворити нас у споживачів ідей, у вухо, що слухає, і розширену зіницю, позбавити відкритого діалогу, тому що він руйнує мару. Тому можна ініціювати внутрішній діалог, тобто вести уявний діалог, “розмовляти з самим собою”

Створення контекстів. Навчитися мислити і сприймати інформацію в різноманітних контекстах, протиставляючи цю спроможність одному з прийомів маніпуляції (що полягає в тому, що проблему прагнуть втиснути в штучно побудований контекст), – значить розвинути у собі один з механізмів протидії маніпуляції.

Створення альтернатив. Маніпулятор зазвичай прагне перервати діалог й висловити вигідне йому рішення як таке, що не має альтернативи. Такому типу взаємодії слід відразу чинити опір.

Вмикання здорового глузду, перехід на іншу позицію, навмисна зміна соціальної ролі. Тут можна стати на позицію мудрої (здорової) людини і запитати себе: а як би в такій ситуації діяли вона?

Пошуки кореня проблеми полягає в тому, що людині, яка є жертвою маніпуляції, слід перейти на більш глибокий рівень трактування проблеми, котра за цих умов може постати зовсім в іншому світлі.

Вмикання пам'яті, проекція в майбутнє (вихід із ситуації “тут і тепер”). Пам'ять і передбачення (рефлексія майбутнього) – це основа психологічного захисту проти маніпуляції, ось чому пам'ять і здатність до передбачення є одним із головних об'єктів руйнівних дій маніпуляторів, які застосовують цілий ряд технологій, щоб витравити в нас почуття історичного часу й помістити нас у “вічне дійсне”, нав'язуючи нам особливий, замкнутий *видовищний час спектаклю*.

Зміна мови полягає у відмові від мови, якою потенційний маніпулятор викладає проблему, полягає у неприйманні його мови, термінології понять. Переказати те ж саме, але іншими словами, уникаючи будь-яких ідеологічних категорій, переказати грубо і кострубатно, але в *абсолютних* поняттях, які можна трансформувати, перекласти в цілком земний, відчутний вигляд – “хліб”, “тіло”, “рідні”, “смерть” тощо, – це є досить ефективною протидією маніпуляції.

Роглянемо **НАУКОВУ КОНЦЕПЦІЮ ВПЛИВУ НА ІНДИВІДУАЛЬНУ ТА МАСОВУ СВІДОМІСТЬ**, яку ми розробляємо. Філософською аксіомою став висновок про те, що взаємодія – це перше, із чим зустрічається людина, яка розглядає матерію, що рухається. А процес взаємодії матеріальних форм завжди виявляє феномен їхнього взаємного впливу. Зрозуміти фундаментальний механізм цього впливу, – значить досягнути сутності нашого світу, а тому відповісти на багато животрепетних питань, що стоять на порядку денному сучасності, одне з яких – маніпуляція індивідуальної і масовою свідомістю у ідеологічних цілях.

Як писав фундатор кібернетики Норберт Вінер, у будь-якій системі найбільш активний її елемент, спроможний швидко змі-

нюватися і перебувати в найрізноманітніших станах, є домінуючим. А синергетика, наука про відкриті нелінійні нерівновісні системи і принципи самоорганізації матеріальних форм, підтверджує, що саме у своїй біфуркаційній точці, як стану надактивності і безкінечної розмаїтості можливостей, система спроможна залучати величезну кількість енергії, що може підвищити рівень її організації і значно прискорити еволюцію. Отже, розмаїтість і активність – от наріжні моменти як механізму ефективного впливу будь-якої системи на навколишній світ, так і процесу її внутрішнього удосконалювання.

Інформаційне суспільство неможливо уявити собі без маніпуляції, яка найбільш ефективно використовується в рекламі, функції котрої сьогодні значно ширші, ніж інформування споживачів про особливості тих чи інших товарів та можливості отримання певних послуг. Основна мета реклами (у вузькому розумінні) полягає передусім у формуванні психологічної установки на придбання певного товару (отримання певної послуги), іншими словами, – в маніпулюванні поведінкою людини шляхом використання психологічних технологій. Цікаво, що і конкуренція між виробниками у сучасному західному світі перемістилась в основному із сфери підвищення якості продукції у площину її реклами.

Доречно відзначити, що сучасні технології маніпуляції використовують два типи сугестивного впливу на людину, які ми називаємо *сенсорно-психологічним та поведінково-ситуативним*. Розглянемо їх.

I. Сутність **сенсорно-психологічного впливу** полягає у використанні сенсорних подразників для формування відповідних психологічних установок. Пояснити сутність формування психологічних установок сугестивного забарвлення можна на основі концепції функціональної асиметрії діяльності півкуль головного мозку людини. Як відомо, підсвідома сфера людської психіки пов'язана з функціонуванням правої, а її свідомість – з роботою лівої півкулі [12]. Є докази того, що в стані трансу, зокрема гіпнотичного, активною є переважно права півкуля [13]. Саме вплив на “правопівкульову” психіку формує певні психо-

логічні установки у людини поза контролем з боку її свідомості, зокрема спрямованість на придбання того чи іншого товару.

Можна констатувати, що будь-яка інформація, яка сприймається і при цьому не усвідомлюється людиною, може виступати у ролі сугестора певного типу. Тонкі невліпові подразники здатні виступати в якості сугестивного фактору. Інформація, яка використовується в процесі маніпуляції індивідуальної і масовою свідомістю і яка звернена до нашої свідомості, може дублюватися впливом на праву півкулю, що перетворює цю інформацію на засіб сугестії, формуючи певну психологічну установку. Сказане добре ілюструється загальновідомим прикладом про 25-й кадр кінофільму, який “вкраплюється” серед інших 24 кадрів і не усвідомлюється глядачами, впливаючи на їх підсвідомість, а тому й на поведінку.

Ефект 25 кадру (або “кадру-невидимки”) виявляється не тільки в площині видео-, але й аудиоряду. У сфері цифрової технології опрацювання звуку використовується принцип звукових зрізів, або принцип квантування звук в часі (мінімальна частота – 44100 зрізів на секунду, що, сприймається людиною як безупинне звучання). Зрозуміло, що в такий аудиоряд поданий як набір звукових зрізів, можна, за принципом ефекту 25 кадру, внести будь-яку звукову інформацію сугестивного характеру. Особливо гостро проблема відео- і аудиосугестії стосується дітей-телеглядачів, яким притаманна підвищена сенситивність.

Інтерес тут також представляє аналіз феномена “викликаних потенціалів” головного мозку, діяльність якого супроводжується біоелектричною активністю, що характеризується визначеними частотними параметрами (найбільше відомі ритми мозку від одного до декілька десятків коливань на секунду). Феномен “викликаних потенціалів” (біоелектричних коливань, що виникають у нервових структурах у відповідь на подразнення рецепторів або ефекторних шляхів) може використовуватися в технологіях сугестивного впливу на людину за принципом зворотного зв'язку. Суть цього впливу полягає в тому, що ті або інші психічні стани супроводжуються біоелектричною активністю мозку, що описується певними частотними характеристиками. Вони

можуть бути відтворені із сугестивною метою за допомогою специфічних інформаційних носіїв, сприйманих будь-яким аналізатором почуттів.

Потрібно сказати, що “кадр-невидимка” може бути позбавлений зорової інформації, тобто бути абсолютно чорним. У такий спосіб може імітуватися світлове мигтіння на дискотеці, коли в зйомку урізуються чорні кадри на білому сюжетному фоні. Частоти коливання яркісного сигналу при цьому можуть збігатися з ритмами нейронної активності головного мозку людини, впливаючи на неї певним чином. Так у 1997 році в Японії від перегляду невинного з точки зору сюжету мультфільму біля 700 дітей і чимало дорослих потрапили в лікарні з епілептичними випадками.

Відома й інша сугестивна відеотехнологія на стандартний телевізійний сигнал може бути накладене нове зображення, наприклад, геометрична фігура, що біжить по екрані і виписує концентричні кола настільки швидко, що людина на свідомому рівні її не помічає. Якщо людина встигає неусвідомлено схопити поглядом цю геометричну фігуру, то гра концентричних кіл її може заморозити. Тут спостерігається ефект поєднання сигналів на свідомому і підсвідомому рівнях сприйняття, що може “сугестувати” інформацію, яка сприймається на свідомому рівні.

Тут можна навести й приклад використання методу навчання іноземних мов І. Давидової. Він використовує інформацію, що записана на магнітофонній плівці та подається слухачам. Дана інформація розподіляється серед двох каналів: вербального (частота звуку тут є оптимальною для сприйняття) та екстравербального (частота звуку тут вище порогу вербального сприйняття – понад 20 тис. герц). В межах вербального каналу інформація, яка подається, сприймається на рівні нормального сенсорного порогу слухового аналізатора. В межах екстравербального каналу інформація, що подається, сприймається на рівні, близькому до надпорогових відчуттів та виступає у зв'язку з цим у вигляді фактора, що сприяє включенню механізмів сугестії. Ми вважаємо, що тут діє правило: те, що сприймається критично, на рівні лівопівкульової рефлексії, як правило, не може поставати

ти як навіювання. Те ж, що сприймається некритично, на рівні правої півкулі мозку людини, може виступати сугестивним фактором. Не є секретом, що звук, поданий з екстравербальною частотою, а також звук, що позбавлений вербальної “конфігурації”, який не може нести вербальної (лівопівкульової) інформації, спричиняє сугестивний вплив на людину. У зв’язку з цим можна навести дані, які доводять, що інверсована мова (тобто мова, котра записана на магнітофонну плівку та відтворюється у зворотному порядку) може сприйматися людьми на підсвідомому рівні та справляти на них сугестивний вплив, спричинюючи деякі несподівані, але наперед програмовані реакції. Існує думка, що ряд відомих поп-груп використовує цей феномен, закликаючи своїх фанів до сатанізму, споживання наркотиків тощо [14].

Таким чином, суть методу І. Давидової, який може використовуватися у маніпуляторних технологіях, полягає в тому, що людині пред’являється інформація на двох рівнях: на вербальному, де вона сприймається лівою, переважно вербальною півкулею [15, 140], та на рівні екстравербальному, підсвідомому, де інформація сприймається, головним чином, правою півкулею, функції якої пов’язані зі сферою підсвідомого [16] (де ця інформація виступає як сугестивний чинник, як “керівництво до дії”). Ось чому спеціальний високочастотний сигнал (“subliminal message”), котрий подається по екстравербальному каналу, може виступати у якості активізатора механізмів підсвідомого відображення та освоєння дійсності. При цьому даний високочастотний сигнал, як ми вважаємо, “віддзеркалює”, модулює вербальний сигнал, що подається на вербальному рівні і який, таким чином, може сприйматися некритично, що сприяє його засвоєнню.

Треба також сказати, що інформація, що надходить до нас ззовні, тим краще буде засвоюватися (а тому і впливати на нас), чим ширший канал її сприйняття, чим більше аналізаторів включаються у процес її переробки, що пояснюється фактором синестезії [17], при якій органи чуттів функціонують спільно, виявляючи явище синергії. Синергізм тут, в певній мірі, є фено-

меном синхронного, сумісного функціонування тих чи інших систем організму, коли виявляється синестезичний ефект, специфічні характеристики якого принципово інші, ніж характеристики окремого функціонування цих систем. Якщо синхронна робота органів чуттів виявляє ефект синергізму, то постає питання про “алгоритми” цієї синхронності. Ми вважаємо, що вони виводяться із особливостей функціонування півкуль головного мозку людини. Виявляється, що права півкуля віддає перевагу гарячим, а ліва – холодним кольорам [18]. Окрім цього, слова, що відносяться до різних граматико-мовних категорій, по різному сприймаються півкулями [19]. Відмічається, що дієслова просторічного типу (“бовкнути”, “поцупити”) ліпше сприймаються лівою півкулею. Дієслова тілесної “модальності” (“мерзнути”, “нюхати”) – правою півкулею. Дієслова, що відображають дії (“їхати”, “мити”) – сприймаються однаково обома півкулями. Просторово-часові прикметники (“довгий”, “задній”, “протяжний”) краще сприймаються правою, а відносні (“водний”, “рибний”, “кінний”) – лівою півкулею. Домінування лівої півкулі виявляється при пізнаванні лексем, що відіграють важливу роль у синтаксичному оформленні висловлювань, при впізнаванні абстрактних слів, які характеризуються малим ступенем образності та широкою полісемією. Перевага правої півкулі виявляється у випадках упізнавання повнозначних слів, що пояснюється більшою мірою їх конкретності, образності та вузьким набором значень, які стоять за ними [19].

Окрім цього, права півкуля краще сприймає ліве, а ліва – праве зорове поле людини [20]. При цьому числа, букви, слова, символи ліпше сприймаються при їх пред’явленні в праве поле зору [21], в той час коли предмети, образна інформація – при їх пред’явленні в ліве поле зору. Слід відмітити ще одну закономірність: права півкуля спрямована на сприйняття мелодичного аспекту музичної та вербальної інформації, а ліва – на сприйняття її ритмічного малюнка [22].

Таким чином, слова та взагалі вся аудіовізуальна інформація, що використовується у процесі маніпуляції індивідуальної та масовою свідомістю, може бути проаналізована з позиції її

належності до “правопівкульового” чи “лівопівкульового” інформаційного ряду. Лівопівкульову інформацію з метою створення сугестивного впливу доцільно дублювати подразниками правопівкульового ряду: мелодійною музикою, гарячою кольоровою гамою, а її графічне зображення слід розміщувати в лівому просторі зору (на лівому боці телевізійного екрана).

Особливій ролі звуку приділяли багато уваги лінгвісти [23, 90]. Один з напрямків лінгвістики, *звуковий символізм*, який був предметом вивчення ще Платона та Ломоносова, показує, що кожен звук має певне самостійне значення. Зв’язок матеріальної оболонки слова зі змістом давньогрецькою школою стоїків пояснювався принципом наслідування звуків. Платон у “*Кратилі*” писав, що мовний колектив може обирати ім’я предмета, але при цьому свобода вибору обмежується властивостями предмета і властивостями звуків мови. Тут можна говорити про те, що “швидкі” предмети позначаються іменами, які містять “швидкі” звуки, “тонкі” предмети – іменами, в яких наявні “тонкі” звуки і т.д. М. В. Ломоносов в “*Кратком руководстве к красноречию*” відмічав, що часте повторення звуку (букви) “А” сприяє зображенню чудовості, великого простору, глибини та висоти. Звуки ж “Е”, “И”, “Ю” надають зображенню ніжності та ласкавості. Слід сказати, що символічними властивостями володіють різноманітні феномени зовнішнього світу: малюнки, скульптура, кольори, рухи людського тіла, звуки. Наші голосові органи виробляють ті ж символічні рухи, що і частини нашого тіла. Так ми збільшуємо ступінь відкритості рота для того, щоб показати щось велике, і зменшуємо її задля показу малих розмірів чогонебудь [24; 25].

Сучасні вчені, що простежили вживання звуків у поезії на різних мовах, виявили певні закономірності (коли, наприклад, сонорні звуки “М” і “Н” рідше зустрічаються у “агресивній” поезії, ніж у “ніжній” [26]). Крім того, символіка звуків здебільшого не усвідомлюється носіями мови [27] та має певну смислову мотивацію [28], виступаючи сугестивним чинником людської поведінки.

А. П. Журавльов і інші автори [29; 30] переконливо демонструють мотивованість мовних знаків. Цілий ряд вчених присвятили свої дослідження звуко-кольоровим відповідностям [31; 27; 28]. О. А. Шулєпова співставила сприйняття англійських звуків англійцями та росіянами. Вона дійшла висновку, що більшість звуків оцінені англо- та російськомовними інформантами ідентично [див. 32, 64]. Принципи символічної лінгвістики використовує сугестивна лінгвістика, що вивчає особливості сугестивного впливу мови на людину [32]. Розуміння конкретного сенсорно-сміслового навантаження звуків мови відкриває широку перспективу для розробки технологій маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю.

Отже, можна говорити про наявність прихованої семантики в сфері вербальних та невербальних звуків [33]. Зображення також мають подібну характеристику, оскільки люди, як свідчать дослідження, дають схожі набори якостей при характеристиці зображень, коли геометричні фігури виявляються такими, що наділені жорстко зчепленими комплексами властивостей, які реалізуються як емоційно-оцінюючі властивості [34, 108]. Цікаво, що гештальтпсихологія вважає: сенс та значення речей сприймаються таким же чином безпосередньо, як їх колір. Значення предмету “написано” на його “обличчі” [35, 204].

Звук є основним культурним і техногенним фоном життя людини. Зрозуміти суть впливу звука – це значить багато в чому розібратися в проблемі впливу як такого.

За своїм визначенням, звук – це пружні хвилі, що поширюються в різноманітних середовищах. Вплив звуку, що характеризується різноманітними параметрами, на стан живого організму досліджується фізіологами і використовується в медицині.

Про вплив звуку на людину було відомо завжди. На Сході вважається, що світ був створений за допомогою фундаментальної вібрації “ОУМ”. У біблійному розумінні звук, слово також знаходиться біля джерел створення світу. “На початку було Слово, і Слово було в Бога”, – говорить в першому розділі Євангелія від Іоанна. Уся міфологія побудована на іменах, тобто звуковому вираженні форми. У більшості культурно-історичних

традицій між ім'ям і змістом постає тотожність. Існує паралель між вченням про Логос у старогрецькій філософії і староіндійських теоріях слова.

Всі найдавніші вчення земних цивілізацій містять у собі накопичений тисячоріччями досвід впливу звуків і зокрема музики на тварин, рослин і людей. Мудреці стародавності поклонялись Єдиній силі Душі, Мелодії і Пісні. Більшість древніх єгиптян культивувало музичні мистецтва і добре розуміло їхній вплив на людський дух. Музика застосовувалася при храмах для лікування нервових розладів.

У древній Греції Піфагор досліджував музичний лад і сформулював його в законі октав. Піфагор заснував науку про гармонію сфер, утвердивши музику як точну науку. Відомо, що піфагорійці користувалися спеціальними мелодіями проти ярості і гніву. Вони проводили заняття з математики під музику, тому що помітили, що вона благотворно впливає на інтелект. Платон, великий філософ стародавності й послідовник вчення Піфагора, вважав музику головним засобом виховання гармонійної особистості. Філософ дуже серйозно ставився до добору мелодій для прослуховування населенням. Наприклад у праці “*Закони*” Платон розглянув вплив музичних мелодій на людину. Аристотель також вважав, що за допомогою музики можна певним чином впливати на формування людини і що музика спроможна робити відомий вплив на етичний бік душі.

Історія зберегла відомості про те, що багато історичних постатей користувалися прийомами музичної терапії. Цар Давид своєю грою на арфі вилікував від депресії царя Саула. Ескулап гоїв радикуліт голосними звуками труби, повертав божевільним розсудливість. До музики, як до рятівниці, зверталися старозавітний музикант Імхотеп, єгипетський жрець Шебут-м-Мут. Великий лікар стародавності Авіценна називав мелодію немедикаментозним засобом лікування поряд із дієтою, запахами і сміхом. У III в. до н.е. у парфянському царстві був створений спеціальний музично-медичний центр. Тут музикою гоїли від туги і душевних переживань.

Цікаві результати отримані в дослідженнях музики народів Сходу. Відомо, що у китайців, індусів, також як і у древніх єгиптян, усе звуки в природі, а тому й музика як така знаходилися в прямому зв'язку з астрономією і математикою, тобто з планетами, знаками зодіаку, із сонячним і місячним плином і з числами.

У Індії існує Самма-Веда, одна з чотирьох Вед, що складається зі співів (раг). Індійські раги, яких нараховується близько 3500, здійснюються в суворо визначений час доби і року, оскільки психофізичний стан людини, що викликається рагою, повинен, як вважалося, відповідати конкретній ситуації, яка складається у природі і космосі.

Вважалося, що Всесвіт “звучить”, але звичний людський слух не уловлює небесних звучань, їх відтворює музика – відбиток й відлуння космічної гармонії. Людина, як частка Всесвіту, настроюючись за допомогою прекрасних мелодій на гармонійні звучання Космосу, здобуває, як пишеться у древніх трактатах, духовні сили і фізичне здоров'я. До цього розуміння музики поступово приходять і сучасна наука. Починаючи з ХІХ сторіччя вона за допомогою експериментальних досліджень нагромадила чимало цікавих відомостей про вплив музики на людину і живі організми. Інтенсивно вивчався вплив музики в останні десятиліття ХХ сторіччя. Експерименти ведуться в декількох напрямках: вплив окремих музичних інструментів на живі організми; вплив музики великих геніїв людства; індивідуальний вплив окремих творів композиторів вплив на організм людини традиційних народних, а також сучасних музичних напрямів. Поступово накопичуються наукові дані, що підтверджують знання древніх про те, що звук, та зокрема музика – наймогутніше джерело енергій, які впливають на людину. Ще в ХІХ сторіччі І.Догель установив, що під впливом музичних звуків як у тварин, так і у людини змінюються кров'яний тиск, частота скорочень серцевого м'яза, ритм і глибина подиху. Відомий російський хірург академік Б.В.Петровський використовував музику під час складних операцій: відповідно до його спостережень під впливом музики організм починає працювати більш гармонійно. Видатний психоневролог академік В.М.Бехтерев

вважав, що музика позитивно впливає на подих, кровообіг, усуває втому і надає фізичну бадьорість. З 1969 року у Швеції існує музично-терапевтичне товариство. завдяки співробітникам якого усьому світу стало відомо, що звуки дзвону, які містять у собі резонансне ультразвукове випромінювання, за лічені секунди вбивають тифозні палички, збудників жовтухи і віруси грипу, що під впливом певних типів музики прискорює своє прямування протоплазма клітин рослин.

У московському центрі “*Ейдос*” музикотерапія використовується для лікування цукрового діабету. Було встановлено, що між рівнем цукру в крові і психічним станом існує прямий зв'язок. Таким чином, змінюючи і регулюючи свій психічний стан, людина може змінити рівень цукру в крові. Тут велике значення мають аудіокасети з записом звуків природи: шуму прибою, співи птиць, рокоту океанських хвиль, розкотів грому, шуму дощу. Вчені з Гетингемського університету в Німеччині провели цікавий експеримент: випробували на групі добровольців ефективність засобів для сону і магнітофонні записи колискових пісень. На подив спеціалістів, мелодії виявилися набагато ефективніше медикаментів: сон після них був міцним і глибоким.

Особлива увага, як уже відзначалося вище, приділяється впливу музики великих геніїв-класиків і взагалі класичної музики на живі організми. От лише деякі спостереження. Творець музичної фармакології американський учений Роберт Шофлер радить з лікувальною метою слухати всі симфонії Чайковського й увертюри Моцарта, а також “*Лісового царя*” Шуберта, оду “*До радості*” Бетховена. Р. Шофлер підтверджує, що ці твори сприяють прискоренню видужання. Вчені із Самарканда дійшли висновку, що звуки флейти-піккало і кларнета покращують кровообіг, а повільна і не голосна мелодія струнних інструментів знижує кров'яний тиск. На думку французьких учених, “*Дафніс і Хлоя*” Равеля може бути прописана особам, що страждають на алкоголізм, а музика Генделя “стабілізує” поведінку шизофреніків. Класична музика прекрасно впливає на формування кісткової структури плоду. Під звуки гармонійної музики дитина, що

перебуває в лоні матері, буде гармонійно духовно і фізично розвиватися. Музичні вібрації впливають на весь організм, вони благотворно впливають на кісткову структуру, щитовидну залозу, масажують внутрішні органи, досягаючи глибоко лежачих тканин, стимулюючи кровообіг. Слухаючи окремі класичні твори, вагітні жінки виліковуються від серечно-судинних захворювань, різноманітних нервових розладів. Особливо рекомендується слухати майбутнім мамам твори Моцарта. Спеціалісти вважають музику Моцарта феноменом в області впливу музики на живі організми. Відомо й про позитивний вплив музики Моцарта на людський інтелект. У свій час Гете відзначав, що йому завжди працюється краще після прослуховування скрипкового концерту Бетховена.

Останнім часом з'явилася множина музичних напрямків і більшість із них, відзначають дослідники, діють руйнівним чином на живі організми. Якщо класична музика прискорює зростання пшениці, то рок-музика – навпаки. Якщо під впливом класичної музики збільшується кількість молока у матерів, що годують, то під впливом рок-музики воно різко знижується. Взагалі, рослини і тварини віддають перевагу гармонійній музиці. Наприклад, дельфіни з задоволенням слухають класичну музику, особливо Баха; почувши класичні твори, акули збираються з всього океанського узбережжя (що мало місце під час одного експерименту); рослини і квіти під класичну музику швидше розправляють свої листи і пелюстки. Під звуки ж сучасної рок-музики корови лягають і відмовляються їсти, рослини швидше в'януть, а людина захарачує свій життєвий простір хаотичними вібраціями.

Західні медики ввели у свій лексикон новий діагноз – “музичний наркоман”. Американські лікарі на чолі з ученим Р.Ларсеном підтверджують: повторюваний ритм і низькочастотні коливання бас-гітари сильно впливають на стан спинномозкової рідини, і як наслідок, на функціонування залоз, що регулюють секрети гормонів; істотно змінюється рівень інсуліну в крові. Отримані результати руйнівного впливу на людський організм надголосних звуків. Подібну музику спеціалісти називають

вають “музикою-убивцею”, “звуковою отрутою”. Швейцарські вчені довели, що після рок-концерту слухачі, що побували на ньому, реагують на подразники в 3–5 разів гірше, ніж звичайно. Професор Б.Раух підтверджує, що прослуховування рок-музики викликає виділення так званих стрес-гормонів, які стирають значну частину інформації, що зберігалася, у мозку.

Розглянемо деякі аспекти *психології суб’єктивної семантики*, яка містить багато інформації, котра допомагає осмислити проблему ідеологічної сугестії [34]. Експерименти, що були проведені з виявлення “актуальних координат досвіду”, дозволили дійти висновку, що візуальні об’єкти (які репрезентовані у геометричних формах) зовнішнього середовища стійко і інваріантно характеризуються людьми, які при цьому використовують вербальний спосіб описання цих об’єктів. Даний феномен виявив “комплекси перцептивних універсалій”. При цьому дослідники не виключають існування словників візуального досвіду – кінцевих систем візуальних образів, що дозволяють стійко інтерпретувати і класифікувати всі (!) об’єкти зовнішнього світу [34].

Більше того, виявилось, що вербальні характеристики малюнків, які були подані людям, що брали участь у експерименті, можуть бути дешифровані іншими людьми, які за цими характеристиками (списком властивостей) здатні побудувати (відновити) зображення, що є близьким до витокового. Все це свідчить про те, що у людстві наявні стійкі комплекси уявлень про змістовні властивості геометричних фігур, таких, наприклад, як коло, сніжинка та ін. Подібно до того, як звуки людської мови (як показали спостереження у сфері звукового символізму), змістовно мотивуються, так само і окремі візуальні елементи середовища отримують подібну ж мотивацію і можуть бути оцінені у рамках вербальних описів, які вкладаються у шкали “сила-слабкість”, “доброта-жорстокість”, “стан ситості та голоду” та ін. Змістовне мотивування зовнішніх стимулів характерне не лише для звуко-візуального, але й для тактильного аспекту сприйняття інформації. При цьому зображення характеризується у першу чергу не за їх специфічними властивостями (такими,

наприклад, як круглоконцентрованість, розірваність та ін.), а виходячи з їх емоційно-оцінювального (правопівкульового) компоненту взаємодії з зовнішнім середовищем, коли геометричні форми можуть характеризуватися як “добрі” та “злі”, “спокійні”, “лагідні” тощо.

Тут можна стверджувати й про зв'язок звуку з кольором, який також може впливати сугестивним чином. Суттєво, що перехідні півтони, що є нечітким, “сутінковим” вираженням кольорової гами, співвідносяться, як ми вважаємо, з функціями правої півкулі і тому мають сугестивний вплив. Цей феномен використовують експресіоністи.

О.Р. Лурія повідомляє про експерименти Г. В. Гершуні, результати яких “відкривають для наукового пізнання “коло підсвідомих явищ”. Йдеться про фіксацію нашими зоровими та слуховими рецепторами таких мікрозмін об'єкта, які не потрапляють в поле чіткого усвідомлення. Їх аналіз робиться пізніше і підсвідомо. В результаті чого зміни, що фіксуються суб'єктивно, оцінюються як “інтуїтивно пізнані” [36, 87–88].

Для того, щоб поглибити розуміння феноменів, що нами розглядалися, слід залучити концепцію функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини, які виступають своєрідним психосоматичним фокусом її організму [37, 44–53, 138]. Як ми вже відмічали, права півкуля є субстратом підсвідомої, а ліва – свідомої психічних сфер людини. Крім того, деякі дослідники вважають, що у стані гіпнотичного трансу активною є переважно права півкуля, яка має більшу генетичну зумовленість на відміну від лівої та є більш древньою в філо- та онтогенетичному розвитку. Все це свідчить про те, що вплив на правопівкульову психіку здатний формувати певні психологічні установки.

Особливості функціонування півкуль мозку виявляють досить просту сенсорно-когнітивну схему сприйняття світу, коли все “континуальне” сприймається переважно правою, а все “дискретне” – лівою півкулею. При цьому у поле аналізу можуть потрапляти практично всі елементи оточуючої дійсності, такі як ідея, звук, запах, колір, форма, рух тощо.

Отже, якщо правопівкульова інформація сприймається у якості сугестії (принцип позитивного зворотного зв'язку), то лівопівкульова інформація, особливо коли вона репрезентується як вербально-логічна, виявляється критико-аналітичною, рефлексивною (принцип негативного зворотного зв'язку) в тому розумінні, що вона існує у вигляді суб'єкт-об'єктних опозицій, тобто ґрунтується на законах логіки, таких як закон виключного третього (“чи – чи”). Тому будь-яке твердження чого-небудь тут в прихованому вигляді несе в собі заперечення чогось іншого. Принцип заперечення, у свою чергу, виявляє вибірковість поведінки та актуалізацію волі, що діє за правилом негативного зворотного зв'язку, “від протилежного” (П. В. Сімонов). Тобто воля є не чим іншим, як “демоном протиріччя”, чи заперечення, що є когнітивною основою для формування межі між позитивними та негативними моментами дійсності, а це, у свою чергу, дозволяє людині відокремити внутрішнє від зовнішнього, Я від не-Я та сформуванню особистісний принцип егоцентризму, який кристалізується, як бачимо, саме на базі знаково-вербального, лівопівкульового аспекту людини.

Лівопівкульова інформація тим більше буде викликати негативно-критичний відгук у людини, чим більше у неї розвинутий лівопівкульовий (шизотимний) початок психіки. Тому суто лівопівкульова (усна чи письмова) інформація має тенденцію зустрічати опір у значної частини дорослого населення. Ось чому деякі рекламні щити прямо не закликають до купівлі певного товару знаково-вербальним чином. Вони містять зображення товару, що рекламується, на фоні тверджень чи закликів, які, здається, прямо не пов'язані із зображеним товаром. Наприклад, на щиті, якій рекламує сигарети, міститься зображення молодих людей у сусідстві з великою сигаретною пачкою та фразою “*лови момент*”, смисл якої прямо не пов'язаний з товаром, що рекламується. А традиційна фраза, котра тут подається “*Міністерство охорони здоров'я попереджає: паління шкідливе для вашого здоров'я*” виявляється такою, що несе лівопівкульове критико-аналітичне значення і викликає опір (!), тобто не виконує свого призначення.

Другий важливий момент технології впливу на індивідуальну і масову свідомість пов'язаний з *принципом сенситивності*. Сенситивні (критичні) періоди (чи “нормальні кризи розвитку”), де створюються базові психологічні установки людини, співвідносяться з явищем “соціального переходу”, який в етнографічному плані реалізується в обрядах ініціації [38, 478]. Сенситивні періоди виявляються в моменти різкої зміни певного режиму життєдіяльності людини (під час стресу, наприклад), а також в моменти коливання уваги, коли людина чутлива до різноманітних зовнішніх чинників і постає об'єктом їх дії. Останнє часто не усвідомлюється людиною, що створює необхідні передумови для маніпулювання її поведінкою та поглядами.

II. Розглянемо **поведінково-ситуативний тип сугестивного впливу на людину**. Він ґрунтується на певних принципах інформаційного маніпулювання поведінкою людини.

Це принципи: 1.

- *автоматичної послідовності;*
- *взаємного обміну;*
- *соціального доказу;*
- *авторитету;*
- *прихильності;*
- *дефіциту.*

Розглянемо кожен з цих принципів, згідно з концепцією “психології впливу” Р. Чалдіні [5].

1. Етологи звернули увагу на те, що в поведінці представників багатьох видів тварин часто мають місце жорсткі автоматичні поведінкові моделі, чи *автоматичні послідовності дій*, що є подібними до автоматичного реагування у людей. Як у людей, так і у тварин дані моделі поведінки, як правило, приводяться в дію певним елементом інформації, що відіграє роль “спускового гачка” і часто вважається дуже цінною, оскільки дозволяє індивіду приймати правильне рішення без ретельного і повного аналізу всіх елементів інформації в конкретній ситуації перевага такого стереотипного реагування полягає в його ефективності і “економічності”, оскільки тут індивід зберігає свій час, енергію і розумовий потенціал. Хибою такого реагування є

можливість помилок, які можуть мати негативні наслідки для людини. Реагуючи тільки на окремих елемент доступної інформації (навіть якщо цей елемент має стрижневе значення), індивід може зробити помилку, особливо якщо він реагує автоматично, без міркувань. Можливість помилки зростає тим більше, коли інші індивіди використовують цей механізм задля того, щоб можна було змусити “жертву” чинити бажані для них вчинки. Один з прикладів автоматичної дії індивідів пов’язаний з тим, що людина може дотримуватися поширеного стереотипу **“добрий товар коштує дорого”**.

2. Відповідно до думки соціологів і антропологів, одна з основних, найбільш поширених норм людської культури втілюється в правилі **взаємного обміну**. Відповідно до цього правила, людина намагається певним чином відплатити за те, що їй надала інша особа. Покладаючи на “одержувача” зобов’язання учинити відповідний акт у майбутньому, правило взаємного обміну дозволяє одному індивіду надавати щось іншому з упевненістю, що це щось не буде цілком утраченим. Ця впевненість уможливує розвиток різноманітних видів тривалих взаємовідносин між людьми. Правило взаємного обміну часто змушує людей підкорятися вимогам інших. Суть однієї з улюблених “прибуткових” тактик так званих “професіоналів поступливості” полягає в тому, щоб дещо дати людині перед тим, як попросити її про відповідну послугу, що є більш цінною, ніж перша. Відомий й інший засіб змусити людину піти на поступки за допомогою правила взаємного обміну. Замість того, щоб першим зробити послугу, котра призведе до відповідної віддачі, індивід може піти на поступку, що підштовхне опонента до відповідної поступки. У основі такої тактики лежить **примус до обміну** взаємними поступками. Почавши з надзвичайно завищеної вимоги, яка в обов’язковому порядку буде заперечена, людина потім може з користю для себе відступити до більш реальної вимоги. Р. Чалдіні ілюструє даний принцип наступним чином: “Якось до мене на вулиці підійшов хлопчик 11–12 років. Він сказав, що продає квитки на щорічне святкування бойскаутів за п’ять доларів кожний. Я відмовився. Тоді хлопчик запропонував мені за-

мість квитків купити декілька плиток шоколаду по долару за плитку. Я купив пару дорогих плиток, хоча я і не люблю шоколаду. Отут ми бачимо роботу принципу: один з наслідків правила взаємного обміну полягає в обов'язку сплачувати послуги, що були нам зроблені. Проте іншим наслідком цього правила є обов'язок йти на поступку стосовно того, хто поступився нам” [5, 49].

У рамках принципів *взаємного обміну, автоматичної послідовності і дефіциту* можна говорити про правило “*послідовності зобов'язання*”. Р. Чалдіні розповідає про феномен розпродажу дитячих іграшок: “Як відомо, торговельний бум для компаній, що виробляють іграшки, припадає на різдвяні свята. Потім настає помітний спад у торгівлі. Люди вже витратили суму, призначену для купівлі подарунків, і непохитно пручаються благанням своїх дітей про придбання нових іграшок. Трудність полягає не в тому, щоб змусити дітей попросити придбати іграшки після Різдва. Проблема в тому, щоб переконати батьків, що вже достатньо витратились, купити ще декілька подарунків для завалених іграшками дітей. Що можуть зробити фірми, щоб спровокувати таке неймовірне поведження? Деякі збільшують масштаби рекламної кампанії, інші знижують ціни під час спаду. Проте такі заходи не дають належного ефекту. Деякі виробники іграшок знайшли оригінальне рішення, що не потребує збільшення витрат на рекламу. Це рішення засноване на розумінні могутньої тяги споживачів до послідовності. Якось у січні, – розповідає автор, – я зайшов у найбільший у місті магазин дитячих іграшок. Після того, як я купив там занадто багато подарунків для свого сина місяць тому, я запрягся не заходити в подібні магазини дуже довго. Проте я знову знаходився в цьому місці, бажаючи придбати для свого сина ще одну дорогу іграшку – електричного гоночного набору. Перед вітриною я випадково зустрів колишнього сусіда, що купував сину ту ж саму іграшку. Дивно, але ми майже ніколи не зустрічалися іншим часом. Фактично останній раз ми бачилися рік тому в тому ж самому магазині, коли ми обидва купували синам після Різдва дорогі подарунки – того разу роботи, що ходили, розмовляли і спустошува-

ли гаманці. Ми посміялися над таким збігом. Коли я розповів про все своєму другу, який працює у фірмі, що виготовляє іграшки, він роз'яснив мені феномен цього збігу. Деякі компанії досягають підвищення рівня продажів у січні й у лютому: вони починають перед Різдом активно рекламувати по телебаченню певні іграшки. Діти, природно, хочуть одержати те, що вони бачать, і вивуджують у батьків обіцянки подарувати їм ці іграшки на Різдво. Ось тут і вступає в дію оригінальний план компанії: вони поставляють у магазини недостатню кількість іграшок, обіцяних батьками своїм дітям. Більшість батьків виявляють, що потрібні іграшки розпродані, і вимушено замінюють їх іншими рівноцінними подарунками. Звичайно, виробники іграшок забезпечують безперервне постачання магазинів множиною різноманітних замінників. Потім, після Різдва, компанії знову починають нав'язливо рекламувати “дефіцитні” іграшки. Це змушує дітей бажати обіцяних іграшок особливо сильно. Вони починають бігати за своїми батькам і пхикати. Тим більше, що батьки колись обіцяли купити дану іграшку. І ці батьки врешті-решт купують обіцяну іграшку” [там само].

У контексті принципу *взаємного обміну і автоматичної послідовності* можна говорити й про “*тактику заманювання*”. Агенти з продажу автомобілів використовують такий трюк: спочатку заниження ціни, а потім підвищення її до моменту остаточного підписання угоди. Покупцям пропонується ціна, що на сотні 3–4 є нижчою, ніж у конкурентів. Проте продавець ніколи не дозволить відбутися подібній угоді. Єдина ціль такої привабливої пропозиції – змусити клієнта *вирішити* купити машину. Як тільки покупець приймає рішення, продавець починає чинити ряд дій, спрямованих на те, щоб викликати в покупця почуття особистої відповідальності у відношенні даної машини – заповнюється множина різноманітних форм, докладно обмовляються умови фінансування, іноді покупцю пропонують протягом дня поїздити на новій машині до підписання контракту. Потім щось трапляється. Іноді виявляється “помилка” у підрахунках – можливо торговець “забув” додати вартість кондиціонера, і покупець повинний докласти декілька сотень доларів до

ціни. Отже, машину можна одержати тільки заплативши 4 сотні додатково, що у контексті ціни у багато тисяч доларів не виглядають надмірною витратою. До того ж торговець підкреслює, що ціна не є вищою, ніж в інших автомагазинах.

Отже, психологи виявили, що *більшість людей прагне бути і виглядати послідовними у своїх словах, думках і справах*. В основі цієї схильності лежать, як вважає Р. Чалдіні, три чинники. По-перше, послідовність у поведженні високо оцінюється суспільством, яке спрямоване на те, щоб бути УПОРЯДКОВАНОЮ сутністю. По-друге, послідовна поведінка сприяє ефективному вирішенню різноманітних задач у повсякденному житті. По-третє, орієнтація на послідовність створює можливості для формування цінних стереотипів у складних умовах сучасного існування. Послідовно дотримуючись раніше прийнятих рішень, людина може не опрацьовувати всю наявну інформацію у стандартних ситуаціях. Замість цього вона повинна просто пригадати раніше прийняте рішення і відреагувати відповідним чином.

При цьому надзвичайно велике значення має початкове зобов'язання. Узявши на себе зобов'язання (тобто зайнявши визначену позицію), люди схильні погоджуватися з вимогою, що відповідає даному зобов'язанню. Тому багато “професіоналів поступливості” намагаються спонукати людей з самого початку зайняти позицію, що відповідає тому поведженню, яке вони пізніше будуть від цих людей домагатися. Рішення про прийняття зобов'язань, навіть помилкові, мають тенденцію до “самозбереження”, оскільки можуть “створювати власні точки опори”. Люди часто придумують нові причини і виправдання, щоб переконати себе в необхідності виконання вже прийнятих зобов'язань. У результаті деякі зобов'язання продовжують діяти навіть після того, як обставини, що їх породили, змінюються. Цей феномен лежить в основі надзвичайно ефективної тактики “заманювання”.

3. Відповідно до принципу *соціального доказу*, люди, для того, щоб вирішити, чому вірити і як діяти в даній ситуації, орієнтуються на те, чому вірять і що роблять в аналогічній ситуації інші люди. Схильність до імітації притаманна як дорослим, так і

дітям [5, 173]. Ця схильність виявляється при здійсненні найрізноманітніших дій, таких, як ухвалення рішення що-небудь купити, пожертвування грошей на добродійні акції і навіть звільнення від фобій. Принцип соціального доказу може бути застосований із метою спонукати людину підкоритися тій чи іншій вимозі, коли її інформують, що багато інших осіб (чим більше, тим краще) погодилися з цією вимогою. Принцип соціального доказу є найбільше діючим за наявності двох чинників. Одним із них є *невпевненість*. Коли люди вагаються прийняти рішення у певній ситуації, наслідки якої вважаються ними невизначеними. Ці люди схильні наслідувати дії інших в цій ситуації. Другий чинник, при наявності якого принцип соціального доказу справляє найбільший вплив, полягає у феномені *подібності*. Люди більшою мірою схильні наслідувати тих, хто на них схожий. Докази потужного впливу вчинків “схожих інших” на поведінку людей містяться у статистиці самогубств, зібраних соціологом Д. Філліпсом [40]. Ця статистика показує, що після широкого висвітлювання засобами масової інформації випадків самогубств достатньо велика є кількість тривожно настроєних індивідів, так чи інакше схожих на самогубця, вирішують звести рахунки з життям.

4. Проведені дослідження схильності людей до покори показують, що товариство в цілому робить сильний тиск на своїх окремих членів з метою спонукання їх до згоди з *вимогами авторитетів*. Наприклад, як показують дослідження, багато нормальних, психічно здорових індивідів, діючи всупереч власній волі, готові заподіяти іншим людям сильний біль за наказом авторитетної людини, що нібито проводила психологічні експерименти. Покора авторитетам часто використовується людьми як раціональний засіб ухвалення рішення. Крім того, люди схильні автоматично реагувати на символи авторитету (титули, одяг, марка автомобіля тощо).

5. Люди віддають перевагу погодженню з тими індивідами, які їм знайомі і симпатичні, до яких вони відчувають *прихильність*. Однієї з характеристик людини, що впливає на ставлення до неї навколишніх, є її фізична привабливість. Це сприяє зави-

щенню оцінки інших людських якостей, таких, як талановитість, доброта, розум. Привабливі люди здаються більш переконливими і їм потрібно витратити менше сил для того, щоб змінювати думки інших і отримувати бажаний результат. Ще одним чинником, що впливає на наше ставлення до людини і на ступінь нашої поступливості, є подібність. Нам більше подобаються схожі на нас люди, і ми більш охоче погоджуємося з вимогами саме таких людей, часто неусвідомленим чином. Також помічено, що нашу прихильність викликають люди, що розсипають нам похвали. Ще один чинник, що може формувати наше ставлення до людини або предмета, – це близьке знайомство з ними, особливо якщо контакт має місце за обставин, які викликають позитивні емоції. Можна говорити й про такий чинник, що впливає на ставлення людей один до одного як наявність асоціацій. Рекламодавці, політики, торговці прагнуть пов'язати у свідомості людей себе або свою продукцію з якимось позитивним моментом.

6. Відповідно до **принципу дефіциту**, люди більшою мірою цінують те, що є менш доступним. Цей принцип часто реалізується з метою отримання вигоди в таких методиках досягнення поступливості, як тактика обмеження кількості або тактика встановлення крайнього терміну. Принцип дефіциту робить на людей сильний вплив тому, що, по-перше, оскільки речі, які важко придбати, звичайно бувають ціннішими, оцінка ступеня доступності предмета часто є раціональним засобом оцінки його якості. По-друге, коли речі стають менш доступними, ми втрачаємо частину своєї свободи. Відповідно до теорії психологічного реактивного опору, ми реагуємо на обмеження свободи підвищенням бажання мати її (поряд із товарами і послугами, з нею пов'язаними) у повному обсязі. Психологічний реактивний опір сприяє виникненню в нас певної мотивації протягом усього нашого життя. Принцип дефіциту впливає не тільки на оцінку предметів і переживань, але і на оцінку інформації. Дослідження показують, що обмеження доступу до інформації змушує людей особливо сильно прагнути досягти цього доступу в повному обсязі, а також змушує їх ставитися до даної інформації більш

прихильно. Обмежена інформація є більш переконливою. Принцип дефіциту справляє на людей найбільш сильний вплив у двох випадках. По-перше, дефіцитні предмети підвищуються в ціні, коли з'ясується, що вони тільки що стали такими; по-друге, обмежені ресурси мають на нас найбільший вплив тоді, коли ми через них конкуруємо з іншими людьми.

Отже, бажання заволодіти річчю, що є предметом конкуренції, часто буває всепоглинаючим. Покупці на значних розпродажах звичайно відчувають сильну емоційну напругу. Під впливом конкурентів вони щосили намагаються роздобути товари, які в іншому випадку, швидше, просто зневажили б.

Один із істотних моментів процесу маніпуляції свідомістю полягає в тому, що тут, як писав Е. Фромма, грань між фантазією та реальністю стирається; людина при цьому з одного боку “знає”, що використання, наприклад, того чи іншого сорту мила не призведе до казкових змін в її житті, але “другою половиною свого “Я” вірить у чудо. Має місце роздвоєння особистості між реальністю та ілюзією” [41, 71]. Як свідчить сьогоденна практика, з допомогою такої маніпуляції людською психікою можна впливати і на глобальні економічні процеси.

Крім маніпуляції, одною з наріжних проблем сучасності є агресія. Сучасна цивілізація непередбачена і парадоксальна. Безсумнівні колосальні науково-технічні і культурні досягнення людства суперечать очікуваним досягненням у сфері морального освоєння світу. Можна констатувати, що за останню тисячу років людство в цілому не стало більш духовно-моральним. Про це свідчить історія XX сторіччя, що буває світовими війнами і локальними військово-етнічними конфліктами.

Поговоримо про те, як **конкретно можна протидіяти** маніпуляторно-агресивному впливу на людину у сучасному світі.

У цілому доведено, що агресія виникає з розвитку в людині індивідуально-особистісного, егоцентричного початку, який формує жорстку межу між внутрішнім і зовнішнім шляхами самоствердження, котре, так чи інакше, передбачає заперечення зовнішнього (“не-Я”) в ім'я збереження та розвитку внутрішнього (“Я”). Тобто джерелом і механізмом агресії можна вважати

індивідуально-особистісний початок людини, що дозволяє їй виявляти волю, мислити, контролювати й маніпулювати дійсністю і змінювати її, тобто бути “Я”, усвідомлюючи світ і себе.

Агресії або насильству як деструктивному феномену можна протистояти, використовуючи дві стратегії поведінки:

- нейтралізація зовнішньої агресії, що вторгається в людське життя з навколишнього середовища;
- нейтралізація агресії, що царює в самій людині.

Практично усі без виключення людські бажання, що спрямовані на викорінювання зла й удосконалювання світу, реалізуються в річищі активності по виправленню зовнішнього середовища, що оточує людину. Результат такої революційної перебудови світу майже завжди трагічний.

Ми пропонуємо центр тяжіння у боротьбі з агресією як потворною реалією нашого світу перенести з зовнішнього життєвого простору в середину людини, оскільки вона сама, як правило, визначає ставлення до себе навколишнього середовища. У цьому випадку постає завдання - гармонізації перш за все самої людини, а від неї гармонізується й оточення [42].

Здійснення цього завдання, за нашим глибоким переконанням, є дійсною боротьбою з насильством у світі, коли зміна самої людини призводить до зміни навколишнього світу.

На шляху зазначеної гармонізації виявляється злиття “Я” та “не-Я”, що означає процес розширення “Я” до розмірів усього світу. Таким чином, можна твердити, що гармонізація особистості людини йде шляхом розширення її “Я”, тобто інтеграції її індивідуально-особистісного початку і навколишнього світу, емпатичного злиття з останнім, що знаменує собою вищий рівень духовно-моральної еволюції людства.

У результаті своєї практичної діяльності ми дійшли висновку, що розширити сферу “Я” людини можна за допомогою розширення репертуару її соціальних ролей, у яких утілене людське “Я”. Один із найбільш ефективних шляхів досягнення цієї мети – *рольові тренінги*, у яких люди можуть значно розширити репертуар своїх соціальних ролей, навчитися швидко переходити від однієї ролі до іншої в залежності від обставин, що дозволяє

їм позбутися жахливого пороку соціального життя – *ототожнення себе зі своєї роллю*. Відзначимо, що спостереження за посякденними вчинками людей і дані клінічної психіатрії дозволяють твердити, що форми поведінки тої чи іншої людини в різноманітних ситуаціях, як правило, різноманітні. Людина, використовуючи множини соціально-психологічних масок, грає, швидко перебудовуючи свою психіку і поведінкові стратегії в залежності від потреб ситуації. Зникнення цієї рольової гнучкості в поведінці людини свідчить про серйозне порушення механізмів соціальної поведінки [43].

Дистанціювання людини від своїх соціальних ролей дозволяє їй навчитися дивитися на саму себе і ситуацію, у якій вона знаходиться, із боку, тобто дозволяє їй успішно контролювати не лише мимовільну сферу своєї психіки, але і події й обставини навколишньої дійсності. Саме на основі подолання людиною стану ототожнення себе зі своїм тілом і своїми соціальними ролями стає можливий не тільки процес гармонізації стосунків із навколишнім середовищем, протидії маніпуляції і попередження агресії (коли людина, використовуючи ресурси своєї підсвідомості, у силах уникати агресивних ситуацій), – можливе й успішне використання ефективних технік подолання агресії у випадку, коли агресивної ситуації уникнути не вдалося. У останньому випадку саме вміння піднятися над ситуацією дозволяє людині її успішно контролювати, використовуючи при цьому наступні механізми і принципи.

Насамперед слід зазначити так званий “механізм руйнації шаблону”, використовуваний у практиці нейро-лінгвістичного програмування в якості елемента недирективного гіпнозу. Даний механізм передбачає руйнацію схеми поведінки агресивної людини, що наштотується на несподівану реакцію з боку потенційної жертви. У результаті порушення стійкої поведінкової моделі агресор виявляється спантеличеним, дезорієнтованим, тобто відкритим сугестивному впливу ззовні. Людина з жертви парадоксальним чином перетворюється на чинник сугестивного впливу на свого насильника, якому може бути навіюване як умиротворення, так і стан пригніченості, страху. Ефективним

при цьому може бути вплив, метою якого є вікова регресія агресора, що занурює його в стан дитинства, у якому він починає почувати свою незахищеність і уразливість. Наприклад, при ймовірності нападу, наприклад на жінку, останній рекомендується не побоятися зустрітися з нападником поглядом і промовити приблизно таке: “А що на це скаже твоя мама... а ти у мами запитав?”

Радикальним же засобом руйнації шаблону є метод “контрольованого божевілля”. Цей метод ефективний в особливо небезпечних ситуаціях, що загрожують життю. Проте він може бути застосовуємо й у ситуаціях “м’якої агресії” – на виробництві, в офісі, сім’ї, суспільному транспорті, де, крім методів руйнації шаблону може бути використаний і так званий метод “**психологічного айкідо**” (М. Є. Літвак), який, будучи чинником, що перериває поведінковий шаблон, спрямований на “амортизацію” агресії, тобто на позбавлення її живильного ґрунту – зворотного зв’язку.

Наведемо приклади розглянутих вище методів нейтралізації агресії.

Модель амортизації подана в книзі Я. Гашека “*Пригоди бравого солдата Швейка*”: “Шредер зупинилася перед Швейком і прийнявся його розглядати. Результати своїх спостережень полковник резюмував одним словом: “Ідіот!” “Насмілюся доповісти, пан полковник, ідіот!” – відповів Швейк”. На що розраховує наш співрозмовник, звертаючись до нас із тим або іншим агресивним випадком? На нашу реакцію. Але як він при цьому себе відчує, якщо наша реакція виявляється раптом цілком несподіваною? Амортизація, застосовувана в процесі спілкування, називається “психологічним поглажуванням”, а також “психологічним ударом”. Наведемо приклад.

А: “Ви сьогодні чудово виглядаєте”.

Б: “Дякую вас за комплімент! Я дійсно непогано виглядаю. Мені особливо приємно чути це саме від вас, тому що у вашій щирості я не сумніваюся”. Дана відповідь є протидією такій поведінці, при якій деякі роблять компліменти неширо з метою збентежити співрозмовника.

Психологічне айкідо можна застосувати всюди, наприклад в автобусі. Розглянемо сцену, що там якось мала місце. Фахівець із психологічного айкідо А., пропустивши представниць прекрасної статі, останнім протиснувся в переповнений автобус. Коли закрилися двері, він став шукати у своїх численних кишенях (на ньому була куртка, штани і піджак) талони. При цьому він, природно, доставляв деяку незручність стоячій на сходинку вище Н. Раптом у нього був кинутий “психологічний камінь”. Н. гнівно сказала: “Довго ви ще будете колупатися?!” На це була амортизаційна відповідь: “Довго”. Далі діалог протікав приблизно так: Н.: “Але так мені може пальто налізти на голову!” А.: “Може.” Н.: “Нічого кумедного немає!” А.: “Дійсно, нічого кумедного немає”. Після цієї репліки роздався однотайний регіт. Н. протягом усієї поїздки більше не вимовила жодного слова. Можна собі уявити, скільки б продовжувався конфлікт, якби у відповідь на першу репліку сказали б традиційне: “Це вам не таксі, можете потерпіти!” Як бачимо, А, не придумавши жодного слова, використовував “енергію” співбесідниці.

Наведемо приклад використання методу “контрольованого божевілля”, узятий із книги С. Горіна і С. Огурцова “*Спокуса*” (М, 2001).

“У тамбурі електрички їхала “хипуючого вигляду” молода людина і мовчки курила. На зупинці у вагон зайшов військовий патруль, причому старшому патруля “хипуюча” молода людина відразу не сподобалася. Розташувавшись у вагоні, старший патруля почав коментувати вид молодої людини, зробивши ряд не позбавлених оригінальності припущень про те, як такого роду молоді люди з’являються на світ. Відповіддю було мовчання. Тоді достатньо розпалившись від власної промови, старший патруля вийшов у тамбур “з’ясовувати стосунки”. От тут і відбулося найголовніше.. Як тільки військовий із словами “гей, ти послухай!” поплескав молоду людину по плечу, та повільно обернулася до співрозмовника і дуже виразно вимовила один тільки звук: “И-и-и!”. Після чого знову повернулася до вікна, продовжуючи курити. Старший патруля, як загіпнотизований, повернувся на своє місце і мовчав до кінця маршруту”.

Отже, маніпуляція індивідуальною та масовою свідомістю, що є одним з головних засобів *ідеологічних воєн*, агресивність та прагнення до контролю дійсності є важливими особливостями існування сучасної людини, на які слід зважати у нашому повсякденному житті. Для того, щоб продемонструвати цей висновок, наведемо слова Алена Даллеса (котрий з 1942 до 1961 року був одним з небагатьох людей, що та той час визначали світову політику), які виражають суть таємної доктрини, що була розроблена США у 40-х роках ХХ століття з метою знищити СРСР:

“Закінчиться війна, все якось уляжеться, влаштується. І ми кинемо все, що маємо... все золото, всю матеріальну потужність на обдурювання людей.

Ми непомітно підмінимо їхні цінності фальшивими і змусимо їх у ці фальшиві цінності вірити. Як? Ми знайдемо своїх однопідумців, своїх союзників у самій Росії.

Епізод за епізодом буде розіграватися грандіозна за своїм масштабом трагедія загибелі найбільш непокірливого на землі народу; остаточного, необоротного вгасання його самосвідомості. З літератури та мистецтва, наприклад, ми поступово витравимо їхню соціальну сутність, відучимо художників відібіємо у них бажання займатися зображенням... дослідженням тих процесів, що відбуваються в глибинах народних мас. Література, театр, кіно – все буде зображати та прославляти найогідніші людські почуття. Ми всіляко будемо підтримувати й підносити так званих творців, які розпочнуть насаджати та удовбувати у людську свідомість культ сексу, насильництва, садизму, зради – одне слово всілякої аморальності. В управлінні державою ми створимо хаос і безладдя.

Ми будемо непомітно, але активно й постійно сприяти самодурству чиновників, хабарників, безпринципності. Бюрократизм і тяганина будуть підноситися до рівня чеснот. Чесність і порядність висміюватимуться і нікому не будуть потрібні, перетворяться на пережиток минулого. Хамство і нахальство, брехня і шахрайство, пияцтво і наркоманія, тваринний страх один перед одним, безсоромність, зрада, націоналізм і ворожнеча наро-

дів... усе це ми спритно і непомітно культивуватимемо все це забує махровим цвітом.

І лише дехто з небагатьох здогадуватимуться і навіть розуміти, що відбувається. Але таких людей ми поставимо у безпорадне становище, перетворивши на посміювисько, знайдемо спосіб їх оббредати, оголосити покидьками суспільства. Будемо виривати духовне коріння, опошлювати і знищувати основи народної моралі. Ми розхитаємо таким чином покоління за поколінням. Ми боротимемося за людей з дитячих, юнацьких літ, завжди головну ставку робитимемо на молодь, розкладатимемо, розбещуватимемо, розтліватимемо її. Ми зробимо з молодих людей циніків, паскудників, космополітів. Ось так ми це вчинимо” [див. 44].

З виступу Білла Клінтона на секретній нараді начальників штабів 24 жовтня 1995 року: “Останні десять років політика у відношенні СРСР і його союзників переконливо показала вірність узятого нами курсу по усуненню однієї із наймогутніших держав світу, а також наймогутнішого військового блока... ми домоглися того, що збирався зробити президент Труман із Радянським Союзом за допомогою атомної бомби. Правда, з одною істотною відмінністю: ми одержали сировинний придаток, а не зруйноване атомом державу... Розхитавши ідеологічні основи СРСР, ми зуміли безкровним чином вивести з війни за світове панування державу, що складає основну конкуренцію Америці... у найближчі десятиліття мають бути вирішені такі проблеми: розчленовування Росії на дрібні держави шляхом міжрегіональних війн, подібних тим, що були організовані нами в Югославії... встановлення потрібних нам режимів у республіках, що відірвалися...” [див. 45]

ЛІТЕРАТУРА

1. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Оріяни, 2000.
2. Головаха Е. Н., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994
3. Доценко Е. Л. Психология манипуляции. – М., 1996.

4. Горбовский А. А., Семенов Ю. С. Забытые страницы истории. – М.: Мысль, 1988.
5. Чалдини Р. Психология влияния. – СПб.: Питер Ком, 1999.
6. Раппопорт А. Системный подход в психологии // Психологический журнал, т. 15, № 3, 1994. – С. 3–16.
7. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. – М.: Изд. МГУ, 1987. – 176 с.
8. Шрейдер Ю. А. Ритуальное поведение и формы косвенного целеполагания // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М., 1979. – С. 54–116.
9. Трансформация личности: нейролингвистическое программирование / Анализ и комментарии О. Ксендзюк. – Одесса: Хаджибей, 1995.
10. Деглин В. Л. Лекции по функциональной асимметрии мозга человека – Амстердам – Киев: Изд. АПУ, 1996.
11. Пучинская Л. М. Демоны правого полушария // Человек, № 1, 1996. – С. 30–38.
12. Спрингер С., Дейч Т. Левый мозг, правый мозг. – М.: Мир, 1983.
13. Каструбин Э. М. Трансовые состояния и “поле смысла”. – М.: КСП, 1995.
14. Морозов В. П. Исследование способности человека к восприятию инверсированной во времени речи // Психологический журнал. – 1992. – № 1. – С. 61–68.
15. Брагина Н. Н., Доброхотова Т. А. Функциональные асимметрии человека. – М.: Медицина, 1988.
16. Херсонский Б. Г. Зигмунд Фрейд. Автобиография бессознательного // Фрейд З. Толкование сновидений. – Киев: Здоровья, 1991. – С. 23–24.
17. Галеев Б. Человек, искусство, техника: проблемы синестезии в искусстве и технике. – Казань: Изд. КГУ, 1987.
18. Николаенко Н. Н. Взаимодействие полушарий мозга в процессе восприятия и обозначения цвета // Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий. – Л.: Наука, 1985. – С. 47–57; 57–67.
19. Балонов Л. Я., Деглин В. Л., Черниговская Т. В. Функциональная асимметрия в организации речевой деятельности //

Сенсорные системы. Сенсорные процессы и асимметрия полушарий.– Л.: Наука, 1985. – С. 99–15.

20. Charman D. K. The cerebral hemispheres appear to function differently in artists and scientists // *Cortex* vol.17, № 3, 1981.– P. 453–458.

21. Симерицкая Э. Г., Блинов С. М., Яковлев А. И., Копелев Л. В. О доминантности полушарий в восприятии чисел // *Физиология человека*, № 6, 1978. – С. 971–976.

22. Музыка “левая” и “правая” // *Наука и жизнь*. – 1985. – №4. – С. 25.

23. Гумбольдт Вильгейм фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984..

24. Левицкий В. В. Семантика и фонетика. – Черновцы: Изд. ЧГУ, 1973.

25. Sapir E. A Study in Phonetic Symbolism // *Journal Exp. Psychol*, N. 12, 1929. – P. 225–239.

26. Гальперин И. Р. Информативность единиц языка. – М.: Наука, 1974. – С. 46–47.

27. Журавлев А. П. Фонетическое значение. – Л.: Изд. ЛГУ, 1974.

28. Журавлев А. П. Звук и смысл. – М.: Просвещение, 1981..

29. Воронин С. В. Основы фоносемантики. – Л.: Изд. ЛГУ, 1982.

30. Воронин С. В. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании: (Очерки и извлечения). – Л.: Изд. ЛГУ, 1990.

31. Иванова-Лукьянова Г. Н. О восприятии звуков // Развитие фонетики современного русского языка. – М.: Наука. 1966. – С. 136 –143.

32. Черепанова И.Ю. Дом колдуньи. Язык творческого бессознательного. – М.: КСП+, 1999.

33. Бессер-Зигмунд К. Магические слова. – СПб., 1996.

34. Артёмьева Е. Ю. Психология субъективной семантики. – М.: Изд. МГУ, 1980. –

35. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию. – М.: Прогресс, 1988.

36. Лурия А. Р. Язык и сознание. – М.: Изд. МГУ, 1979.

37. Голубева Е. А. Индивидуальные особенности памяти человека. – М.: Педагогика, 1980.

38. Кон И. С. Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1989.
39. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1995. – 357 с.
40. Phillips D. P. Suicide, motor vehicle fatalities, and the mass media: Evidence toward a theory of suggestion // American Journal of Sociology, 84, 1979. – P. 1150–1174.
41. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994.
42. Гурангов В. А., Долохов В. А. Курс начинающего волшебника: учебник везения. – Спб.: Питер, 2000.
43. Донченко Е. А., Титаренко Т. М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины. 1989.
44. Олейник Б. Будемо взаємно точні, колеги! // Демократична Україна, 3.03.94. – С. 4.
45. Киевские ведомости, 14.02.97. – С. 5.

ГЛАВА 6

АНАЛІЗ АМЕРИКАНСЬКИХ ПОДІЙ 11 ВЕРЕСНЯ 2001 РОКУ З ПОЗИЦІЙ СОЦІОСИНЕРГЕТИКИ

...за дивним устрєм речей, завжди незначні причини родили великі події, і навпаки – великі починання закінчувалися незначними наслідками. Який-небудь завойовник збирає всі сили своєї держави, воює декілька років, полководці його прославляються, і нарешті, все це закінчується придбанням клептика землі, на якому не має місця посіяти картоплю; а іноді, навпаки, два які-небудь ковбасники двох міст поб'юються між собою за дурницю, і сварка охоплює нарешті міста, потім села, а там і цілі держави.

М. В. Гоголь (“Старосвітські поміщики”)

Я не вірю, що взагалі існують такі речі, як “влада” або “рішення”. Мені важко знайти приклад, коли б я застосовував владу або приймав рішення. Звичайно, я постараяся, щоб це виглядало цілком інакше в моїх мемуарах.... Проте в дійсності усе відбувається зовсім не так. Існує якесь накопичення великих і малих подій... поки ваше рішення не виявляється визначеним ними. Рішення, що приймаєте ви, є попросту вашою реакцією на одну з цих подій... Ви занадто у великій мірі знаходитеся у полоні подій.

В. Черчилль

Розглянемо події, що мали місце в Америці у вересні 2001 року під кутом зору нелінійного прогнозування, оскільки це дозволить нам дійти висновку про серйозну системну кризу, яку зараз переживає технократичне західне суспільство. Цей висновок, у свою чергу, дозволить нам більш глибоко усвідомити, яке місце серед світових держав має посідати Україна й яку державницьку ідеологію тут варто формувати.

Трагічні події в Америці, що викликали безпрецедентний резонанс у всьому світі, у багатьох асоціювалися з подіями кошмарного сну або фільму жахів. У весь світ був прикутий до при-

голомшливого калейдоскопу руйнацій, що занурили багатьох людей, які все це спостерігали, у липку атмосферу безумства, напоєну пароксимальним чеканням нових катаклізмів, що уявлялися все більш жажливими з кожною хвилиною прямого ефіру, адже ніхто не здогадувався ні про точне джерело їх просторової й ідеологічної локалізації, ні про нові можливі об'єкти, на які міг бути націленим повільно й грізно розгортаючийся небачений досі терористичний акт.

Для найбільш глибокодумних аналітиків поступово ставало ясно, що в світ увірвалася колосальна подія, співрозмірна зі стихійним лихом світового масштабу, котра постає новим історичним чинником еволюції планетарної цивілізації, яка знаходиться напередодні корінних змін. Ця цивілізація виявилася дуже тендітним утворенням перед широкими можливостями техногенної агресії. Напевно, уперше людство навчч переконалося в тому, наскільки уразливі його соціальні інститути й механізми самозахисту. Жахлива перспектива апокаліпсиса замаєчила перед людством. На підставі аналізу деяких процесуальних чинників, що виявилися в ході останніх подій в Америці, ми змушені дійти невтішних прогнозів стосовно найближчих перспектив розвитку земної цивілізації.

Дані прогнози ґрунтуються на так званому *нелінійному принципі аналізу історичних подій*, що відмінний від лінійного пояснювального принципу, який базується на класичній науковій парадигмі пізнання світу. Лінійна парадигма вчить, що світ є конгломератом відносно ізольованих один від одного локалізованих у просторі і часі предметів і явищ (подій), що взаємодіють за принципом лінійної причинності. У її межах причина передує наслідку, виявляючи цілком однозначний взаємозв'язок, коли певна причина завжди викликає певний же наслідок чи наслідки.

Зазначимо, що на зміну класичній науковій парадигмі пізнання й освоєння світу зараз приходить нова постнекласична нелінійна парадигма. Відповідно до неї світ є цілісним утворенням, де усі його статичні й динамічні елементи не тільки органічно взаємозалежні, але й, утворюючи *синергійну єдність*, у

принципі не мають суворої просторово-часової локалізації й уподібнюються хвилям, коли дискретна подія може перетинати значні відрізки простору та часу і проектуватися в різних процесуальних обличчях, що, як правило, не мають видимих родинних рис і виступають одна стосовно іншої певними індикаторами, які релігійна свідомість охрестила провісниками або знаками.

При такому аналізі причина та наслідок можуть змінюватися місцями, а світ виявляється розділеним на окремі елементи лише в класичному наближенні, тому що тут кожен процес пов'язаний абсолютно зі всіма світовими процесами, коли окрема подія в принципі не локалізується й здатна викликати резонанс у найвіддаленіших “кутках” Всесвіту. Тому й трактування тієї або іншої події виявляється багатозначним і точно невизначеним.

Дане розуміння взаємозв'язку подій відповідає реаліям сучасної фізики, у розумінні якої, як писав В. Гейзенберг у книзі *“Фізика і філософія”* (1958), світ поділяється не на різноманітні групи об'єктів, а на різноманітні групи взаємовідношень, коли єдине, що піддається тут виокремленню, є типом взаємовідношень, а світ постає у вигляді складного переплетення подій, у якому різноманітні різновиди взаємодій можуть чергуватися, накладатися або сполучитися один з одним, визначаючи при цьому текстуру цілого. В синергетичних системах останні 20 років інтенсивно вивчаються нелінійні системи з хаотичними, або “дивними” аттракторами.

Таким чином, єдність світу передбачає єдність й хвильового (неперервного) та корпускулярного (перервного) його аспектів (що співвідносяться з потенційною й актуальною нескінченністю), які теоретично перманентно переходять один у одного через певну граничну точку, що “примиряє” їх як протилежності, подібно до того, як, на думку Д.Бома, свідомість та матерія взаємозалежні, але між ними немає причинних зв'язків; вони являють собою вкладені один у одного проєкції “більш вищої реальності”, що не є ні матерією, ані свідомістю в чистому вигляді [див. 9, 200; 2]. І.Прігожин пише про можливість існування “більш

тонкої форми реальності”, яка охоплює “закони та ігри, час та вічність” [10, 216]. Тут можна навести й думку М.Борна та Н.Бора, які вважали, що поняття душі і тіла знаходяться у відношенні доповнення і не зводяться одна до одної [3, 434]. Такий погляд на предмети дозволяє перебороти класичну картезіанську парадигму мислення та пізнання світу і перейти до цілісно-причинного, тоталлогічного, холістичного світорозуміння

З огляду на вищезазначене, відмінності лінійного та нелінійного типів прогнозування полягають головним чином у тому, що вони інтегрують різні аспекти процесуального світу. Лінійне прогнозування в основному зайнято аналізом процесів до певного моменту їхнього переходу через так звану точку біфуркації, де той або інший процес зазнає докорінної якісної зміни. На цьому проміжку розвитку, коли процес виявляє лише кількісні зміни, можна цілком задовільно пророкувати подальші перипетії його перебігу. Проте напрямок якісної зміни, що визначається в точці біфуркації, можна екстраполювати лише на підставі прецедентів, тобто вже наявного досвіду аналізу процесів, що перетнули біфуркаційну фазу. Якщо ж такого досвіду немає (що має місце в контексті аналізу макроісторичних процесів), то лінійне прогнозування виявляється неспроможним визначити, у якому напрямку буде розвиватися процес, що перейшов через трансформаційний біфуркаційний бар’єр. На зміну йому приходять нелінійне прогнозування, що базується на нелінійній парадигмі пізнання світу, яке виявляється спроможним виокремлювати семантичні (символічні) параметри процесів, вільних від біфуркаційних перекручувань й відбиваючих інформацію про деякі глибинні ідеальні метапроцеси, що координуються космологічним принципом антропологічної співпричетності, тобто принципом єдності буття та свідомості.

Розвиток нелінійної парадигми пізнання світу було викликано цілим рядом наукових відкриттів, що не уклалися в прокрустове ложе класичних уявлень. Виявлені на початку ХХ століття Б.Расселом, Ж.Рішаром, К.Греллінгом, А.Ейнштейном й іншими антиномії пізнання та парадокси буття поставили під сумнів правомірність існування фундаментальних понять най-

більш “точних” наук, таких як логіка та математика. Принцип “самоочевидності” наукових аксиом виявився недостатнім стосовно відкритихся протиріч та принципових неузгодженостей в основах математичної теорії множин, стосовно результатів, отриманих в області неевклідових геометрій та нетрадиційних логічних систем, стосовно парадоксів копускулярно-хвильових властивостей світла й ін. Дослідники дійшли висновку, що пряме сприйняття буття, котре втілюється в абстрактних поняттях та законах, виявляє зневагу деякими боками реальності, при описі котрої наука втратила якусь глибинну сполучну ланку, а такі незвідні один до одного феномени, як матерія і свідомість можуть бути, як ми вже відмічали, лише вкладеними одна в одну проєкціями більш фундаментальної сутності, що не є ні матерією, ані свідомістю в чистому вигляді.

З позиції нової наукової парадигми світ розглядається як єдине ціле, що підтверджується вивченням як фізичної, так і психічної реальностей. Квантова фізика виявила феномен принципової методологічної ізоморфності єдиного і множинного, однозначного і багатозначного, коли світ на його макрорівні може членуватися на дискретні об’єкти, але на фундаментальному квантовому рівні являє собою єдиний нерозривний комплекс, у котрому такі поняття й категорії, як єдине та множинне, частина та ціле, просте та складне, внутрішнє та зовнішнє не диференціюються, а квантови системи корелюють за принципом непричинного, несилового зв’язку [12]. На квантовому рівні людина (спостерігач) виявляється нерозривно пов’язаною зі світом й постає його *буттєвим ініціатором*, тобто породжує світ ліше однією своєю присутністю. Тут маємо “принцип співучасті” сучасної фізики (яка говорить, що фізичні об’єкти принципово невіддільні від їхнього сприйняття нашою свідомістю, від нашого впливу на ці об’єкти), що втілюється в *антропному космологічному принципі*, котрий виходить із розуміння людини як активної й органічної частини космосу й Всесвіту [11, 335]. Антропний принцип (антропні космологічні аргументи [6]), або принцип космологічного доповнення [8, 12], ґрунтується на факті, встановленому астрофізиками: виникнення розумного життя

впливає зі структури фізичного світу й особливостей розвитку останнього. Але можливість виникнення цієї структури наближається до нуля, тому варто припустити, як вважають учені, що або одночасно існують усі можливі світи, що тільки можна уявити (в одному з яких мав місце визначений збіг, узгодження множини чинників та параметрів), або що існує якийсь прихований принцип, який організовує Всесвіт певним чином [7, 132–155]. Справа в тому, що множина фізичних величин і фізичних констант, що характеризують наш Всесвіт, виявляються дуже тонко “підігнаними” одна до одної й взаємно узгодженими. Незначна зміна тільки однієї з них, або тільки однієї фізичної умови існування світу призведе до його знищення. Тобто Всесвіт існує в дуже вузьких фізичних рамках, коли зміна одного з його елементів спричинить за собою кардинальну зміну світу в цілому. Тут ціле та частина виявляються тотожними і вся множина елементів Всесвіту має бути лише проекцією *єдиної сутності*, інакше ці елементи не могли б бути настільки гармонійно взаємно узгодженими. Таким чином, Всесвіт, у якому ми живемо, є справжнім чудом.

У сфері психічної реальності ми також знаходимо підтвердження наведеним тезам, що знаходять свою ілюстрацію у феномені непричинних синхронічних зв’язків, аналізованих у працях К. Юнга, В. Паулі, П. Девіс, М. А.Козирева й ін. [5; 7]. Про нього в 1955 році К. Юнг у книзі “*Синхронність і людська доля*” писав як про явище, що перетинає простір-час і упорядкує події, коли “потоки” фізичної та психічної реальностей набувають рівнобіжного значення. При цьому може виявлятися збіг психічного стану спостерігача з одночасною зовнішньою подією (що відповідає цьому психічному стану) при відсутності очевидного причинного зв’язку між ними. Як приклад К.Юнг наводить випадок із своєї практики, коли одна з його пацієнток у критичний період свого особистісного розвитку побачила сон, де їй давали золотого скарабея (що в деяких культурах є символом відродження). Під час психотерапевтичного сеансу, коли вона розповідала про цей сон, Юнг почув шум комахи, яка вдарилася у віконну раму. Коли ж психоаналітик відчинив вікно та впіймав

комаху, то побачив, що це є найближчий аналог золотого скарабея, який зустрічається в тих широтах, і який, всупереч своїм навичкам, намагався проникнути в темну кімнату саме в момент розповіді пацієнтки. Цікаво, що саме це посилення значення сну появою реального “скарабея” і призвело до бажаного позитивного зсуву в психологічному розвитку жінки.

Юнгівський феномен непричинних синхронічних зв'язків виявляється в сфері трансперсональної психології Ст. Грофа, який у книзі “*Подорож у пошуках себе*” [5] пише про особливі змінні стани свідомості, названі трансперсональними, тому що вони дозволяють трансцендентувати (перебороти) межі простору та часу нашого феноменального світу, даючи людині можливість вийти за межі самої себе.

Ми вважаємо, що вищевикладені елементи обґрунтування нелінійного прогнозування дозволяють використовувати його як цілком науковий метод аналізу історичних подій. Ми використовуємо цей метод під час аналізу недавнього терористичного акту в Америці. Зрозуміло, що останій, будучи “вершиною айсберга”, “крапковою” маніфестацією деякого глобального й глибинного процесу, має розглядатися в широкому історичному контексті (тобто бути пов'язаним із попередніми подіями-провісниками) та слугувати в якості провісника деяких майбутніх подій.

Що ж це за глобальний процес, канвою якого історія іноді “вишиває” актами витонченої соціальної агресії, коли безсумнівні колосальні науково-технічні та культурно-історичні досягнення людства виявляються такими, що суперечать очікуваним досягненням у сфері морального освоєння світу?

Особливості лінійного аналізу подій полягають у пошуку причин (як незначних, так і глибинних) тих або інших подій і супутніх їм чинників та приводів. За цих умов цілком задовільних причин, що відповідають принципу древніх “кому це вигідно”, може бути знайдено безліч, але лише одна з причин у остаточному підсумку може бути реально пов'язаною з дійсним генезисом аналізованої події. Так, **причиною американської трагедії може бути нафта, тобто боротьба в сфері нафтового**

бізнесу між Сходом та Заходом Тут же можна говорити й про глибинний феномен **протистояння Сходу та Заходу**. Близьким до цього пояснення є причина, що ґрунтується на діалектичному механізмі розвитку будь-якого системного утворення – в даному випадку планетарного організму, що функціонує в площині діалектичної взаємодії капіталістичного і некапіталістичного світів, кожен з яких кристалізується навколо наддержави-імперії. За цих умов розпад однієї з імперій (СРСР) змушує розпадатися й іншу імперію (США) шукати противагу, коли в механізмі планетарної еволюції починають виокремлюватися інші протидіючі моменти (наприклад, Схід та Захід).

Інша причина може вбачатися в боротьбі за економічне лідерство, за ринки збуту та дешевої робочої сили між певними групами держав. Деякі вбачають як причинну підставу американських подій спробу Америки за допомогою останніх усталили своє міжнародне положення й активізувати свою економіку, як, утім, й положення всього західного світу. Дійсно, після відомого терористичного акту американський народ згуртувався навколо свого президента, дії якого одержали карт-бланш у вигляді підтримки багатьох країн не тільки Заходу, але й Сходу.

Ще одну глибинну причинну підставу деякі бачать у тому, що в останні десять років спостерігається значне посилення сонячної активності, що викликало серію землетрусів по всій планеті. Інші вважають, що Америка стала ареною експерименту з застосуванням психотропної зброї, покликаної впливати на індивідуальну та масову свідомість.

Нелінійний аналіз, таким же чином, як і лінійний аналіз, може виокремлювати ті або інші причини, проте він фокусується на наріжних тенденціях розвитку сучасного світу, що, будучи “багатозначно-сутінковими” сутностями, втілюються тут у міфосимволічній формі.

Отже, з позиції нелінійного аналізу, аналізуючи будь-яку подію, потрібно мати на увазі ту обставину, по-перше, що ця подія включена в контекст деякої глибинної метаподії; і по-друге, є певним процесуальним ексцесом, якоюсь ненормальністю. Тобто події завжди породжуються певним порушенням загального

“буттєвого балансу” Всесвіту, станом невідповідності дійсного та можливого: як писав П.Кюрі, “немає дії без причини. Дії – це явища, для виникнення яких завжди необхідна деяка дисиметрія” [див. 4, 75], тобто деяка невідповідність між енергетичним статусом систем, що приходять у зіткнення. Дана невідповідність виникає з синусоїдального характеру будь-якого процесу, коли за спадом обов’язково слідує підйом. У науці цей принцип знаходить своє втілення в законах збереження матерії та енергії, а в сфері релігії – у законі відплати, коли та чи інша дія людини має тенденцію “погашатися”, нейтралізуватися якоюсь спокотною протидією, еквівалентною дії, що її породила. У Біблії даний принцип ілюструється рядками: “хто з мечем прийде, від меча й загине”, або “око за око, зуб за зуб”.

Таким чином, філософський принцип єдності світу дозволяє аналізувати його з позиції дзеркальних процесів, що є братами, хоча й не близнюками, внаслідок множини “викривляючих” флукуацій, що мають місце в площині “головного дзеркала” Всесвіту – фізичного вакууму. Так, безперечно, порівняно недавня руйнація великої кількості найдавніших буддистських святинь в Афганістані, що виявилися глибоко ворожими правлячим колам цієї країни, повинно було породити відповідну дзеркальну агресію, що незабаром не могла не з’явитися у вигляді загрози з боку військової машини США. Коли влітку 2001 року в Афганістані зруйнували всі буддистські святині, тоді нікому в голову не могло прийти, що через яких-небудь декілька місяців дана країна буде об’єктом збройного вторгнення Америки, Англії й інших держав.

Сполучені Штати, у свою чергу, внаслідок непомірного зростання свого впливу у світі і прагнення їм маніпулювати (у рамках цього прагнення можна говорити й про фінансову підтримку Штатів різноманітних терористичних організацій), встали на позицію тотальної конфронтації буквально із усією планетою. Кожен акт такої конфронтації відбивався в США у вигляді всіляких кризових явищ, таких, наприклад, як серія невмотивованих масових убивств у американських школах, церквах, дитячих садках та інших місцях. Всі ці кризові соціальні явища – суть

ланки єдиного ланцюга деякої події X, що несе в собі відповідну агресію стосовно США. Цілком зрозуміло, що недавній терористичний акт – одна з найбільш значних подій у ланцюзі X, і, цілком можливо, що не остання, оскільки процес X має або згаснути, або досягти свого апогею. І в першому, і в другому випадку для цього буде потрібний певний ряд проміжних подій, що несуть негативну семантику й мають ініціювати резонансні антиподи-події поза територією США.

Розглянемо ще декілька дзеркальних подійних паралелей. Пригадаємо, яким потрясінням для населення СРСР була посадка одномоторного літака західнонімецького парубка на Червоній площі в Москві. Дана трагікомічна подія постала не тільки провісником соціального розладу найбільшої зі всіх імперій світу (тобто ключовою подією деякого єдиного деструктивного процесу X), але й тим фатальним чинником, що порушив динамічний баланс системи, іменованої Радянським Союзом (а також і соціалістичного табору в цілому), виявляючи дію одного з законів теорії катастроф, який говорить, що будь-яка система може достатньо довго чинити опір зовнішній руйнівальній дії за рахунок внутрішніх компенсаторних можливостей, поки вона не вичерпає ресурси свого “гомеостазу” та не почне розпадатися, а цей розпад набуває лавиноподібного катастрофічного характеру, приводом для якого може слугувати зовсім незначна обставина [1].

У 1912 році в Атлантичному океані, вийшовши у свій перший і останній рейс, потонув “*Титаник*”, найскладніший в технічному відношенні на той час об’єкт. Ця дуже символічна подія була немов би “фатальним викликом”, кинутим планетарній цивілізації стихією морських глибин. Глибоко уражена в своїй науково-технічній основі, земна цивілізація незабаром потерпіла й від набагато більш серйозної шкоди – як від Першої світової війни, так і від наступної за нею серії революцій та громадянських війн, що так чи інакше вилилися в Другу світову, а після неї – у “холодну війну” між двома ворогуючими соціально-політичними системами.

Нещодавно морська безодня поглинула один із найдовершеніших техногенних земних об'єктів – атомну субмарину “*Курськ*”, один із членів екіпажа якої у своєму передсмертному листі улюбленій жінці писав про те, що субмаринам такого класу, як “*Курськ*”, не можуть загрозувати жодні трагічні випадки.

Виникає питання: провісником якої фатальної події X є загибель “*Курська*”, що, без сумніву якось пов'язана з іншою ланкою в ланцюзі цієї події X – терактом у США? Ми вважаємо, що згаданий теракт є глибоко символічним та красномовно свідчить про фатальну подію X, що наближається, – корінну трансформацію сучасної цивілізації.

Відзначимо, що характерною рисою методу нелінійного прогнозування є те, що тут події не тільки розглядаються як ланки одного ланцюга, але й наділяються певною семантикою, що несе певне прагматичне значення, що впливає із символіки події, яка витягається з неї як за допомогою інтуїції аналітика, так і на підставі положень концепції універсального семантичного простору Всесвіту (К. Александер, В. В. Налімов, О. В. Вознюк і ін.), символічної архітектоники колективного несвідомого (К. Юнг), а також усього попереднього досвіду, тобто прецедентів (“рівнобіжних подій”), що вже мали місце.

Річ у тім, що основне положення філософії про єдність світу, що втілюється в принципі антропологічної співпричетності сучасної космології та квантової фізики, зумовлює таке розуміння Всесвіту, у котрому кожен його процес має розглядатися в єдності морального та фактологічного, тобто *кожен факт дійсності наділяються певним змістом, одухотворяється і психізується*. Таким є новий постнекласичний підхід до аналізу дійсності, що знаменує собою повернення спіралі історичного розвитку на кола своя, але на більш вищому рівні розвитку, коли антропоцентричні та панпсихічні уявлення примітивних і древніх культур виявляються тотожними сучасному принципу космологічного доповнення, коли, по суті, релігійні та наукові положення починають перетинатися, виявляючи загальну “територію”, що зараз спільно освоюють науковою і релігійною свідомістю – ***Цілісність***.

Цілісність саме й припускає те, що під час інтепретації дійсності варто використовувати положення нелінійного аналізу, одним із принципів якого є символізація буття, що реалізує стрижень принципу цілісності – єдність буття та свідомості, психічного та фізичного. Виходячи з принципу символізації подій та беручи до уваги прецедент із посадкою західнонімецького літака на Червоній площі, що випередив розпад соціалістичного табору, можна певним чином трактувати й подібну ж, але не м'яку, “посадку” літаків на найважливіші об'єкти США в ході останнього теракту в кращому випадку як провісник розпаду військової й економічної коаліції західних держав, а в гіршому – як провісник руйнації всієї технократичної західної цивілізації. Судіть самі: руйнація двох висотних будинків Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку (що перетворилися, за висловом Д. В. Скачкова, в “два зламаних ікла”), у котрих одноразово могли перебувати більш ніж 50 тисяч чоловік, і які символізували сутнісний механізм функціонування сучасної цивілізації (торговий обмін) та втілювали в собі найбільш значний як символічний, так і фактичний осередок цього обміну на землі, – ця руйнація символізує (а тому, відповідно до нелінійного аналізу, і випереджає) майбутню руйнацію цієї сучасної цивілізації. Дуже показовим у цьому зв'язку є спад економічної діяльності головних капіталістичних країн, а також той факт, що світова економіка зараз знаходиться в найгіршому стані, ніж будь-коли за останні 20–30 років.

Якщо покопаться в культурологічних шарах нашої цивілізації, то можна знайти ще одну красномовну символічну підставу даного висновку. Пригадайте відомий фільм “*Кінг-Конг*”, де після деяких кінематографічних перипетій земна цивілізація виходить переможцем у схватці з найбільш концентрованим утіленням природного начала нашої планети – гігантською мавпою. Їй склонявся як Богу примітивний острівний народ, що жив у патріархальній гармонії з природою. Дуже символічним є те, що головними підмостками даного двобою (у якому, до речі, лише незначна частина людей була на боці мавпи-жертви) служували саме висотні будинки Всесвітнього торговельного центру.

І якщо у фільмі природа зазнала поразку в схватці з людиною, то зараз остання має зазнати збитки від природної (стихійної) сили події X, що розгортається, екстрапольованою за допомогою застосовуваного нами нелінійного аналізу, відповідно до котрого кожна подія є символічною ланкою в ланцюзі більш глобальної події; і чим більш значною (несподіваною, нетривіальною, рідкісною, а тому, відповідно до теорії інформації, інформаційно насиченою) є та або інша подія, тим більший резонанс вона має викликати, виступаючи специфічним провісником майбутніх подій, семантика яких може бути витягнута із символіки події-провісника.

Будь-яку подію можна аналізувати відповідно до її інформаційної ваги, що визначається частотністю даної події, коли враховується ступінь її очікування (сподівання), її рідкість, незвичайність. За цих умов чим більш неймовірним є подія, тим більше прогностичне навантаження вона несе. Крім того, велике значення має кількість людей, що постають свідками (або учасниками) події. Що ж стосується події 11 вересня, то вона може бути оцінена як найбільш інформаційна протягом всієї історії людства, оскільки за нею спостерігала найбільша кількість людей, а сама ця подія характеризується найвищим ступенем несподіванки.

Перерахуємо деякі з подій-провісників глобального процесу X. Це, по-перше, загибель “Титаніка” (знаменуюча собою момент уразливості *технократичної цивілізації*); ланцюг руйнівних війн та революцій, фашистський та сталінський режими, що пішли за цим; атомні вибухи в Хіросімі і Нагасаці в Японії (знаменучі собою прихід *атомного сторіччя* й постаючі одночасно резонансною подією в Перл-Харборі); “холодна війна” (яка підсилюється локальними військовими конфліктами практично у всіх кутках планети), що виступає певним історичним підсумком атомного сторіччя, котрий репрезентує нове політичне явище: “баланс сил” (або стратегію ядерного стримування, основним моментом якої було “гарантоване взаємне знищення”), що підтримується за рахунок чинника атомної енергії (подібно до того, як елементарні частки усередині атомного

ядра утримуються разом ядерною сильною взаємодією); аварія на Чорнобильській атомній електростанції (Україна), що знаменує собою момент уразливості тепер вже *атомної цивілізації*; посадка Руста на Червоній площі в Москві, опори соціалістичного табору, знаменуюча собою його розпад (який пройшов через трагікомічний серпневий путч 1991 року, а також супроводжувався військовими конфліктами на Близькому Сході, Кавказі, Балканах, у Середній Азії), що призвело до порушення ядерного “балансу сил” й виходу на новий механізм, що підтримує цей баланс – ноосферний (розумний, інформаційний) – і до кристалізації *ноосферної цивілізації* (В. І. Вернадський); поява на історичній арені нових подій *інформаційної* природи: “оральний Клінтонівський шум” (Д. В. Скачков) – виборчий парадокс у США, коли сотня голосів виборців Флориди вирішують долю США в останніх президентських виборах; аварія на субмарині “Курськ”, що знаменувала собою чергову поразку атомної цивілізації; руйнація буддистських святинь в Афганістані (релігійний акт вандалізму, напевно, найбільш серйозний зі всіх відомих в історії), що свідчить про особливу актуальність ноосферно-інформаційних регуляторів земної цивілізації; теракт в Америці 11 вересня 2001 року, що має саме ноосферну (інформаційну) природу. Наступна подія у цьому чергуванні подій, що виражають суть глибинної події X, має бути пов’язаною з наступними військовими конфліктами на Сході, оскільки мусульманська цивілізація зазнала серйозної поразки, що відкриває можливість певної протидії.

Формування ноосферної реальності, тобто універсальної сфери розуму, де буття та свідомість, внутрішній та зовнішній простір людського існування методологічно ізоморфні та онтологічно тотожні, виявляє феномен нелокальності на соціально-політичному рівні, коли частина та ціле починають виступати рівномірними сутностями. Для ілюстрації даної думки наведемо слова президента Росії В. Путіна, який у зв’язку з американськими подіями сказав, що сучасний світ настільки інтегрований і глобалізований економічно й політично, що порівняно невелич-

кий локальний конфлікт зараз може мати найбільш трагічні наслідки для усього світу.

Слід відзначити, що принцип цілісності світу припускає сполучене використання нелінійного та лінійного прогнозування. До останнього можна віднести нашу методикку аналізу інформаційної ваги подій, що в результаті такого аналізу ранжуються відповідно до їхньої інформаційної ваги в багаторівневій мережній структурі, де можуть виокремлюватися вектори глобальних та локальних процесів, що указують загальний та поодинокий напрямок світових подій.

У висновку хотілося б доповнити наш нелінійний аналіз подій у США аналізом саме лінійним (який робить зрозумілим суть даних подій саме на лінійному відрізку історії), блискуче зробленим В. Ю. Вінником (м. Житомир): “США переживають кризу непомірного розростання, що (як виявляється з множини історичних прикладів) передує краху будь-якої імперії. Механізм цієї кризи в цілому подібний до механізму традиційної для капіталізму кризи надвиробництва. На першому етапі держава розвивається екстенсивно, з наростаючими темпами розповсюджуючи свій вплив по усьому світі. За цих умов сама переживає підйом й процвітання, одержує надприбутки і, у погоні за ще великим збільшенням їх, приносить деяке керування вже наявними ресурсами в жертву кількості. На другому етапі виявляється несбалансованість. Гігантська Ойкумена перетворюється для Метрополії з джерела всіх мислимих благ на джерело все більш зростаючого головного болю. Як-от: Метрополія, розповсюджуючи свій вплив на інші регіони, не тільки отримує права на них, але (все має свій зворотний бік) й певні зобов’язання. Прагнучи вирішувати зовнішньополітичні задачі, складність котрих різко зростає зі зростанням числа країн, утягнених у сферу стратегічних інтересів Метрополії, остання неминуче втрачає контроль над частиною зовнішніх та частиною внутрішніх процесів. Особливість процесу утвердження своєї могутності Ойкуменою полягає в тому, що Метрополія вже не може в односторонньому порядку відмовитися від свого панування (і від домагань на ще більше панування), щоб зробити перепочинок та зосередитися

на своїх внутрішніх проблемах. Якщо колись вона була господарем стану, то тепер стає заручницею нею же запущених процесів. Вона змушена продовжувати втручатися у всі світові політичні процеси, щоб підтримувати статус великої держави – і тим самим розпоршує так необхідні їй сили та ресурси, позбавляючи себе останньої можливості вирішити внутрішні проблеми. Сюди ж приєднується ще один чинник. Надмірно активна, скажімо, діяльність Метрополії на зовнішній арені неминуче викликає чимсь невдоволення, часом дуже сильне. Достатньо лише задатися питанням, кому Америка перейшла дорогу за останні 20–30 років, щоб дійти висновку: Америка сама себе занурила в атмосферу конфронтації зі ВСІМА (хоча й у різному ступені)... маємо: небувала концентрація, лавиноподібне зростання невдоволення Штатами і в той же час – відносно ослаблення самих Штатів, і ще плюс до цього цілком реальна економічна та політична вигода у випадку падіння Штатів практично для всього іншого світу. Така ситуація просто не могла не розв'язатися відкритим широкомасштабним конфліктом”

Таким чином, людство входить до нової історичної епохи, яка виявляє вразливість великодержавної авторитарної позиції сучасних капіталістичних країн. Це епоха ноосферної реальності, що може розумітися як новий емоційно-ментальний стан біосфери, при якому розумна діяльність людини стає вирішальним чинником її розвитку. Для ноосфери характерна взаємопотенціуюча взаємодія людини та природи, що виявляє зв'язок законів природи з законами мислення та соціально-економічними законами. Ноосфера, за В.І.Вернадським, потребує глобального керування планетарними процесами відповідно до єдиної розумної волі, що ґрунтується на принципі цілісності, про який ми поговоримо в наступному розділі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд В. И. Теория катастроф. – М.: Наука, 1990.
2. Бом Д. Причинность и случайность современной физики. – М.: Ин. лит., 1959.

3. Борн М. Физика в жизни моего поколения. – М., 1963.
4. Брагина Н. Н., Доброхотова Г. А. Функциональные асимметрии человека. – М.: Медицина, 1988.
5. Гроф С. Путешествие в поисках себя. – М., 1994.
6. Гулыга А. В. Космическая ответственность духа // Наука и религия. – 1989. – № 8. – С. 32–34.
7. Девис П. Случайная вселенная. – М.: Мир, 1985.
8. Казначеев В. П., Спиринов Е. А. Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного исследования. – Новосибирск: Наука, 1991.
9. Капра Ф. Дао физики. – СПб.: Орис, 1994.
10. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и комплексность в физических науках. – М.: Наука, 1985.
11. Фролов И. Т. Перспективы человека. – М.: Наука, 1983.
12. Цехмистров И. З. Поиски квантовой концепции физических оснований сознания. – Харьков: Вища школа, 1981.

ГЛАВА 7 ПСИХОЛОГО-ПОВЕДІНКОВІ, МЕДИКО-БІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Для того, щоб кристалізувати адекватні часу (нині ми стаємо свідками поширення нової некласичної наукової парадигми пізнання світу) засади державницької ідеології України, слід, на нашу думку, враховувати й психолого-поведінковий, медичний аспекти життєдіяльності людини, розглядаючи їх з позиції нової наукової парадигми, яку у площині гуманітарних й медико-біологічних наук можна окреслити як таку, що розуміє суб'єкт та об'єкт (людину та світ) як рівноцінні, онтологічно тотожні сутності, котрі зумовлюють й взаємно потенціюють одна одну (в той час коли *класична* парадигма розглядає суб'єкт як активний початок Всесвіту; *некласична* розглядає вже об'єкт як активний початок; *постнекласична*, тобто *нова парадигма*, дійшла до розуміння їхньої онтологічної прозорості та рівномірності). Пояснимо це.

П. Вайнцвайг пише [1, 35], що психологи, вивчивши численні психофізіологічні показники організму людини в умовах її комунікації із собі подібними, дійшли висновку: якщо спілкуються дві людські істоти, життєвий (енергетичний) тонус однієї з яких є вищим, ніж у іншої, то “життєва” енергія “перетікає” до цієї іншої істоти, оскільки прилади фіксують, що її життєвий тонус підвищується, а іншої людини – еквівалентним чином знижується. Дещо подібне ми зустрічаємо в електротехніці у вигляді “ефекту захоплення”: якщо в одну енергомережу ввімкнути два звукових генератора, що генерують коливання з близькими, але різними частотами, і якщо перший генератор характеризується більшою потужністю, ніж другий, то має місце ефект “захоплення”, коли “сильний” генератор “поведе” за собою “слабкого” та принудить його працювати на своїй частоті.

Було також помічено, що якщо людина позитивно ставиться до свого оточення, то вона значно підвищує тонус своєї життєдіяльності; і навпаки, негативне ставлення до оточуючого світу знижує енергетичний тонус людини. Ці висновки отримані на

підставі досліджень Інституту кінесіології в США, директор якого, Д. Даймонд, показав, що щитовидна залоза крім виконання головної функції імунологічного нагляду, постає основним “розподільником” живлющої, регенеруючої енергії організму. Щитовидка направляє й регулює потік електромагнітної енергії по всьому організмі, проводячи миттєву корекцію, яка необхідна для подолання певних відхилень у життєдіяльності.

Було показано також, що негативні почуття й думки є джерелом стресу людини й відтоку її енергії. **Любов, віра, відвага, подяка, довіра** тощо активізують діяльність щитовидної залози і **підвищують** нашу життєву енергію. **Ненависть, заздрість, підозра, страх, а також неприємні асоціації й спогади** гальмують діяльність щитовидки і **знижують** життєвий тонус організму. Крім того, усе розмаїття поведінкових аспектів людини виявилось прямо пов’язаним з діяльністю щитовидки, тобто з процесами підвищення та зниження життєвого тону су людини. Так, наприклад, стверджувальний кивок підсилює діяльність щитовидки й підвищує життєвий тонус людини, її енергії, а негативний жест призводить до протилежного ефекту, тобто до зниження енергії людини. Так званий жест вираження любові – “жест Мадонни” (розпростерті для обіймів руки) позитивно впливає на людину в стресовій ситуації, навіть якщо цей жест лише уявлюваний (але неодмінно глибоко емоційний). Посмішка також стимулює діяльність щитовидки не тільки людини, що посміхається, але й людей, що сприймають цю посмішку. Звертаючи увагу на обмін енергії між людьми, Д. Даймонд дійшов висновку, що різні прояви життєвої енергії взаємозалежні. Енергія “сильної” людини послабляється при особистому контакті зі “слабкою”, одночасно при цьому енергія останньої підсилюється. Під час особистого контакту порушення психічної рівноваги може передаватися від одної людської істоти до іншої: настрої і думки вкрай заразливі.

Таким чином, виходить, що позитивний настрій та позитивне ставлення до світу є чинниками підвищення життєвого тону су людини зі всіма соціальними й медико-біологічними наслідками, що з цього випливають.

Відомий закон, що говорить: “жертва несе свою частку провини (участі) за те, що з нею відбулося, відбувається або відбудеться” [див. 2, 350]. Юристи відзначають, що є люди, які значно частіше інших стають жертвами злочинів або трагічних випадків. Американський психолог Ф. Данбар тривалий час проводила дослідження в травматологічному відділенні однієї нью-йоркської лікарні, у результаті чого підтвердила наявність феномена, на який звернули увагу співробітники страхових компаній: люди, з вини яких коли-небудь стався нещасний випадок на дорозі, знову потрапляли в аварію з набагато більшою ймовірністю, ніж ті, хто ніколи не був у автомобільній катастрофі. Психолог установила, що більшість “схильних до аварій типів людей” необачною їздою вивільняють свою агресивність. Але ще важливіше було її відкриття, що деякі водії підсвідомо прагнули заподіяти собі біль й каліцтво. Причини цього лежать у неусвідомлюваному, придушеному почутті провини й потреби бути покараним. Виходить, що людина сама провокує, визначає безліч поведінкових та причинно-наслідкових відхилень у навколишній дійсності [3].

Пояснити даний загадковий феномен можна, якщо взяти до відома, що людська життєдіяльність у багатьох випадках регулюється підсвідомо-автоматичними, мимовільними механізмами психіки. Так, наприклад, людина пише або керує автомобілем “на автоматі”. І якщо межа між людиною і зовнішнім світом існує в основному в сфері її свідомості, на основі якої й формується її індивідуально-особистісне, автономно-егоцентричне начало, то в сфері підсвідомості, активної, наприклад, під час керування машиною, дана межа практично відсутня, як вона відсутня у тварини, дикуна, маленької дитини. У них головним регулятором поведінки в природі і соціумі постають саме підсвідомі механізми психічної діяльності. І якщо людина, що веде автомобіль, сповнена агресією стосовно об’єктів зовнішнього світу, то ця агресія в стані домінування підсвідомої сфери психічної діяльності, коли функціональна грань між внутрішній і зовнішній стирається, має тенденцію уражати саму людину.

Наголосимо ще раз, що причина формування підсвідомої установки на нанесення собі шкоди криється в тім, що дана людина схильна агресивно ставитись до зовнішнього світу. Однак слід знати, що підсвідома частина психіки людини, на відміну від її свідомої частини, не розрізняє внутрішнє і зовнішнє. Саме тому агресивне ставлення людини до оточення на рівні свідомому у площині її підсвідомості означає, що в цьому випадку людина агресивно ставиться до самої себе. Причому, ця агресія формує установку на пошук можливості заподіяти собі каліцтва і навіть смерть. Тут маємо здійснення релігійно-міфологічного принципу “відплати”, чи “справедливості”, про який К. Юнг писав, що негативні риси характеру людини часто проєкціюються на інших та можуть набувати символічного вираження у снах та архетипових уявленнях у вигляді монстрів, драконів, чортів тощо.

Якщо людина існує на рівні двох буттєвих площин – свідомому та підсвідомому, то на останньому рівні, де “Я” та не-”Я”, внутрішнє та зовнішнє не диференціюються, негативне ставлення людини до оточуючого світу виявляються ставленням її до себе, що актуалізує внутрішнє “пекло” та спричиняє автоагресію, яка проявляється як у сфері побутової чи виробничий (як травми, нещасні випадки, різні хвороби [3; 4; 5; 6, 21]), так і у сновидіннях як кошмари [7, 223].

Отже, людина сама провокує, визначає безліч поведінкових і причинно-наслідкових відхилень у навколишній дійсності. При цьому позитивне, неагресивне ставлення людини до оточуючого світу постає важливим чинником її соціального здоров'я.

Одне з найбільших одкровень нової наукової парадигми – ідея цілісності, що не є чимось оригінальним, тому що ця ідея лежить біля джерел філософської й релігійної думки мудреців стародавності. Повернення до уявлень про цілісність як до добре забутого старого відбувається на новому витку розвитку цивілізованого світу. Зараз стало вже аксіомою те, що людський організм є цілісним і що у випадку захворювання окремого органу варто лікувати весь організм (Р.Леїнг, І.В.Давидовський, В.П.Казначєв) [8; 9; 10; 11]. Більш того, для передового медика

зрозуміло й те, що хвороби, у тому числі психічні, є пристосувальними реакціями людини, прозорі для негативних факторів зовнішнього середовища (мікробів, вірусів та ін.). Ясно, що хвороба не приходять до нас іззовні незваним гостем, а зароджується в самому організмі за тих чи інших умов, що пробуджують до життя відповідних збудників хвороб.

Слід зазначити, що організм, як і взагалі будь-який об'єкт у Всесвіті, характеризується двома фундаментальними станами – відкритістю й закритістю. Будь-який живий організм як соматична сутність постає відкритою, живою системою. І тільки психіка людини, а саме – її світогляд як система поглядів і психологічних установок (в тому числі певних *ідеологем*), може перетворювати цей організм у закриту систему, котра, як відомо, характеризується процесами наростання хаосу, дезорганізації, що призводить до втрати цілісності, а тому – до хвороб як специфічних граничних феноменів, що прагнуть підтримати цілісність, і постають у ролі корисних пристосувальних реакцій: хвороба блокує ту чи іншу форму життєдіяльності людини, що призвела до втрати цілісності в плані соматичної й психіки.

У сфері світогляду можна виокремити установки на досягнення інтеграції індивіда з оточуючим світом і самим собою й установки, що призводять до його дезинтеграції, формуючи стан закритості організму як певної психосоматичної системи. Закритість означає, насамперед, неприйняття того чи іншого аспекту зовнішнього середовища, з яким організм природним чином складає одне ціле. Це неприйняття реалізується зазвичай на рівні ідей, ідеалів, а також неусвідомлених психологічних установок, що поступово укорінюються на рівні органічних процесів. Якщо, наприклад, людині неприємний її колега в силу того, що цей останній перевершує її в якійсь специфічній майстерності і підриває її службовий статус, то це почуття ворожості до окремого фактора зовнішнього середовища в остаточному підсумку призводить до неприйняття цілого ряду взаємозалежних факторів, що забарвлює значну частину життя нашої людини в чорні стресові кольори, занурює її в безодню негативних емоцій. Негативні емоції (які, за інформаційною теорією П.В.Симонова,

виникають через недостачу інформації щодо процесу задоволення актуальної потреби) призводять до “закриття” організму в прямому і переносному значенні: стискуються кровоносні судини, підвищується кров’яний тиск, погіршується трофіка (харчування) тканин і органів із усіма фізіологічними наслідками, які випливають з цього – тобто хворобами, лікування котрих повинно полягати в усуненні причин, але не вищезазначених симптомів. Лікування за цих умов передбачає ініціювання процесу “відкриття” організму як на соматичному, так і психічному рівнях. Останнє передбачає відкритість у площині світоглядних ціннісних орієнтирів.

Наведемо приклад. Розглянемо терапевтичний метод японського доктора Ніші [див. 12]. Йому вдалося вилікувати багато невиліковних форм раку за рахунок того, що цей доктор йшов шляхом усунення станів закритості. Його пацієнти, поперше, протягом декількох місяців харчувалися їжею рослинного походження, позбавленої кулінарної обробки. Це допомагало усунути закритість на рівні харчування, тому що харчування рослинною їжею приводить до зниження кров’яного тиску, тобто сприяє розширенню судин, фізіологічно “розширюючи”, “відкриваючи” сам організм. Крім того, доктор Ніші практикував процедуру відкриття організму основним стихіям зовнішнього середовища: воді, повітрю, світлу (сонячним променям), землі. Його пацієнти приймали повітряні, водяні, світлові ванни. Крім того, ізоляція пацієнтів у клініці Ніші від їх соціального оточення поступово позбавляла пацієнтів їх світоглядних негативів.

Тут ми репрезентували дещо спрощене трактування методу доктора Ніші, однак варто знати, що принципи функціонування цілісного організму описуються декількома “цілісними”, а тому й простими правилами, відбитими в даному випадку в уявленні про два фундаментальні полярні стани організму – закритість і відкритість. Слід зазначити, що це *спрощення* як метод аналізу дійсності в цілому відповідає основному принципу системного аналізу, оскільки система, як пояснює Ю. А. Черняк, – “це засіб боротьби зі складністю, засіб пошуку простого у складному” [13,

51]. Цієї ж думки дотримується У. Ешбі, який вважає, що “теорія систем має будуватися на методі спрощення і, по суті, бути наукою спрощення... Я переконаний, – писав він, – що в майбутньому теоретик систем повинен стати експертом зі спрощення” [147, 177].

У цьому ж смисловому контексті можна навести й метод вивчення зору за Бейтсом [15], якій довів: головна причина більшості патологій зору полягає в психологічних чинниках, щільно пов’язаних зі світоглядом людини, системою її психологічних установок. Якщо людина не цілком “вписується” в навколишній світ, якщо її почуття і слова, справи і світогляд не узгоджуються один з одним, у неї можуть виникнути проблеми із зором. Так, наприклад, було доведено, що в дітей, які відчувають страх з якогось приводу, можуть спостерігатися порушення зору. Було доведено також, що зір людини дещо погіршується в той момент, коли вона каже неправду.

Наведемо приклади з *психотерапії*. Розглянемо *метод негативного впливу* К. Дулнопа [див. 16, 279], що висунув парадоксальний принцип, відповідно до якого згубної звички можна позбутися, якщо багаторазово свідомо повторювати ту звичну дію, від якої людина прагне звільнитися. Базуючись на цьому принципі, один музикант для усунення звичної помилки (у виконанні однієї музичної фрази у творі Баха) протягом 2-х тижнів навмисно грав це місце невірною, після чого зміг легко позбутися своєї звичної помилки. А жінка, що, друкуючи на машинці, нав’язливо добавляла до кінця слова першу букву кожного слова, змогла позбутися пагубної звички за допомогою методу негативного впливу. Цей метод ґрунтується на принципі відкриття людини негативному моменту її життя.

Таким чином, для того, щоб позбутися негативної звички, зруйнувати яку за допомогою довільного контролю неможливо, необхідно вольовим чином імітувати дану звичку, психологічний механізм протікання якої тепер потрапляє в сферу операційного контролю.

В Франкл назвав даний метод методом *парадоксальної інтеції*. Використовуючи даний метод, В. Франкл одному хворому на

кардіофобію зі страхом ходьби вулицями перед нав'язливою перспективною померти від хвороби, радив: “Постарайтеся вмирати щодня три рази. Три рази на день викликайте в собі параліч серця і вмирайте. Повторюйте: “Я хочу померти” і виходьте при цьому на вулицю, щоб померти” [17, 334–351].

В. Франкл наводить ще один приклад. Одна пацієнтка страждала від важкої форми клаустрофобії (фобійний хворобливий страх перед закритими просторами) щонайменше 15 років. Жінка перебувала у Південній Африці за тиждень до того, як вона мала летіти до себе на батьківщину в Англію. Вона – оперна співачка, і їй приходилось багато мандрувати по світу, щоб виконувати свої обов'язки за контрактами. За цих умов клаустрофобія фокусувалася на літаках, ресторанах, ліфтах і театрах. Щодо співачки була застосована техніка парадоксальної інтенції. Пацієнтці було запропоновано відшукувати ситуації, що викликають її фобію, і бажати того, чого вона завжди так боялася, як-от, задихнутися. Вона повинна була говорити собі: “На цьому місці я і задихнуся, щоб мені лопнути!” Таким чином пацієнтка в короткий термін звільнилася від свого утруднення.

Ще один приклад. В. Франкл розповідає, як до одного психотерапевту привели хлопчика, що страждав на енурез. До цього мали місце численні безуспішні спроби позбутися від хвороби. Даний психотерапевт уклав з хлопчиком певну угоду: за кожну ніч, коли пацієнт намочить постіль, він одержить 5 центів. Хлопчик вельми зрадив перспективі розбагатіти. За два дні він заробив 10 центів. Проте на третю ніч хлопчик перестав мочитися в постіль, хоча, за його словами, робив усе можливе, щоб це стало.

Теза про стани закритості й відкритості ілюструється ще одним прикладом. Починаючи з Адорно (1940-і роки), психологи, що обстежують великі групи людей, постійно відзначають кореляцію між відразою до “іноземної” чи “екзотичної” їжі і “фашистським” типом особистості. Це, очевидно, свідчить про існування певного поведінково-понятійного комплексу “відраза до нової їжі – неприйняття радикальних ідей – расизм – націона-

лізм – сектанство – ксенофобія – консерватизм – фашистські ідеології” [18, 162].

Отже, ідеологічні засади сучасної держави мають ґрунтуватися на принципах позитивного ставлення й відкритості до світу, любові до ближнього, тобто на загальнолюдських гуманістичних та бібдейських засадах, які суперечать основному принципу конкуренції - “людина для людини є вовком”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вайннцвайг П. Десять заповедей творческой личности. – М.: Прогресс, 1990.
2. Таранов П. С. Управление без тайн. – Донецк: Сталкер, 1997.
3. Dunbar H. F. Psychosomatic Diagnosis. – N. Y.: Hoeber, 1943.
4. Cousins N. Anatomy of Illness: As Perceived by the Patient. – N. Y.: W. W. Norton and Company, 1979.
5. Elander J., West R., French D. Behavioral Correlates of Individual Differences in Road-Traffic Crash Risk: An examination of Methods and Findings. // Psychological Bullitine by American Psychological Association, vol. 113 (March, 1993).– P. 279–294
6. Maslow A. H. The Farther Reaches of Human Nature. – N. Y.: Penguin Books, 1976.
7. Лаберж С. Практика осознанного сновидения. – К.: София, 1996.
8. Давыдовский И. В. Приспособительные процессы в патологии // Вестник АМН СССР. – 1962. – № 4. – С. 27–37.
9. Казначеев В. П., Спиринов Е. А. Космопланетарный феномен человека: проблемы комплексного исследования. – Новосибирск: Наука, 1991.
10. Laing R. D. The Politics of Experience. – N. Y.: Ballantine, 1968.
11. Laing R. D. The Voice of Experience. – N. Y.: Pantheon, 1982.

12. Гоголан М. С. Попрощайтесь с болезнями. Опыт собственного излечения по системе Ниши. – Минск: Мыжд. кн. дом., 1996.
13. Черняк Ю. А. Простота сложного. – М.: Знание, 1975.
14. Эшби У. Несколько замечаний // Общая теория систем. – М.: Мир, 1966. – С. 164–179.
15. Бейтс У. Г. Улучшение зрения без очков по методу Бейтса. Корбетт М. Д. Как приобрести хорошее зрение без очков. – М.: Де-факто, 1991.
16. Свядоц А. М. Неврозы. – М.: Медицина, 1982.
17. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990.
18. Уилсон Р. А. Квантовая психология. – К.: Янус, София, 1999.

ГЛАВА 8

ОСВІТНІ ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Якщо головним змістом існування людини та Всесвіту є їх рух, зміна у часі та просторі, то це означає, що головним змістом існування людини є її навчання, бо навчання – це, перш за все, процес зміни. Можна сказати, що існування як рух є навчанням, а людина – це сутність, яка навчається, тобто навчання є життєдіяльністю. Людина може бути визначеною як *Homo sapiens* (людина розумна), *Homo faber* (людина, що виготовляє), *Homo loquens* (людина, яка розмовляє), *Homo ludens* (людина, яка грає), *Homo sociologicus* (людина соціальна), *Homo psychologicus* (людина психологічна), *Homo desiderans* (людина, що бажає), *Homo agens* (людина, яка діє), *Homo spiritus* (людина духовна), *Homo creator* (людина, яка творить), *Homo samos* (людина, що самовдосконалюється), *Homo economicus* (людина економічна)... Але людина завжди залишається такою, що вчиться. Тому проблема навчання містить у собі в найбільш концентрованій формі все розмаїття інших проблем, з якими людина стикається як на рівні звичайної, так і наукової свідомості.

Отже, якщо найбільш загальна особливість світу – це його рух як найважливіший атрибут і спосіб існування суцього, то головним змістом життя та фундаментальним чинником існування людини є рух, змінювання у просторі та часі, найбільш повне та інтенсивне вираження якого спостерігається у дитячому та юнацькому віці, де розвиток як соціально-особистісний феномен оформлюється у вигляді процесів навчання, виховання та освіти, що реалізується, насамперед, у межах шкільної системи. Тому основний об'єм суспільного та індивідуального життя людини сконцентровано у сфері освіти, яка формує інтелектуальний простір культурно-історичної неперервності народів та їх поколінь.

Ось чому освіта, що виконує соціальне замовлення суспільства, завжди була чи не найголовнішим його пріоритетом. Таким

чином, школа є наріжним соціальним інститутом, що, за переконанням Дж. Дьюї, “може створити у проекті такий тип суспільства, який нам хотілося б здійснити” [7, 7].

Розглянемо один з наріжних аспектів освіти, який фокусує в собі її найважливіші проблеми.

Відомо, що людина, як на світанку існування людства, так і в період свого раннього дитинства, відображає світ та опановує ним в основному в душі правої півкулі головного мозку, формуючи міфологічну реальність [23], виробляючи цілісне бачення світу та розвиваючи синтетичне знання, оперуючи міфологемами, яке при його аналізі сучасною наукою виявляється адекватним об'єктивному стану речей [14]. Тобто мова міфу, де світ постає цілісним неподільним комплексом, а суб'єкт і об'єкт, предмет і знак, річ і слово, істота та її ім'я, походження та сутність, причина та наслідок, природне та надприродне... так чи інакше зливаються воедино, – ця мова міфу може одержувати наукову інтерпретацію. При цьому те, що у межах міфу існує злитно і не підкоряється принципу причини-наслідку, у межах наукового світорозуміння може бути представлено як існуюче роздільно й причинно-обумовлене. Сполучення міфу та теорії виявляє принцип культурно-історичної неперервності буття людства, знання якого про світ постають “існуючими від віку” у згорнутій міфічній формі, асоціативно-метафорично організованій, здатній трансформуватися у науково-теоретичні схеми в процесі розвитку людського суспільства [14].

Історія людства доводить, що казка, притча, билина, міф, байка та інші прийоми інакомовно-метафоричного відображення дійсності виступали та виступають одним із найбільш важливих засобів освоєння людьми певного типу культури своєрідним шляхом “входження” в неї, виявляючись головним вербальним засобом навчання та виховання на початкових етапах розвитку людського суспільства. Для дитини, що знаходиться на початковому етапі розвитку людської особистості, також характерна міфоепічна картина світу, яка потім підкорюється теоретико-прагматичній науковій картині. Треба сказати й те, що міф, казка містять у собі еталони нормативної поведінки [19], мудрість

народів світу [2], дозволяють прогнозувати події [12], будувати свою поведінку на основі конструювання моделі світу, виступаючи особливим культурологічним феноменом [22]. Казка, міф можуть розумітися як специфічна форма підсвідомих (“природжених”) архетипових ідей, “мислительних матриць” людства [14].

Роль казки в житті людини виявляється найбільш повно при аналізі явища функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини. Можна сказати, що права півкуля, яка виражає синтетичний аспект знання та відображає світ за принципом “все у всьому”, втілює в собі дологічне (наочно-образне, наочно-дійове) “казково-міфологічне” мислення людини, яке в процесі її розвитку починає “конкурувати” з більш молодію в еволюційному відношенні лівопівкульовою психікою людини, що виражає аналітичний аспект знання і відбиває світ абстрактно-аналітичним, “науковим” чином.

Принцип неперервності психічної діяльності людини передбачає єдність півкульових стратегій обробки інформації як в плані онто- так і філогенезу людини. Цей принцип свідчить, що правопівкульова психіка, розвиток наочно-образного мислення, здібність до емпіричних узагальнень у дитини відіграють наріжну роль в житті дорослої людини та “не є лише тимчасовим етапом, який потрібно пройти якомога швидше, щоб “замінити” його вербально-логічним мисленням” [25, 229]. Справа у тому, що цей тип мислення “виростає” з багатозначного метафоричного правопівкульового освоєння дійсності людиною, при цьому, як свідчить нова парадигма освіти та навчання, що базується на концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку, метою розвитку людини є досягнення функціонального узгодження, синтезу право- та лівопівкульового аспектів психіки, коли такі феномени, що співвідносяться з функціональною природою півкуль, як образ та ідея, предмет та знак, почуття та думка, єдине та множинне сполучаються, формуючи базу для інтуїтивно-медитативного, евристично-просвітленого розуміючого відбиття дійсності та її опанування, в процесі чого конкретне

та абстрактне, експресивне та логічне з'єднуються, породжуючи феномен аутентичного буття [4].

Зрозуміло, що півкульовий синтез передбачає повне розкриття ресурсів “правого”, творчого аспекту психіки (суть творчості полягає у вмінні мислити цілісно, багатозначно, з'єднуючи факти та реакції, що відносяться до різних і навіть полярних онтологічних та гносеологічних сфер реальності), необхідно не поспішати замінити активність правої півкулі лівою. А. В. Запорожець пише, що розум людини, у котрої у дитячі роки не сформувалось належним чином безпосереднє сприйняття навколишнього світу та наочно-образне мислення, може одержати згодом односторонній розвиток, набути надмірно абстрагованого від конкретної дійсності характеру [9]. Більше того, як вважає Е. Берн, саме у дитинстві кристалізується повний “сценарій” майбутнього життя людини [1, 192–206]. Формування майбутнього сценарію життя у дитини пояснюється тим, що в цей час у неї спостерігається активність переважно правопівкульового аспекту психіки, а саме права півкуля активна у стані гіпнотичного трансу [11, 82]. Потрібно сказати, що явище імпрітінгу (швидко, одноразового запам'ятовування), як процес формування міцних слідів пам'яті, має місце саме в контексті афективної ситуації [12, 73–73], коли активна права “емоційна” півкуля. Тут ми спостерігаємо своєрідне кодування майбутньої поведінки людини через призму наочності та образності, що знаходить своє найбільш послідовне відображення саме у казково-метафоричному способі осягнення та освоєння буття. Це кодування пояснюється також і концепцію особистісної міфології, яка говорить про несвідомість як базу для формування особистісної міфології (уявлення особистості про світ та своє місце в ньому) – “моделювання системи кодування та організації сприймання, відчуттів, думок та вчинків” [6].

В цілому можна сказати, що людина набуває різноманітного досвіду життя через два канали – емоційно-чуттєвий (некритично-емпатичний, ірраціональний, правопівкульовий) та логіко-операціональний (критично-вольовий, раціональний, лівопівкульовий). Через чуттєвий канал інформаційні елементи досвіду

сприймаються та засвоюються майже миттєво як елементи сугесії. Через логічний канал досвід сприймається лише як інструментально-операціональна сутність, тобто тут людина вчиться принципово на своєму досвіді, який вона має виробити самостійно. Традиційна школа, що орієнтується переважно на лівопівкульовий стиль навчання, спрямована на формування саме операціональних здібностей набування досвіду. Чуттєвий канал накопичення досвіду тут майже не використовується.

Важливо зауважити й те, що чуттєво-сугестивний досвід, який людина набуває у дитинстві, і який вона сприймає принципово некритично, в подальшому житті може трансформуватися у сферу критичного (лівопівкульового) каналу, де будь-яка позитивна установка, що сформувалася у дитинстві, *перетворюється на негативну* (це пояснюється тим, що ліва півкуля, на відміну від правої, сприймає світ принципово критично-вольовим чином, тобто будь-який раціонально-логічний аналіз потребує використання рефлексії, контрастного мислення). Так, як пише Е. Берн, коли дитині постійно навіюють щось, коли їй говорять, наприклад, не роби цього, вона врешті-решт буде намагатися зробити саме це [1, 199]. Таким чином, негативні (заборонні) психологічні установки, що вироблені у дитинстві, трансформуються в дорослої людини у свою протилежність. Отже, будь-яка психологічна установка, яка вироблена у дитинстві, у дорослої людини прагне бути перетвореною на антиустановку разом з розвитком лівопівкульового мислення. При цьому процес перетворення дитячих установок на антиустановки прямо залежить від міри функціональної “диспропорції” півкуль мозку, що обумовлює протиріччя між свідомим та безсвідомим (тобто ліво- та правопівкульовим аспектами психіки). Тому мета розвитку людини, а отже й мета освіти, як ми вважаємо, полягає у функціональному сполученні свідомості та безсвідомості, у створенні “парадоксальних” установок, що здатні інтегрувати психологічні позитивні та негативні установки (а також позитивні та негативні схильності людини, взаємодія між якими може вважатися “джерелом продуктивного розвитку особистості” [27, 284]), перетворити їх на дещо цілісне, в межах чого позитивні та

негативні моменти існування людини сприймаються як рівноцінні елементи досвіду [5; 18; 24], що дозволяє інтегрувати їх у цілісно-гармонійну особистість.

Отже, казки, у яких присутній чудесний елемент, що вчить дітей сприймати світ парадоксальним чином, допомагає звільнитися від однозначних логічних схем сприйняття дійсності та виробити нейтральні (парадоксальні) психологічні установки, які дозволяють людині відчувати себе вільною, спонтанною істотою та позбавитися долі “запрограмованого біологічного робота”.

Найбільш чітко казка як засіб навчання репрезентована в Новому Заповіті у вигляді притч, де конкретний образ та його інтерпретація показані як співіснуючі. У казці право інтерпретації віддається читачу або слухачу. Дане право реалізується ним на тому чи іншому рівні когнітивних “домагань”, у тих чи інших концептуально-теоретичних формах. При цьому сфера наукових змістів, що видобувається в процесі такої інтерпретації, практично необмежена. Більш того, емоційно-наочний, конкретно-чуттєвий настрій казки може бути базою для розв'язання проблемного завдання, бо, як показали дослідження, стан емоційної активації включається у процес розв'язання проблеми, виконання тих чи інших дій. А сама емоція (як явище правопівкульової активності) виступає передуючим етапом розв'язання завдання [25, 248], виступаючи “паливом” для психофізіологічного “казану”, де готується це розв'язання, і де логічне знання присутнє у “згорнутому”, “зашифрованому” вигляді.

Казка, як втілення аналітичного знання у “згорнутій” синтетичній формі, виступає у вигляді системи підсвідомих архетипових ідей, які здатні трансформуватися в науково-теоретичні схеми. Чим глибше занурюється дитина у світ казок та чим більш просторий цей світ, тим більше науково-теоретичних змістів вона згодом здатна сприйняти, видобути та кристалізувати. Отже, казка, міф, народна традиція, ритуал, як форми активності переважно правопівкульової психіки, є принципово необхідним засобом навчання та виховання дітей не лише дошкільного, але й молодшого шкільного віку, протягом якого весь шкільний

процес, всі його аспекти, всі шкільні предмети повинні бути реалізовані саме через казку, міф та інші подібні явища.

Особливу увагу слід звернути на практичне втілення казкової аури – гри. Тут можна говорити про культурологічну теорію “людини, що грає”, яка створена І. Хайзінгою, який фіксує той світовий шар, де має місце взаємодія протилежних початків життя і відбуваються екзистенційні процеси. Як говорив Ейнштейн, “теоретична фізика – це іграшки в порівнянні з дитячою грою” [10, 21]. Гра як така є антиентропійною сутністю, її називають “надлишковою”, “уявною”, “вакуумною активністю” [10, 45]. При ньому “дитині притаманно те переживання цілісності та злитності себе з навколишнім світом, котре лежить в основі естетичного та морального освоєння світу” [10, 57]. Дитина, що зайнята в грі, наріжному виду активності дитини, кидає виклик “здоровому глузду”, затверджує дух творчості, надситуативності, “нонсенсу”, перекручує реальність, розвиваючи багатозначне, нетривіальне бачення світу. Таким чином, “парадокс і нонсенс є проявами самоутвердження людського розуму” [10, 49].

Треба сказати, що одне з наріжних завдань східних медитативних психотехнік є активізація правопівкульових (“споглядальних”) здібностей, звільнення людини від опіки дискурсивного лівопівкульового мислення, яке займає переважне місце у системі психічної діяльності сучасної людини, недарма ліву півкулю називають домінантною.

Семантична тканина казки виявляє суттєвий психотерапевтичний вплив на підсвідоме дитини [5; 16; 17]. Поряд з визначними казками, що пройшли історичний іспит і залишилися у фольклорній скарбниці людства завдяки тій обставині, що вони несли інваріантний за своїм впливом підтекст для різних культур (позитивна психотерапевтична дія яких поза сумнівом), створюються казки з аморфним або спотворюючим психотерапевтичним ефектом.

Вплив казки на дитину має швидше ситуативно-спонтанний, ніж прогнозовано-технологічний характер, що розповсюджується й на традиційно визнані казки. Казка актуалізується, коли

дитина знаходиться у особливому стані сприймання світу підсвідомим. В цей момент дитина відкрита та незахищена від зовнішніх впливів, тому добір казок і спосіб донесення їх до дитини має принципове значення з позиції психотерапії.

Можна дійти висновку, що назріла нагальна необхідність в розробці спеціального психолого-педагогічного напрямку, який би займався проблемою **навчаючої казки** [4], актуальність котрої незмірно зросла разом з практично повним усуненням релігійно-міфологічних інститутів у сучасному суспільстві. Однією з програмних цілей цього педагогічного напрямку може бути розробка процедур складання навчаючих казок та інтерпретація вже існуючих [3; 24; 26].

Наведемо приклад однієї з таких інтерпретацій. У казках *“Про ріпу”* та *“Про курку Рябу”* ми можемо знайти втілення у формі наочно-дійового мислення багатьох математичних, фізичних, філософських, логічних принципів. Це й закони переходу кількості в якість, заперечення, а також правило послідовного аналітичного (“ланцюгового”) мислення: “...баба за діда, дід за ріпку...”. Це й один з законів катастроф (“...мишка хвостиком махнула та яечко розбилося...”), який говорить, що будь-яка система може достатньо довго чинити опір зовнішній руйнівальній дії за рахунок внутрішніх компенсаторних можливостей, поки вона не вичерпає ресурси свого “гомеостазу” та не почне розпадатися, при цьому даний розпад набуває лавиноподібного катастрофічного характеру, приводом для якого може слугувати зовсім незначна обставина.

Казка може бути засобом обробки та розвитку внутрішнього коду мови дитини, де слова, як правило, замінюються іншими сигналами, наочними схемами. Діти зіштовхуються з серйозними труднощами при переході від прослуханого тексту до аналогічного, але переданого “своїми словами”, зумовленими недостатньою сформованістю внутрішньої мови, в якій слова, поняття, як правило, заміщені іншими сигналами (образами, метафорами, наочними схемами тощо) [8, 146]. Казка з її метафоричністю засобів вираження та принциповою зверненістю до пра-

вопівкульового психічного відображення дійсності є надійним інструментом формування внутрішньої мови дитини.

Казка виступає як засіб розвитку спонтанно-парадоксального світосприйняття – вінця (та одночасно початкової точки) розвитку людини. Тут можна говорити про казки Л. Керрола, а також про традицію символічної інверсії, яка в дитячому словотворенні виявляється у вигляді “перевертишів” (“ехала деревня мимо мужика, вдруг из-под собаки лают ворота”).

Гармонійна людина розуміється нами як така, що поєднує правопівкульову (багатозначно-метафоричну) та лівопівкульову (однозначно-аналітичну) логіки, типи мислення, що постає як єдність циклічного та лінійного детермінізму, котра (єдність) дає вихід у сферу розвитку парадоксальної діалектичної логіки та детермінізму, основи яких закладено саме в парадоксальних казках.

Казка також виступає важливим засобом розвитку творчих здібностей дітей молодшого віку, що зумовлено характерними для них особливостями сприймання дійсності, передусім, через призму міфологічно-казкових сюжетів. І якщо найбільш суттєвою стороною нашого світу є рух, перетворення одного в друге, то казки, що рясніють різними метаморфозами, що багаті на міфологічно-циклічні події, якомога краще дають дитині уявлення про ідею нашого мінливого, плінного, парадоксального світу [20].

Творчість є виходом у сферу багатозначного, багатомірного розуміння реальності та її опанування, тобто творчість передбачає актуалізацію надситуативності як здібності суб'єкту виходити за межі однозначних конструкцій “зовнішньої доцільності” [15], як вміння бачити ціле раніше за частини. Казка у даному випадку може виступати у вигляді засобу розвитку творчого уявлення дитини, її вміння переходити за межі “безпосередньої даності” та маніпулювати категоріями потенційно-можливого, віртуального. “Саме надситуативна дія забезпечує стихійну орієнтацію дитини у сфері живих точок росту людської культури оволодіння формами духовно-практичного досвіду людства, що саморозвиваються”, саме тут виявляється “механізм універсали-

заці зони ближнього розвитку дитини, її розмикання в перспективу необмеженого становлення людини суб'єктом культури та історії' [15, 27].

Треба відзначити, що ситуативна дія, яка впливає з наявних обставин, базується на чинниках однозначно-лінійного детермінізму, котрий відбивається лівою півкулею мозку людини. Вихід у сферу багатозначно-циклічного детермінізму, за К. Юнгом (результат діяльності правої півкулі) дозволяє бачити у речах незвичайні якості та використовувати їх у функціях, які їм не притаманні. Єдність банального та незвичайного формує діалектично-парадоксальний світогляд, розвиває здібності до спонтанно-творчої поведінки, що, як писав А. Маслоу, характерна для самоактуалізованої істоти.

Заклик до повного використання еволюційних ресурсів правої півкулі, коли ми не поспішаємо переходити до суто лівопівкульових форм діяльності (прикладом чого може слугувати Вальдорфська педагогіка, де дитина з першого класу вмикається у заняття естетично-художнього циклу – музика, живопис, скульптура, архітектура, театр, евритмія (особливий вид мистецтва, синтез думки і слова, кольору і музики, рухів тіла і душі); один із головних принципів вальдорфської школи – образний (тобто правопівкульовий) виклад матеріалу: дітей вчать образно мислити, співпереживати, співчувати, включають у процес всю людину, її уявлення, фантазію, почуття; дуже цінується тут здатність дивуватися і бачити чудо, тому у перших-п'ятих класах так багато *казок, міфів, легенд*), може здатися дивним у наш час – час інформаційного буму, коли, здавалося б, слід всіляко прискорювати інтелектуальний розвиток дітей. Проте уповільнений психічний розвиток (якщо причиною цього не є психофізіологічна патологія чи бідне в інформаційному відношенні оточення) може означати підготовку “плацдарму” для подальшого прискореного злету у сліпучу царину творчості. Недарма деякі великі люди (такі, як Г. Андерсен, А. Ейнштейн, Т. Едісон, Н. Бор) характеризуються уповільненим розвитком у дитинстві. Причиною уповільненого розгортання лівопівкульових здібностей у дітей із затриманим розвитком американські вчені бачать саме

у функціональній недосконалості лівої півкулі [40]. Можна припустити, що у даному випадку права творча півкуля одержує можливість повністю розкрити свій потенціал за рахунок зменшення еволюційної напруги у процесі функціонального конкурсування з лівою півкулею.

Треба сказати, що розвиток дитини у порівнянні з розвитком тварини характеризується уповільненням деяких фаз, коли, як показав Х. Грубер, маленькі кошенята виявляють перші стадії розвитку стабільного об'єкту у разі його відсутності у полі уваги в три місяці. Дитина ж досягає подібного рівня розвитку тільки в дев'ять місяців. Однак при цьому кошенята не просуваються у своєму розвитку далі. У зв'язку з цим Ж. Піаже питає, “чи не буде в даному разі менша швидкість розвитку дитини фактором її подальшого розвитку?” [21, 173]. Отже, можна зробити певне узагальнення: “чим “складнішою” є жива істота, тим повільніше її розвиток, тим менш вона розвинена в момент народження і тим більш пластичний її поведінковий репертуар” [13, 76].

Таким чином, можна дійти важливого висновку про те, що *казка може розглядатися як один з наріжних засобів розвитку особистості, що назріла необхідність спеціального психолого-педагогічного напрямку, який би займався проблемою навчаючої казки, яка набуває колосального значення у дошкільний і молодший шкільний період розвитку дитини, коли слід звертати увагу на збереження та розвиток парадоксально-творчого, казково-міфологічного мислення й ставлення до світу, які притаманні генію та маленькій дитині. Як вважають японці, у десять років людина є генієм, у 15 – вона талант, а у 20 – вона є звичайною істотою* [17, 86].

Казково-метафоричний, міфологічний аспект дійсності є підґрунтям формування ідеологем, які окрім раціонального мають й потужний ірраціональний (міфологічний) зміст. Тому формування державницької ідеології слід починати з раннього дитинства, базуючись при цьому на принципах, окреслених у цій главі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – М., 1996.
2. Большунова Н. Я. Место сказки в дошкольном образовании // Вопросы психологии. – 1995. – № 5. – С. 39–43.
3. Виглсуорт М. Ф. Вилли и его друзья. Руководство по созданию метафор для развития у ребенка чувства собственного достоинства. – Воронеж: Модэк, 1995.
4. Вознюк О. В., Тичина О. Р. Людина, що навчається: головні аспекти нової парадигми освіти. – Житомир: Волинь, 1998.
5. Гордон Д. Терапевтические метафоры. – СПб.: Белый кролик, 1995.
6. Гундертайло Ю. Д. Особистісна міфологія // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6–7. – С. 11–14.
7. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления. – Берлин, 1922.
8. Жинкин Н. И. Механизмы речи. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1958.
9. Запорожец А. В. Значение ранних периодов детства для формирования детской личности // Принцип развития в психологии. – М.: Наука 1978. – С. 254–256.
10. Как построить свое “Я”. Под ред. В. П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1991.
11. Каструбин Э. М. Трансовые состояния и “поле смысла”. – М.: КСП, 1995.
12. Кликс Ф. Пробуждающееся мышления. – М.: Прогресс, 1983.
13. Кон И. С. Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1989.
14. Крымский С. Б. Культурные архетипы, или “знание до познания” // Природа, № 11, 1991. – С. 70–75.
15. Кудрявцев В. Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе: опыт логико-психологического анализа проблемы // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 1. – С. 16–30.

16.Лэнктон К., Лэнктон С. Волшебные сказки: ориентированные на цель метафоры при лечении взрослых и детей. – Воронеж: НПО МОЖЭК, 1996.

17.Миллс Д., Кроули Р. Терапевтические метафоры для детей и внутреннего ребенка. – М.: Класс, 1996.

18.Милтс А. А. Гармония и дисгармония личности. – М.: Политиздат, 1990.

19.Мухина В. С. Этнопсихология: настоящее и будущее // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15. – № 3. – С. 42–49.

20.Налимов В. В. О возможности метафорического использования математических представлений в психологии // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 3. – С. 39–47.

21.Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1995.

22.Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд. ЛГУ, 1986.

23.Пучинская Л. М. Демоны правого полушария // Человек, № 1, 1996. – С. 30–38.

24.Родари Дж. Грамматика фантазии. Введение в искусство придумывания историй. – М., 1978.

25.Тихомиров О. К. Психология мышления.– М.: Изд. МГУ, 1984.

26.Фесюкова Л. Б. Воспитание сказкой. – Харьков: Фолио, 2000.

27.Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994.

ВИСНОВКИ

Ефективною державницькою ідеологією України, на наш погляд, є ідеологія, що розкриває й виражає історико-політичний, соціально-економічний та геокліматичний “масштаб” України, її місце та значення серед світових держав, найбільш гармонійний соціально-політичний та економічний стан українського етносу, адекватний його глибинній соціальній природі й соціетальній психиці.

Українському етносу як *граничній сутності*, характерний центристський тип державного устрою, який сполучає елементи общинного та сучасного суспільств, що виявляє закономірний процес повернення до общинних засад людського суспільства. Слід сказати, що у наш час постійне зростання кількості суб'єктів власності у розвинених країнах світу приводить до того, що найманий працівник трансформується на співвласника засобів виробництва, виявляючи умови для певної реставрації саме общинного суспільного ладу, але на більш вищому рівні суспільного розвитку (що відповідає всезагальній діалектичній моделі розвитку: “теза – антитеза – синтез”). Ось чому в США зараз поширюється ідея общини (community) як ґрунту для створення “нової” моралі, нового соціального й суспільного порядку: якщо в 1970 році тут існувало 10 тис. комун, то зараз їх вже понад 150 тис; вони поєднують більше ніж 12 % американців [1, 335].

Рух до общинного суспільного ладу виявляється тоді, коли з одного боку, спільна власність відкриває перспективи общинного існування, а с іншого, – спостерігається процес все більшої соціально-класової, економічної диференціації й стратифікації суспільства, який підсилюється таким неоднозначним сучасним явищем, як глобалізація. Власність 200 найбагатших людей світу зараз перевищує сукупний прибуток 40 відсотків жителів планети; в той час, коли в розвинених державах зарплата зростає, в 80 найбідніших країнах за останні десять років спостерігається зниження середнього прибутку.

Україна тільки тоді зможе відкритися світовому ринку розвинених капіталістичних держав, коли, по-перше, буде в змоззі успішно з ними конкурувати. Це можливо тільки за умови, що в Україні будуть розроблені певні унікальні технології, які у певних економічних сферах зроблять її монополістом на світовому ринку. По-друге, відкриття останньому можливо тоді, коли в Україні буде сформоване таке суспільство, життя могло б слугувати взірцем для всього цивілізованого світу, який би прагнув в цьому разі відвідати Україну як деякий унікальний екологічний й суспільний ареал, як туристичний центр міжнародного значення.

Отже, для того, щоб вижити й процвітати Україні потрібно взаємодіяти з рівними партнерами. А для того, щоб інтегруватися в сім'ю високорозвинених держав світу, Україні варто сповна реалізувати свій духовний потенціал, що дозволить їй перетворитися на духовний генератор нашої планети. Таким чином, *Україні призначено або бути рівною серед рівних, або стати першою серед нерівних. Іншого не дано.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба В. И., Степанов А. П. Восхождение к гуманизму. – К., 1997.

Вознюк А. В., Грабар И. Г., Козловец Н. А. СОЦИОСИНЕРГЕТИКА И ИДЕОЛОГИЯ ГОСУДАРСТВА : Учебное пособие.

Согласно новой нелинейно научной парадигме познания мира, которая обнаруживает черты диалектического подхода к анализу действительности, не только бытие определяет сознание, но и сознание способно определять бытие, когда идеи могут превращаться и превращаются в материальную силу. В книге, предлагаемой читателям, авторы обосновывают эффективную государственную идеологию как систему идей, призванных привести Украину к процветанию. Постройку основ данной эффективной идеологии авторы осуществляют при помощи комплексного исследования известных проблем на стыке философии, социологии, педагогики, психологии, экономики и синергетики.

Ученым, кто работает в приведенных выше научных направлениях, а также всем тем, кто не равнодушен к судьбе нашей страны, адресуется эта книга, являющейся пока еще достаточно кратким, поверхностным и схематичным исследованием, которое ожидает углубления и серьезной доработки.

Voznyuk O. V., Grabar I. G., Kozlovets M. A. The SOCIAL SYNERGETICS and IDEOLOGY of the STATE Manual

According to a new nonlinear scientific paradigm of world cognition, which reveals the traits of a dialectical approach to the analysis of reality, not only the Being determines consciousness, but the consciousness is capable to determine the Being, when ideas can be transformed and are transformed into material power. In the book, proposed to the readers, the authors substantiate an efficient state ideology as an idea system, calling to bring Ukraine to the prosperity. The building of the bases of this efficient ideology is realized with the help of complex research of the problems laying on the intersection of philosophy, sociology, pedagogy, psychology, economy and synergetic.

To the scientist, who works in the mentioned scientific fields, as well as to all who is not indifferent to the fate of our country, this book addresses, being so far a rather short and schematic study, which expects serious deepening.

**Вознюк Олександр Васильович
Грабар Іван Григорович
Козловець Микола Адамович**

**СОЦІОСИНЕРГЕТИКА
ТА ІДЕОЛОГІЯ
ДЕРЖАВИ**

навчальний посібник

Редактор Л. В. Гончарук
Технічний редактор Є. П. Армеева
Комп'ютерний набір та верстка О. В. Вознюк
Макетування В. В. Кондратенко

Підписано до друку 4.09.02. Формат 60x84 1/16. Папір Master Copy. Гарнітура Times. Друк офсетний. У м. др. арк. 8,1. Тираж 300. Зам. 389

Оригінал-макет книги виготовлено у редакційно-видавничому відділі Житомирського інженерно-технологічного інституту
262005, м. Житомир, вул. Черняхівського 103.